(2.) KANT - PRAKTIČNO (ideja)

- na bosanskom -

ZWEITENS, KANT - PRAKTISCH eine idee

- in bosnischer -

IMMANUEL KANT
KRITIKA PRAKTIČKOG UMA

N A S L O V I :

PREDGOVOR

Zašto se ova Kritika ne naziva Kritikom čistog ***praktičkog uma, nego naprosto Kritikom praktičkog uma uopšte, iako izgleda da paralelizam*** **(»** = usporednost, podudaranje. U logičkom teorijskom saznanju kaže se da između logičkog mišljenja i bitka postoji nužni odgovarajući odnos, iako oni nisu identični.?!? Psiho-fizički paralelizam tumači odnos duha i materije u cjelini svijeta, odnosno duševnih i tjelesnih pojava u ljudskom biću, kao paralelno postojanje bez direktnog uzajamnog djelovanja**«)** ***između ovoga i spekulativnog uma zahtjeva ono prvo — o tome ova rasprava u dovoljnoj mjeri pruža objašnjenje. Ona samo treba da pokaže*** da postoji čisti praktički um, ***te u tom pogledu kritikuje njegovu cjelokupnu*** praktičku moć. ***Pođe li joj to za rukom, onda nema potrebe da kritikuje*** samu čistu moć ***kako bi vidjela*** ne ide li um predaleko ***s takvom moći kao s nekim pretjeranim zahtjevom (kako se to zacijelo događa sa spekulativnim umom). Jer ako je on kao čisti um odista praktički, onda svoju realnost i realnost*** **(»**realitet = realnost, stvaran, koji objektivno postoji; označava postojeće u stvarima i neovisno od svijesti**«)** ***svojih pojmova dokazuje djelom, te je uzaludno svako mudrovanje koje je usmjereno protiv mogućnosti da on to jeste.***

S tom moći je sad utvrđena i transcendentalna sloboda, ***i to uzeta u onom apsolutnom značenju u kome je bila potrebna spekulativnom umu pri upotrebi pojma kauzaliteta, da bi se***

spasio od antinomije u koju neizbježno zapada kad u nizu kauzalne povezanosti hoće da zamisli ono što je neuslovljeno. ***Međutim, on je taj pojam mogao da postavi samo problematično,*** **(»**u pitanju, neizvjestan, neriješen, moguć, pretpostavljen, sumnjiv, sporan problem**«)** ***kao da nije nemoguće misliti ga, ne osiguravajući mu njegovu objektivnu*** **(»**objektivno = koji se odnosi na objekt, »kao« predmet; nezavisan od subjektivnog; stvaran, predmetan, izvan granica subjekta. Objektivna spoznaja, koja odgovara karakteru same stvari, dakle koja je slobodna od svake subjektivne varke i zablude. Prema tome ona pretendira na opštu vrijednost, koja sačinjava centralni problem kritike. Ali kriticizam se više ne bavi problemom »same stvari o sebi« nego samo subjektivnim faktorima po kojima saznanje ima opštu vrijednost. Objektivan kriticizam znači isto što i opšte važan. Za čovjeka se kaže da je objektivan ako je u prosuđivanju stvari nepristrasan, ne upravljajući se pri tom svojim interesima, odnosu prema predmetima**«)** ***realnost, već jedino zato da u svojoj suštini ne bi bio osporen i bačen u bezdan skepticizma zbog navodne nemogućnosti onoga za šta mora dopustiti da se bar može zamisliti.***

***Pojam* slobode,** **(»** = sloboda je složen fenomen i pokazuje razne aspekte. U glavnom smislu sloboda čini bit čovjeka. Kao biće čovjek je određen njenom nužnošću. Time je ujedno stavljen pred neminovan zadatak da sam oblikuje svoj opstanak i brine za njega, i da mu da smisao i tako ostvaruje svoje različite mogućnosti. Sloboda je toliko važna da bi odricanje od nje značilo gubitak bitka čovjeka, njegove iskonske čovječnosti. Čovjek odlučuje o svojoj vlastitoj biti i preuzima odgovornost za sebe, a važnost slobode ne može

se prečuti i zove se savjest. **[»** *= skup načela, normi, kriterija i stavova po kojima pojedinac ocjenjuje svoje buduće ili već izvršene čine kao moralno dobre ili loše. Svjesne komponente savjesti {sudovi o tome što je dobro a što zlo} najvećim su dijelom rezultat odgoja i društvenog saživljavanja; savjest odražava opšte prihvaćeno u društvu; ali njeni su kriteriji često sazdani i na psihičkim svojstvima pojedinca, njegovim ličnim iskustvima, ili na uvjerenjima koja su nikla iz njegovih nastojanja da vrednuje odnose između sebe i svoje okoline. Tako nastaju velike razlike koje pojedince s posve nerazvijenom savjesti dijele od pojedinaca s visokim etičkim* **{»***etički = ono što je samo po sebi, vrijedno i moralno***«}** *načelima ili čak s bolesno pretjeranom moralizatorskom senzibilnošću***«]** Sloboda se uspostavlja načinom bitka **[»***bitak = središnji pojam filozofije. Za razliku od bića, bitak objektivno ne označava više nikakvo biće ili određeno nešto, a još manje bit* **{»** *= esencija ili suština; ono što pravi postojanu prirodu neke stvari, temelj njezine određenosti, posebnosti nečega i stalni izvor njegovih bitnih svojstava. U odnosu na promjenljiva stanja neke stvari, bit je ono istinsko i stvarno što se ne mijenja i ostaje nepromjenljivo***«}** *nečega, nego naprosto prisustvo bića u cjelini, ništa drugo nego da biće uopšte -jest, a ne da nije-* **«]** čovjeka i čini njegovu bit kao osobe, [osobna sloboda]. Sloboda kao odlučnost se ravna samo prema vlastitoj savjesti, a može se razumjeti i kao samoodređenje, ukoliko se svaki čin odvija ne samo od sebe nego i naspram sama sebe. Čovjek se ne može odreći ove temeljne slobode. Sloboda volje ili sloboda za, protiv ili da to propusti, ogleda se kao njegova sloboda izbora. Najzad, sloboda prema svakoj stvari i prisili. Kao što je čovjek u određenom smislu samostalan prema prirodnim stvarima i nuždi, tako su i prirodne stvari samostalne u odnosu na njegovu namjeru**«)** ***ukoliko je njegova realnost dokazana***

apodiktičkim zakonom praktičkog uma, čini završni kamen ***cijele zgrade sistema čistog uma, štaviše — spekulativnog uma, a svi drugi pojmovi (pojmovi o Bogu i besmrtnosti), koji kao čiste ideje u spekulativnom umu ostaju bez oslonca, priključuju se sad pojmu slobode i s njim i pomoću njega dobijaju postojanost i objektivnu realnost, to jest njihova*** mogućnost dokazuje se ***na taj način što je sloboda stvarna; jer, ta ideja se ispoljava posredstvom moralnog zakona.***

Međutim, sloboda je i jedina među svim idejama spekulativnog uma za čiju mogućnost *a priori* znamo ***a da je, ipak, ne uviđamo, jer je ona uslov*** *

*** *Da se ne bi pogrešno mislilo kako se ovdje nailazi na*** ne-konsekvencije **(**»konsekvencija = ono što slijedi, a u ovisnosti je o nečemu prethodnom; posljedica, učinak; ono što se dogodi zbog razloga, uzroka, uvjeta**«) *kad sad slobodu nazivam uslovom moralnog zakona, dok potom u raspravi tvrdim da je moralni zakon uslov pod kojim najprije možemo*** postati svjesni ***slobode, hoću samo da napomenem da je sloboda svakako*** razlog za postojanje ***moralnog zakona, a da je moralni zakon*** razlog za saznanje ***slobode. Jer, ako moralni zakon ne bi u našem umu*** ranije ***bio jasno mišljen, onda nikada ne bismo smatrali da imamo pravo da*** pretpostavimo ***tako nešto kao što je sloboda (iako ona sebi ne protivrječi). Međutim, kad ne bi bilo slobode, onda se moralni zakon u nama uopšte*** ne bi mogao da sretne.

---

moralnog zakona koji znamo. Ideje o Bogu i besmrtnosti, ***međutim, nisu uslovi moralnog zakona, nego samo uslovi nužnog objekta volje koja je određena tim zakonom, to jest samo praktičke upotrebe našeg čistog uma; mi, dakle, ne možemo tvrditi da*** saznajemo i uviđamo, ***neću da kažem samo stvarnost, nego čak ni mogućnosti tih ideja. Pa ipak, one su uslovi primjene moralno određene volje na njen objekt koji joj je a priori dat (najviše dobro). Prema tome, može se i mora se*** pretpostaviti ***njihova mogućnost u ovom praktičkom pogledu, a da ih ipak teorijski ne saznajemo i ne uviđamo. Sa praktičkog gledišta, za posljednji zahtjev je dovoljno da one ne sadrže nikakvu unutrašnju nemogućnost (protivrječnost). Ovdje je sad, u poređenju sa spekulativnim umom, dat samo*** subjektivni ***razlog priznavanja istinitosti (Vjerovati), koji*** objektivno ***važi za takođe čisti, ali praktički um. Time se idejama o Bogu i besmrtnosti, posredstvom pojma slobode, pribavlja objektivna realnost i pravo, štaviše — subjektivna nužnost (potreba čistog uma) da se one pretpostave, a da se time u teorijskom saznanju um ipak ne proširuje. Ovdje samo mogućnost, koja je prije toga bila samo*** problem, ***postaje*** asercija. **(»** = tvrđenje, tvrdnja**«) *Tako se praktička upotreba uma povezuje s elementima teorijske upotrebe. A ta potreba nije, možda, hipotetička*** **(»**hipotetičan = uvjetovan, pretpostavljen, koji vrijedi samo uz neki uvjet, uz neku pretpostavku**«)** ***potreba*** koje mu drago ***namjere spekulacije da se nešto mora pretpostaviti ako se u spekulaciji*** hoće ***da uzdigne do savršenstva upotrebe uma, nego je*** zakonita ***potreba da se pretpostavi nešto bez čega se ne može desiti ono što čovjek sebi neizostavno*** treba ***da postavi kao svrhu svog tvorenja i djelovanja.***

Svakako bi naš *spekulativni* ***um više zadovoljavalo da se oni zadaci za sebe rese bez tog okolišanja i da se kao saznanje sačuvaju za praktičku upotrebu; međutim, s našom moći spekulacije stvar ne stoji tako dobro. Oni koji se diče takvim visokim saznanjima ne bi trebalo da ih zadržavaju za sebe, nego bi trebalo da ih javno izlože radi ispitivanja i uvažavanja. Oni*** hoće da dokazuju; ***pa dobro! — neka ih dokažu, i kritika će im, kao pobjednicima, svu svoju bojnu opremu staviti pred noge.*** Što ste stali? Neće, a mogli bi postati srećni. ***— Pošto oni, to dakle, uistinu neće, vjerovatno zbog toga što ne mogu, to mi, ipak, samo kritiku opet moramo uzeti u ruke da bismo pojmove o*** Bogu, slobodi i besmrtnosti, ***za čiju*** mogućnost ***spekulacija ne nalazi dovoljno jemstva, potražili u moralnoj upotrebi uma i na njoj ih utemeljili.***

Ovdje se najprije i objašnjava zagonetka kritike o tome kako se nadčulnoj upotrebi kategorija u spekulaciji može osporavati objektivna realnost ***i kako im*** (»njoj«) ***se, u pogledu objekata čistog praktičkog uma, ta*** realnost ***ipak može priznavati; jer, prije toga to nužno mora izgledati*** nekonsekventno, ***dokle god se takva praktička upotreba poznaje samo po imenu. Međutim, ako se sad potpunom analizom ove posljednje*** (»upotreba«) ***upotrebe uoči da pomenuta realnost ovdje ne smjera na kakvo teorijsko*** određenje kategorija ***i proširenje saznanja do onoga što je nadčulno, nego da se time misli samo to da im u ovom pogledu uvijek pripada*** neki objekt, ***jer su one ili u nužnom određenju volje a priori sadržane ili nerazlučivo povezane s predmetom tog određenja, onda ona nekonsekvencija iščezava, pošto se od tih pojmova čini druga upotreba od takve koja je potrebna spekulativnom umu. Nasuprot tome, sada se potvrda*** konsekventnog načina mišljenja ***spekulativne kritike, potvrda***

koja se ranije jedva mogla očekivati i koja je veoma zadovoljavajuća, otkriva u ovome: dok je spekulativna kritika nalagala da se dopusti da predmeti iskustva kao takvi, među njima čak i naš sopstveni subjekt, važe samo kao pojave, ***a da im se ipak kao temelj polože same stvari po sebi — da se, dakle, ništa što je nadčulno ne smatra za izmišljotinu i da se njegov pojam ne smatra za sadržinski prazan — dotle sad praktički um za sebe sama, ne dogovorivši se sa spekulativnim, pribavlja realnost nadčulnom predmetu kategorije kauzaliteta, i to*** slobodi ***(mada kao praktičkom pojmu i samo za praktičku upotrebu), dakle faktom potvrđuje ono što se u onoj kritici moglo samo*** misliti. ***Pri tom ujedno čudnovata, premda neosporna tvrdnja spekulativne kritike — da je čak*** subjekt koji misli samom sebi u unutrašnjem opažanju samo pojava ***— u Kritici praktičkog uma takođe dobija svoju punu potvrdu, tako dobro da se do nje mora doći čak i da Kritika spekulativnog uma uopšte nije dokazala taj stav.*** *

---

* ***Ujedinjenje kauzaliteta kao slobode s kauzalitetom kao prirodnim mehanizmom, od kojih prvi čvrsto stoji na osnovu moralnog zakona, a drugi na osnovu prirodnog zakona, i to u jednom i istom subjektu, čovjeku, nemoguće je ako se čovjek u pogledu prvog ne predstavi kao suština samo po sebi, a u pogledu drugog kao pojava, ako se suština sama po sebi ne predstavi u*** čistoj, ***a pojava u*** empirijskoj ***svijesti. Bez toga je nesaglasnost uma sa samim sobom neizbježna.***

Zbog toga i razumijem zašto se najveći prigovori protiv kritike, koje sam dosad primio, okreću upravo oko ova dva

stožera: u stvari, s jedne strane ***objektivna realnost kategorija primijenjenih na noumene, koja se u teorijskom saznanju osporava a u praktičkom potvrđuje,*** s druge strane ***paradoksalan zahtjev da se čovjek kao subjekt slobode načini noumenom, a u pogledu prirode ujedno i fenomenom u svojoj sopstvenoj empirijskoj svijesti. Jer, dokle god čovjek sebi još nije stvorio određene pojmove o moralnosti i slobodi, dotle nije mogao da pogodi, s jedne strane, šta bi takozvanoj pojavi htio da stavi u osnovu kao noumen, a, s druge, da li je uopšte i moguće da čovjek stvori sebi još neki pojam o noumenu, ako bi se već prije toga svi pojmovi čistog razuma u teorijskoj upotrebi isključivo posvetili samim pojavama. Samo podrobna kritika praktičkog uma može da otkloni sve to negriješno tumačenje i da istakne konsekventni način mišljenja koji baš i čini njenu najveću prednost.***

Toliko je dovoljno radi opravdanja zašto se u ovom djelu pojmovi i načela čistog spekulativnog uma, koji su već pretrpjeli posebnu kritiku, ovdje katkad još jednom podvrgavaju ispitivanju, što inače svakako ne dolikuje sistematskom toku jedne nauke koju treba zasnovati (pošto se prosuđene stvari, što je i pravedno, moraju samo navesti a ne ponovo pokretati), ali je ovdje ***ipak bilo dopušteno, štaviše neophodno, jer se um posmatra u prelazu ka sasvim drukčijoj upotrebi tih pojmova od one prije toga. Takav prelaz, međutim, čini nužnim poređenje starije upotrebe s novijom upotrebom, da bi se novi put dobro razlikovao od prethodnog i u isto vrijeme mogla da primjeti povezanost jednog s drugim. Dakle, razmatranja ove vrste, između ostalih i ona koja su još jednom bila usmjerena na pojam slobode, ali u praktičkoj upotrebi čistog uma, neće se posmatrati kao umetci koji bi, recimo, trebalo da posluže samo***

za to da popune praznine kritičkog sistema spekulativnog uma (jer je ovaj s obzirom na sebe potpun), da bi se, kao što se obično događa pri suviše nagloj gradnji, naknadno postavili još podupirači i potporni stubovi, nego kao istinski članovi koji čine primjetnom povezanost sistema, kako bi omogućili da se sada pojmovi, koji su u Kritici čistog uma ***mogli da se predstave samo na problematičan način, saznaju u svom realnom prikazu. Ovo podsjećanje se uglavnom tiče pojma slobode, povodom koga se s čuđenjem mora primijetiti da se još mnogi hvališu da ga sasvim dobro mogu saznati i da mogu objasniti njenu (»njegovu«) mogućnost, budući da ga razmatraju samo sa psihološkog stanovišta. Da su ga prije toga tačno promislili sa transcendentalnog gledišta, morali bi saznati kako njegovu*** neophodnost ***kao problematičnog pojma u potpunoj upotrebi spekulativnog uma, tako i njegovu potpunu*** nepojmljivost, ***te bi sami od sebe, kad bi potom s njim prešli na praktičku upotrebu, morali doći upravo do istog određenja ove posljednje upotrebe s obzirom na njena načela, određenje koje oni inače tako nerado hoće da razumiju. Pojam slobode je kamen spoticanja za sve*** empiriste, ***ali i ključ najuzvišenijih praktičkih načela za*** kritičke ***moraliste,*** **(»**moralist = učitelj morala, onaj koji na život i svijet oko sebe gleda sa moralnog gledišta, koji je sklon moraliziranju. U užem smislu označavaju se ovim imenom filozofi i pjesnici čija su djela prožeta moralnim smislom i uzvišenošću**«)** ***koji pomoću njega uviđaju da nužno moraju postupati*** racionalno. ***Zbog toga molim čitaoca da ono što se o tom pojmu kaže na kraju analitike ne čita na brzu ruku.***

Da li je takav sistem kao ovaj što se ovdje razvija o čistom praktičkom umu iz kritike ovog posljednjeg pričinjavao malo ili mnogo muke, naročito da se ne bi promašilo pravo gledište sa

kojeg se tačno može naznačiti njena cjelina, to moram prepustiti poznavaocima takvog rada da prosude. Taj sistem, doduše, pretpostavlja Osnovu metafizike morala, ***ali samo utoliko ukoliko nas ona prethodno upoznaje s principom dužnosti, navodeći i opravdavajući njenu određenu formulu;****

---

* ***Jedan recenzent, koji je htio da nađe neku pokudu tom spisu, bolje je pogodio nego što je svakako sam mogao i pomisliti, rekavši: da u njemu nije postavljen nov princip moralnosti, nego samo*** nova formula. ***Ali ko će i uvesti neko novo načelo svake moralnosti, i nju gotovo prvi pronaći? Kao da je svijet prije njega bio u neznanju ili potpunoj zabludi o tome šta je dužnost! Međutim, onaj ko zna šta matematičaru znači neka*** formula ***koja sasvim tačno određuje ono što treba činiti da bi se riješio neki zadatak, ne dopuštajući da se pogriješi, neće formulu, koja to čini u pogledu svih dužnosti uopšte, smatrati za nešto beznačajno i nepotrebno.***

---

inače, on postoji sam po sebi. To što u svrhu potpunosti ***nije dodata*** podjela ***svih praktičkih nauka, kako je to učinila Kritika spekulativnog uma, za to se može naći valjan razlog u prirodi te praktičke moći uma. Jer, posebno određivanje dužnosti kao ljudskih dužnosti, da bi se izvršila njihova podjela, moguće je samo onda ako je prije toga saznat subjekt tog određenja (čovjek) prema njegovoj stvarnoj prirodi, mada samo onoliko koliko je potrebno s obzirom na dužnost uopšte; to, međutim, ne spada u Kritiku praktičkog uma uopšte, koja treba potpuno da navede samo principe njegove mogućnosti, njegovog opsega i njegovih granica, bez posebnog odnosa prema ljudskoj prirodi.***

Dakle, podjela ovdje pripada sistemu nauke, a ne sistemu kritike.

U drugom poglavlju analitike ja sam, nadam se, udovoljio onom istinoljubivom kritičaru, oštrom a ipak poštovanja uvijek dostojnom, koji je prigovorio, da u Osnovi metafizike morala pojam dobra nije utvrđen prije moralnog principa*

---

* ***Još bi mi se mogao uputiti prigovor: zašto prije toga nisam objasnio pojam*** moći žudnje ***ili*** osjećanja zadovoljstva, ***mada bi taj prigovor bio nepravedan, jer kao osnovano treba pretpostaviti da je to objašnjenje dato u psihologiji. No, tu bi definicija, naravno, mogla biti postavljena tako da se osjećanje zadovoljstva položi kao osnova određenju moći žudnje (kako se to zaista obično i događa). Ali, na taj način bi najviši princip praktičke filozofije nužno morao ispasti*** empirijski, ***što najprije treba raspraviti i što se u ovoj Kritici sasvim opovrgava. Stoga ću ovdje to objašnjenje dati onakvo kakvo mora da bude, da bih u početku tu spornu tačku, kako je i pravedno, ostavio neriješenom. —*** Život ***je moć nekog bića da djeluje prema zakonima moći žudnje*** Moć žudnje ***je*** moć ***tog bića*** da pomoću svojih predstava bude uzrok stvarnosti predmeta tih predstava. Zadovoljstvo je predstava Suglasnosti predmeta ili radnje sa subjektivnim uslovima života, ***to jest, sa moći*** kauzaliteta ***nečije predstave*** s obzirom na stvarnost njenog objekta ***(ili određenje snaga subjekta za radnju, da bi proizveo taj objekt). Meni više i nije potrebno u svrhu kritike pojmova koji se pozajmljuju iz psihologije; ostalo pruža sama kritika. Lako se opaža da ovim objašnjenjem ostaje neriješeno pitanje da li se zadovoljstvo uvijek mora staviti u osnovu moći žudnje,***

ili da li ono pod izvjesnim uslovima samo slijedi za njenim određenjem; jer, ona je sastavljena od samih obilježja čistog razuma, to jest, kategorija koje ne sadrže ništa što je empirijsko. Takva obazrivost je u celoj filozofiji veoma preporučljiva, a ipak se često propušta — tako, da čovjek svoje sudove ne preduhitri smjelom definicijom prije potpunog raščlanjavanja pojma, što se često postiže suviše kasno. Kroz cijeli tok kritike (kako teorijskog tako i praktičnog uma) takođe će se primijetiti da se u njemu nalazi raznoliki podsticaj da se u starom dogmatskom kretanju filozofije popune mnogi nedostaci i da se isprave greške koje se ne opažaju prije nego što se od pojmova ne učini upotreba uma koja se odnosi na njegovu cjelinu.

(kao što bi to, po njegovom mišljenju, bilo potrebno); isto tako, uzeo sam u obzir i neke druge prigovore što su do mene došli od ljudi kojima je traženje istine priraslo za srce (jer oni koji pred očima imaju samo svoj stari sistem i kod kojih je već ranije odlučeno šta treba da se odobri ili da se ne odobri, ne zahtijevaju nikakvo raspravljanje koje bi moglo stajati na putu njihovom privatnom cilju); a toga ću se i dalje pridržavati.

Ako je riječ o određenju neke posebne moći ljudske duše (»duša = sveukupnost životnih, posebno psihičkih pojava. Shvatanje duše kao vitalnog principa tijela. Mnoge pomisli vezane su uz dušu kao njen od tijela samostalan nematerijalni bitak, njeno Božije porijeklo; besmrtna«) ***prema njenim izvorima, sadržaju i granicama, onda se, istina, prema prirodi ljudskog saznanja ne može početi drukčije nego od*** dijelova ***duše, njihovog tačnog i (koliko je to moguće prema sadašnjem stanju naših već stečenih elemenata*** (»saznanja«) ***o njoj) potpunog prikaza. Međutim, treba obratiti pažnju i na***

jednu drugu stvar, više filozofsku i arhitektonsku: ***a to je, da se tačno shvati*** ideja cjeline ***i da se iz nje svi ti dijelovi u njihovom uzajamnom odnosu, posredstvom njihovog izvođenja iz pojma te cjeline, drže na oku u čistoj moći uma. Ovo ispitivanje i garancija mogući su samo na osnovu najdubljeg poznavanja sistema, a oni kojima je bavljenje prvim istraživanjem dojadilo, koji, dakle, nisu smatrali vrijednim truda da steknu to poznavanje, oni ne dospijevaju do drugog stepena, to jest do pregleda koji je sintetičko vraćanje do onoga što je prije toga bilo dato na analitički način. Nije nikakvo čudo kad oni svuda otkrivaju nekonsekvencije, mada se praznine koje te nekonsekvencije omogućavaju da se naslute ne mogu naći u samom sistemu, već samo u njihovom sopstvenom nevezanom misaonom toku.***

S obzirom na ovu raspravu, nimalo se ne bojim prigovora da hoću da uvedem novi jezik, ***pošto se ovdje način saznavanja sam po sebi približava popularnosti. Taj prigovor ni s obzirom na prvu Kritiku nije mogao pasti na um nekome ko tu Kritiku nije samo prelistao, nego je o njoj i razmislio. Kovati nove riječi tamo gdje jeziku već ionako ne nedostaju izrazi za date pojmove, djetinjasto je nastojanje da se čovjek u gomili odlikuje, ako ne novim i istinitim mislima, a ono bar novom prnjom na starom ruhu. Stoga, ako čitaoci onog spisa znaju popularnije izraze, a koji su ipak isto tako misli primjereni kao što se meni čini da su oni izrazi, ili ako se, možda, usude da dokažu beznačajnost samih tih misli, dakle u isto vrijeme i svakog izraza koji ih označava, onda bi me onim prvim veoma obavezali, jer ja samo hoću da budem shvaćen, a u ovom drugom slučaju, bili bi zaslužni za filozofiju. Međutim, dokle***

god one misli još stoje, ozbiljno sumnjam da bi se za njih mogli pronaći njima primjereni, a ipak upotrebljiviji izrazi.*

*** Ovdje više (nego od te nerazumljivosti) strahujem od pogrešnog tumačenja nekih izraza koje sam izabrao s najvećom brižljivošću kako ne bih dopustio da se promaši pojam na koji oni ukazuju. Tako u tabeli kategorija praktičkog uma, pod naslovom modaliteta,*** (»modalitet = način viđenja bitka, događanja, odnosno pomišljanja; uvjetovanost; u logici, modalitet suda: stepen sigurnosti nekog suda s obzirom na mogućnost, [problematični sud: Sub. može biti Pre.], postojanje [asertorni sud : Sub. jest Pre.] i nužnost [apodiktički sud: Sub. mora biti Pre.]. Kategorije modaliteta mogućnost - nemogućnost, postojanje - nepostojanje i nužnost - slučajnost«) ***ono*** dopušteno ***i*** ono nedopušteno ***(ono praktički objektivno moguće i nemoguće) imaju u uobičajenoj jezičkoj upotrebi skoro isti smisao kao i sljedeća kategorija dužnosti i*** ono što je ***dužnosti suprotno; ovdje, međutim, prvo treba da znači ono što je saglasno ili protivrječno prosto*** mogućnost ***praktičkom propisu (kao, na primjer, rješenje svih problema geometrije i mehanike), a drugo treba da znači ono što se u takvom odnosu osniva na zakonu koji stvarno leži u umu uopšte; ta razlika značenja nije sasvim strana ni uobičajenoj jezičkoj upotrebi, iako je ponešto neobična. Tako je, na primjer, besjedniku kao takvom nedopustivo da kuje nove riječi ili rečeničke sklopove; pjesniku je to u izvjesnoj mjeri dopušteno; ovdje se ni u jednom od toga dvoga ne misli na dužnost. Jer onome koji kao besjednik hoće da dođe na rđav glas, tome to niko ne može braniti. Ovdje je riječ samo o razlici***

imperativa* pod problematičnim,** asertoričnim i apodiktičkim ***određujućim razlogom. Isto tako sam u onoj bilješci gdje sam uporedio moralne ideje praktičkog savršenstva u različnim filozofskim školama razlikovao ideju mudrosti ***od ideje svetosti, iako sam ih sam odmah u osnovi i objektivno proglasio za istovjetne. Međutim, ja na tom mjestu pod tim razumijem samo onu mudrost koju čovjek (stoičar) sebi prisvaja, dakle subjektivno, kao svojstvo koje se čovjeku pridaje. (Možda bi izraz vrlina, kojim je stoičar pravio veliku huku i buku, mogao bolje da označi karakterističnost njegove škole.)* No, *izraz jednog*** postulata ***čistog praktičkog uma mogao bi*** (»mogao je«) ***ponajviše prouzrokovati krivo tumačenje ako bi s njim miješalo značenje koje imaju postulati čiste matematike, oni kojima pripada apodiktička izvjesnost. Međutim, ovi postuliraju*** mogućnost neke radnje, ***čiji je predmet teorijski, s potpunom izvjesnošću, a priori unaprijed saznat kao*** moguć. ***Postulat praktičkog uma, međutim, postulira mogućnost samog*** predmeta ***(Boga i besmrtnosti duše) po apodiktičkim*** praktičkim ***zakonima, dakle samo u svrhu praktičnog uma; jer ta izvjesnost postulirane mogućnosti uopšte nije teorijski, prema tome ni apodiktički, to jest ne s obzirom na objekt saznata nužnost, nego je s obzirom na subjekt, radi pokoravanja njenim objektivnim ali praktičkim zakonima, nužna pretpostavka, dakle samo nužna hipoteza.*** (» = pretpostavka, zamisao nekih postavki i rješenja koja, iako su još neprovjerena i nesigurna, imaju svrhu da premoste praznine u iskustvu i da ukažu na vjerovatno zajedničke osnove, uzroke i zakone određenih skupina pojava i tako zadovolje opravdanu težnju za jedinstvom naučnog saznanja. Svaka hipoteza je neka vrsta misaonog eksperimenta, stvaralački pokušaj koji se ne može potpuno

svesti na logičke operacije«) ***Za tu subjektivnu, ali ipak istinitu i bezuslovnu umnu nužnost nisam znao da nađem nikakav bolji izraz.***

Na taj način bi sad bili pronađeni principi a priori dviju moći duše, moći saznanja i moći žudnje, te bi bili određeni prema uslovima, opsegu i granicama njihove upotrebe, a na taj način bi bio postavljen siguran temelj za sistematsku filozofiju kao nauku, kako teorijsku tako i praktičku.

Međutim, ova nastojanja uglavnom ne bi mogla zadesiti nešto gore nego kad bi neko došao do neočekivanog otkrića da uopšte ne postoji nikakvo saznanje a priori, niti da ono može postojati. No, sa te strane nema nikakve opasnosti. Bilo bi to isto onako kao kad bi neko pomoću uma htio da dokaže da um ne postoji. Jer, mi samo kažemo da umom nešto saznajemo kad smo svjesni da bismo to mogli znati i onda kad nam se to u iskustvu ne bi tako javilo; prema tome, umno saznanje i saznanje a priori jesu jedno te isto. Htjeti da se iz iskustvenog stava iscijedi nužnost (voda plovućca), **(**»Tražiti vodu od plovućca [kamena koji pliva vodom zbog svoje specifične težine]; smisao: tražiti nešto nemoguće«**)** ***a njome htjeti da se nekom sudu pribavi i istinska opštost (bez koje ne postoji umni zaključak, prema tome ni zaključak po analogiji, koja je bar presumirana*** **[**»presumirati = domišljavati, pretpostavljati«**]** ***opštost i objektivna nužnost, te ovu dakle uvijek pretpostavlja) — to je prava protivrječnost. Subjektivnu nužnost, to jest naviku, podmetnuti umjesto objektivne nužnosti koja postoji samo u sudovima a priori, znači umu poricati moć da sudi o predmetu, to jest da sazna njega i ono što njemu pripada, te se, na primjer, o onome što je češće i uvijek slijedilo poslije***

izvjesnog prethodnog stanja ne smije reći da se po ovome može zaključiti ***na ono (jer bi to značilo objektivnu nužnost i pojam o nekoj vezi a priori), nego se mogu očekivati samo slični slučajevi (i takvi sa životinjama), što znači pojam uzroka u osnovi izbaciti kao pogrešan i kao puku misaonu obmanu. Hoće li se tom nedostatku objektivne vrijednosti, i opšte vrijednosti koja iz nje slijedi, da doskoči na taj način što se ne bi vidio nikakav razlog da se drugim umnim bićima prida drugi način predstavljanja — u slučaju da je taj zaključak valjan, naše neznanje bi više poslužilo za proširenje našeg saznanja nego svo razmišljanje. Već samo zbog toga što osim čovjeka ne poznajemo druga umna bića, imali bismo pravo da ih pretpostavimo stvorenim onako kao što sebe saznajemo, to jest mi bismo ih odista poznavali. Ovdje čak i ne spominjem da opštost priznavanja istinitosti ne dokazuje objektivnu vrijednost nekog suda (tj. njegovu vrijednost kao saznanja), nego da to, kad bi se ona opštost slučajno i obistinila, ipak ne može pružiti dokaz saglasnosti s objektom; štaviše, jedino objektivna vrijednost čini osnov nužne opšte saglasnosti.***

Hjum ***bi se sasvim dobro osjećao kod tog*** sistema opšteg empirizma ***u načelima; jer, kao što je poznato, on nije tražio ništa drugo nego da se, umjesto svakog objektivnog značenja nužnosti u pojmu uzroka, prihvati samo subjektivna nužnost, to jest kao navika, da bi se umu osporio svaki sud o Bogu, slobodi i besmrtnosti; a*** Hjum ***se, sigurno, vrlo dobro razumijevao u to da iz principa, samo kad su mu priznati, zaključuje sa svom logičkom valjanošću. Ali ni sam*** Hjum ***nije empirizam toliko uopštio da bi u njega uključio i matematiku. Njene stavove je smatrao za analitičke, koji bi, kad bi to bilo tačno, uistinu bili i apodiktički. Pa ipak, iz toga se ne bi mogao izvući zaključak o***

moći uma da i u filozofiji donosi apodiktičke sudove, u stvari takve koji bi bili sintetički (kao stav kauzaliteta). Međutim, kad bi se empirizam principa opšte ***prihvatio, onda bi time i matematika bila obuhvaćena.***

Ako bi ipak matematika dospjela u sukob sa umom koji dopušta samo empirijska načela, kao što je to u antinomiji neizbježno, pošto matematika neosporno dokazuje beskonačnu djeljivost prostora, a empirizam ne može da je dopusti, onda se najveća moguća evidencija demonstracije nalazi u očiglednoj protivrječnosti sa zaključcima iz iskustvenih principa, te bi se čovjek, kao česeldonov (»engleski anatom; i njegov izvještaj o jednom operisanom slijepcu«) ***slijepac, morao pitati: šta me vara, vid ili osjećanja? (Jer se empirizam osniva na nužnosti koja se*** osjeća, ***a racionalizam na nužnosti koja se saznaje.) I tako se opšti empirizam pokazuje kao pravi*** skepticizam; koji se Hjumu ***pogrešno pripisivao u tako neograničenom značenju,****

****** Imena koja označavaju pripadanje nekoj sekti u svim vremenima su sadržavala mnogo izvrtanja zakona; otprilike onako kao kad bi neko rekao:*** N. ***je idealist. Jer, iako on ne samo bezuslovno dopušta, nego na to i mnogo polaže da našim predstavama spoljašnjih stvari odgovaraju zbiljski predmeti spoljašnjih stvari,*** (»predmeti« ili: »predmeti [spoljašnje stvari]«)***, on ipak hoće da forma njihovog opažanja ne pripada njima, nego samo ljudskom duhu.***

---

pošto je bar u matematici ostavio siguran probni kamen iskustva, umjesto da taj opšti empirizam apsolutno ne dopusti nikakav probni kamen iskustva (koji se uvijek može naći samo u principima a priori), mada se ono ipak ne sastoji od samih osjećanja, nego i od sudova.

Međutim, pošto je teško vjerovati da se u ovo filozofsko i kritičko doba taj empirizam može uzimati ozbiljno, jer on bez sumnje služi samo radi vježbanja moći suđenja i da bi se putem kontrasta rasvijetlila nužnost racionalnih principa a priori, to čovjek ipak može biti zahvalan onima koji hoće da se pomuče ovim radom, inače ne baš poučnim.

*

UVOD

O IDEJI KRITIKE PRAKTIČKOG UMA

Teorijska upotreba uma bavila se predmetima same moći saznanja, a kritika tog uma, s obzirom na tu upotrebu, odnosila se, samo na čistu moć saznanja, jer je ta čista moć saznanja izazivala sumnju koja se kasnije i potvrdila — da se lako gubi preko svojih granica, među nedostižne predmete ili čak međusobno protivrječne pojmove. S praktičkom upotrebom uma je već drukčije. Um se u njoj bavi određujućim razlozima volje, koja je moć ili da proizvede predmete što odgovaraju

predstavama, ili čak da samu sebe odredi za njihovo prouzrokovanje (fizička moć može biti dovoljna ili ne), to jest da odredi svoj kauzalitet. Jer, um bar ovdje može biti dovoljan za određenje volje, te ako se obrati pažnja samo na htijenje, on utoliko uvijek ima objektivnu realnost. Dakle, ovdje je prvo pitanje: da li je čisti um sam za sebe dovoljan za određenje volje, ili, da li on samo kao empirijski-uslovljen um može biti njen (»isto«) određujući razlog? Ovdje sad stupa pojam kauzaliteta koji je Kritikom čistog uma opravdan, mada za empirijski prikaz nije sposoban, to jest kao pojam slobode; ako sad možemo pronaći razloge kako bismo dokazali da to svojstvo zaista pripada ljudskoj volji (a tako i volji svih umnih bića), onda se na taj način ne dokazuje samo to da čisti um može biti praktički nego da je jedino on, a ne empirijski-ograničen um, na bezuslovan način praktički. U skladu s time, mi ćemo imati da obradimo ne kritiku čistog praktičkog uma, već jedino praktički ***um uopšte. Jer čistom umu, ako je najprije dokazano da takav postoji, nije potrebna nikakva kritika. On sam sadrži putokaz za kritiku svake svoje upotrebe*** **(»**putokaz svake svoje upotrebe**«).** ***Kritika praktičkog uma uopšte ima, dakle, obavezu da empirijski uslovljen um zadrži od pretjeranog zahtjeva na osnovu kojeg bi isključivo on davao određujući razlog volje. Upotreba čistog uma, ako je utvrđeno da takav postoji, jeste jedino imanentna; nasuprot tome, empirijski-uslovljena upotreba, koja sebi pripisuje svevlašće, jeste transcendentna, te se ispoljava u zahtjevima i zapovjestima koji sasvim prevazilaze njegovo područje, a to je upravo obrnut odnos od onoga što se moglo reći o čistom umu u spekulativnoj upotrebi.***

Međutim, kako je to još uvijek čisti um, čije je saznanje ovdje osnova praktičke upotrebe, to će se podjela Kritike praktičkog

uma, prema opštem planu, ipak morati da odredi prema podjeli spekulativnog uma. Dakle, morat ćemo imati njenu teoriju o elementima ***i metodologiju, a u teoriji o elementima, kao prvom dijelu,*** analitiku ***kao pravilo istine, i dijalektiku kao prikaz i rješenje privida*** **(»**privid = što se samo pričinjava, a nije onakvo kakvo je, »halucinacija«, nestvarno se uzima kao stvarno. »transcendentalni pričin«, u koji ljudski um uvijek zapada kad prekorači granice mogućeg iskustva**«)** ***u sudovima praktičkog uma. Međutim, poredak u pod odjeljku analitike biće opet obrnut od onog u Kritici čistog spekulativnog uma. Jer, u Kritici praktičkog uma ćemo, polazeći od načela, prelaziti na pojmove, a od ovih ćemo, gdje je to moguće, prelaziti na čula, dok smo, nasuprot tome, kod spekulativnog uma morali poći od čula i završiti kod načela. Razlog tome je što sad imamo posla s voljom, i um ne treba da prosudimo u odnosu prema predmetima, nego u odnosu prema toj volji i njenom kauzalitetu. Jer, načela empirijski neuslovljenog kauzaliteta moraju činiti početak, poslije kojeg se može napraviti pokušaj da se najprije utvrde naši pojmovi o određujućem razlogu jedne takve volje, njihova*** **(»**njihove**«)** ***primjena-e na predmete i, najzad, na subjekt i njegovu čulnost. Zakon kauzaliteta iz slobode, to jest neko čisto praktičko načelo, ovdje neizbježno predstavlja početak i određuje predmete na koje se on jedino može primijeniti.***

Prvi dio
TEORIJA O ELEMENTIMA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Prvo poglavlje
O načelima čistog praktičkog uma

§1. Definicija

Praktička načela **(»**načelo = princip, početak, polazište, porijeklo, pretpostavka, počelo. Princip je ono po čemu biće jest, na osnovu čega se razvija, a i ono na što se mišljenje vraća kao na svoje temelje. Razlikuju se realni principi, tj. bitak stvari ili metafizički principi, zatim idealni principi kao osnovne pretpostavke, temelji mišljenja i teoretski i praktički principi spoznaje i djelovanja, formalnog i materijalnog karaktera**«)** ***su stavovi koji sadrže opšte određenje volje koje pod sobom ima više praktičkih pravila.*** **(»**praktički = što se odnosi na praksu, na djelovanje u službi života. Suprotno: teorijski, praktička filozofija se svela uglavnom na estetiku i etiku, **[»***etika = moral; ispitivanje ciljeva i smisla moralnih htijenja, kriteriji moralnih vrednovanja***«]** dakle na filozofske discipline koje se odnose na ljudsko praktično djelovanje, ponašanje, odnos prema stvarnosti i drugim ljudima u prvom redu, upotrebljava se i termin »praktičan«, ali ta distinkcija **[»** *= razlikovanje, jedno od osnovnih značenja*

*spoznaje svijesti, koja na osnovu uočavanja bilo stvarnih bilo pojmovnih razlika prema srodnim odnosno suprotnim predmetima postiže željeni stepen razgovijetnosti spoznaje. izražena je u poslovici: {ko dobro razlikuje, dobro nauči}***«]** u mnogim jezicima ne postoji**«)** ***Ona su subjektivna, ili*** maksime, ***kad subjekt smatra uslov važećim samo za svoju volju; a objektivna su, ili praktički*** zakoni, ***kad se uslov saznaje kao objektivan, to jest važeći za volju svakog umnog bića.*** **(»**biće = to što jest, sve ono o čemu se može izreći da na neki način »jest«, ma šta ono bilo: kamen ili kuća, biljka ili životinja, čovjek, događaj zgoda, umjetničko djelo, stroj ili naprava, osjećaj, pojam ili broj. Za biće kao biće sasvim je irelevantno na koji način bivstvuje, da li samo idealno [kao npr. broj] ili realno, itd., — ostaje dakle samo puki fakat da nešto jest ili bivstvuje, a to »nešto« može biti bilo šta. Svako biće kao biće, međutim, mora biti određeno nešto [ili je ništa], dok s druge strane »jest« [bivstvuje] samo po tome što sudjeluje u bitku, ima svoje prisustvo po bitku, što ukazuje na razliku bića i bitka, koja se obično previđa, premda je ona na neki način prisutna u svakoj filozofiji, a ne manje i u »naivnom« pred objektivnom razumijevanju svijeta**«)**

PRIMJEDBA

Ako se pretpostavi da čisti ***um*** **(»**um = je širi i viši, a razum uža i niža spoznajna moć. Um obuhvata i osjetnost i razumnost, a i mogućnost ideacije, stvaranja ideja. Dok razum analizira i pomoću svojih kategorija sistematski sređuje pomoću osjeta dobivenu gradu, um uz pomoć svojih

ideja unosi dimenziju dubine i više jedinstvo u razumski sređene pojmove. Sva naša spoznaja počinje od osjetila, od njih ide razumu, a završava se kod uma iznad kojega se u nama ne nalazi ništa više što bi obrađivalo građu tog napora i podvodilo je pod najviše jedinstvo mišljenja. Razum je moć pravila, a um moć principa. Pomoću pravila razum unosi jedinstvo u pojave, a pomoću principa um unosi jedinstvo u pravila razuma. Um se dakle nikad ne odnosi neposredno na iskustvo, nego na razum, pridajući njegovim spoznajama više »jedinstvo uma«. Unoseći više jedinstvo u razumske spoznaje, um se rukovodi svojim čistim pojmovima, transcendentalnim idejama**«)** ***može u sebi praktički, to jest za određivanje volje, sadržavati dovoljan razlog, onda postoje praktički zakoni; no, ako ne, onda će sva praktička načela biti čiste maksime.*** **(»**maksima = najviši princip koga se čovjek pridržava u životu**«)** ***U patološki*** **(»**patološko = oznaka za ono što je bolesno ili abnormalno**«)** ***aficiranoj volji umnog bića može se, nasuprot praktičkim zakonima koje je ono samo saznalo, naići na sukob maksima. Na primjer: neko može postaviti maksimu da nikakvu uvredu ne pretrpi neosvećenu, a da, ipak, istovremeno uvidi da to nije praktički zakon nego samo njegova maksima, i da, naprotiv, kao pravilo za volju svakog umnog bića, ne može u jednoj i istoj maksimi biti saglasno sa samim sobom. U saznanju prirode principi*** **(»**princip = početak, polazište, porijeklo, pretpostavka, počelo. Princip je ono po čemu biće jest, na osnovu čega se razvija, a i ono na što se mišljenje vraća kao na svoje temelje**«)** ***onoga što se zbiva (na primjer princip jednakosti dejstva i protivdejstva u prenošenju kretanja) istovremeno su zakoni prirode, jer je tu upotreba uma teorijska i određena odredba*** **(»** = rješenje, određenje, opredjeljenje, namjera,

promišljaj«) ***svojstvom objekta. U praktičkom saznanju,*** (»saznanje = spoznaja , jedan od osnovnih oblika čovjekova bivstvovanja, djelatnost kojom otkrivamo istinu; također: rezultat te djelatnosti, isto što i znanje. Saznanje je za razliku od drugih duševnih doživljaja (npr. primjećivanja i predočivanja), nošena unutrašnjom intencijom da otkrije nešto, što i neovisno od subjektivne doživljenosti objektivno važi«) ***to jest u onom koje ima posla s određujućim razlozima volje, načela koja čovjek sebi stvara nisu zato još zakoni*** (»zakon = kao, princip nužnosti slijeda prema pravilu; kao, pravilo djelovanja što ga unutar nekog pravnog poretka određuje autoritet vlasti i osigurava njegovo provođenje pomoću sile. *Dodao bih:* zakon kao, *zaklon, u sjeni,* zaštita od nečeg, nekoga; moje pravo; ne pitaj nego postupaj«) ***pod kojima neizbježno stoji, jer um u onom što je praktičko ima posla sa subjektom, i to sa moći žudnje,*** (»žudnja = silno željeti, čeznuti, jako priželjkivati; velika težnja«) ***prema čijem posebnom svojstvu*** (»svojstvo = osobina; misaona predodžba nekog predmeta koja služi "kao" za razgraničenje pojma; karakteristika«) ***se pravilo mnogostruko može upravljati. Praktičko pravilo je uvijek proizvod uma, jer ono propisuje radnju kao sredstvo da se dođe do posljedice kao cilja. Međutim, to pravilo je, za biće kod koga um nije potpuno sam određujući razlog volje,*** imperativ,(» = izraz zapovijedi, nalaganja, norme [»*norma = pravac, mjerilo, propis, pravilo. U etici je norma kriterij ili mjerilo u sferi slobodnog moralnog djelovanja, prosuđivanja ili vrednovanja. Za razliku od prirodnog zakona, koji označava nuždu nekog zbivanja, odnosno faktično događanje, norma određuje ono što treba da bude ili ono što treba da se dogodi, ako se želi uozbiljiti određeni cilj. Razlikuju se: etičke, estetičke i logičke norme, pa se u tom smislu etika, estetika i logika*

*označavaju normativnim disciplinama***«]** trebanjem [»treba da«], zapovjedna forma**«)** ***to jest pravilo koje se označava trebanjem što izražava objektivno primoravanje radnje,*** (»primoravanje na radnju«) ***i znači da bi se radnja, kad bi um potpuno određivao volju, neizostavno događala prema tom pravilu. Imperativi, dakle, važe objektivno i sasvim su različiti od maksima kao subjektivnih načela. Oni, međutim, određuju ili uslove kauzaliteta*** **(»**kauzalitet = uzročna veza, odnos uzroka i učinka [posljedice], uzročno-posljedična nužda. On u različitim oblicima prožima sve pojave u prirodnoj i društvenoj stvarnosti: prije svega u direktnoj, neposrednoj uzročno-posljedičnoj vezi među pojedinim pojavama, koja nije naprosto linearna i jednosmjerna, jer se određena posljedica može odražavati ne samo na daljnjim posljedicama, nego i na samom svom uzroku odnosno su-uzrocima pa i na ostalim prethodnim uzrocima**«)** ***umnog bića kao djelatnog uzroka samo u pogledu posljedice i dovoljnosti tih uzroka,*** **(»**uzrok = objektivna stvarna promjena koja nužno dovodi do neke druge stvarne promjene [učinak, posljedica], što se produžuje u daljnjem uzročno posljedičnom nizu. Kauzalni lanac = uzročna veza, odnos uzroka i učinka [posljedice], uzročno-posljedična nužda**«)** ***ili određuju samo volju, bila ona dovoljna za posljedicu ili ne. Prvi bi bili hipotetički imperativi i sadržavali bi puke propise umješnosti; drugi bi, naprotiv, bili kategorički*** **(»**kategoričan = koji izjavljuje, tvrdi; u vezi prema hipotetičkom, znači bezuvjetan. Kategoričan sud postavlja bezuvjetnu tvrdnju te ima oblik Sub. jest Pre. [S a P], odnosno Sub. nije Pre. [S e P]. Kategoričan silogizam ima kao premise samo kategorične sudove. Kategorični imperativ znači bezuvjetan zahtjev za određeno

postupanje«) ***i jedino praktički zakoni. Dakle, maksime jesu, doduše,*** načela, ***ali nisu imperativi. Ali, sami imperativi, ako su uslovljeni, to jest ako ne određuju volju*** (»volja = psihički proces neposredno vezan uz smišljenu namjernu, svjesnu aktivnost«) ***naprosto kao volju nego samo s obzirom na neku željenu posljedicu, to jest ako su hipotetički imperativi, jesu, doduše, praktički*** propisi, ***ali nisu*** zakoni. ***Ovi posljednji moraju volju kao volju dovoljno odrediti, još prije nego što pitam da li čak za neku željenu posljedicu imam potrebnu moć, ih šta treba da činim da bih tu posljedicu proizveo; prema tome, moraju biti kategorički, inače nisu zakoni, jer im nedostaje nužnost, koja, ako treba da je praktička, mora biti nezavisna*** (»nezavisno = samostalno, neovisno, odvojeno«) ***od patoloških uslova koji za volju slučajno*** (» = suprotno od nužnog. Ono što može biti, a može i ne biti, može ovako, ali može i drugačije biti, i njegovo biti ili ne biti, ovako ili onako biti, nije zasnovano u njemu samom već u nečem drugom«) ***prianjaju. Ako, na primjer, nekom kažete da u mladosti mora da radi i štedi kako u starosti ne bi oskudijevao, onda je to ispravan i ujedno važan praktički propis volje. Ali se odmah vidi da se ovdje volja upućuje na nešto*** drugo ***što se pretpostavlja da on želi, a ta želja se njemu, samom izvršiocu, mora prepustiti — to da li on predviđa još neke druge pomoćne izvore osim imovine koju je sam stekao, ili se uopšte ne nada*** (» = psihičko stanje u kojem se očekuje da bi se što moglo dogoditi; da bi se želja mogla ispuniti; ono što se željno očekuje«) ***da će ostariti, ili misli da će jednog dana sebi u slučaju nevolje moći da pomogne. Um, iz kojeg jedino može proizići svako pravilo koje treba da sadrži nužnost, stavlja, doduše, i nužnost u taj svoj propis (jer on bez toga ne bi bio imperativ), ali je ta nužnost samo subjektivno*** (»subjektivizam

= u običnom govoru označava uskoću pogleda te nedostatak otvorenosti za sve što leži izvan uskog subjektivnog [mog, tvog] kruga. Filozofsko mu je značenje višeznačno. Spoznajno teoretski subjektivizam tvrdi da je sva spoznaja subjektivna, pri čemu može određivati subjekt kao »ukupnu svijest« ili kao individualnu svijest«) ***uslovljena, te se u svim subjektima ne može pretpostaviti u jednakom stepenu. Međutim, da bi bio zakonodavstvo, za propis se zahtjeva da naprosto*** sam sebe ***treba da pretpostavi, jer je pravilo samo onda objektivno i opšte*** (»ili opće = što je jednoj cijeloj klasi predmeta zajedničko, što nije svojstveno samo pojedinačnom predmetu nego mnoštvu pojedinačnih stvari. Suprotno pojedinačnom opšte je bit, zakon stvari i pojava. Jedinstvo opšteg i pojedinačnog je sve postojeće. Svaki pojam takođe znači nešto opšte, zajedničko. Jedan oblik sudova po kvantiteti jesu opšti ili univerzalni sudovi«) ***vrijedeće kad važi bez slučajnih subjektivnih uslova po kojima se jedno umno biće razlikuje od drugog umnog bića. Ako sad nekom kažete da nikada ne treba da lažno obećava, onda je to pravilo koje se tiče samo njegove volje, svejedno da li se namjere koje čovjek može da ima mogu postići pomoću volje ili ne. Samo htijenje je ono što potpuno a priori*** (» = razumijevaju se takve spoznaje koje dobivamo uvidom uma, naprosto zaključivanjem, pomoću čistih pojmova, nezavisno od svakog iskustva«) ***treba da bude određeno pomoću onog pravila. Otkrije li se da je to pravilo praktički ispravno, onda je ono zakon, jer je kategorički imperativ. Dakle, praktički zakoni odnose se jedino na volju, bez obzira na to šta se izvršava pomoću njenog kauzaliteta, i od ovog posljednjeg se (kao pripadnog čulnom svijetu) može apstrahovati,*** (» = odbaciti; odvojiti nešto od nečega, ostaviti nešto po strani, ne obratiti

pažnju na nešto; Nešto uže: ostaviti po strani ono nebitno, sporedno, slučajno, zadržavajući ono bitno, **[»** *= važno, značajno; bitan = značajan; onaj koji se odnosi na bit nečega, pripada temeljnom uvjetu neke stvari ili pojma, bez čega se nešto ne može ni zamisliti, budući da ga taj bitni element tek određuje i od njega je neodvojiv***«]** važno, nužno. Još uže: ostavljati po strani ono nebitno, sporedno, pojedinačno u nizu predstava a zadržavati ono bitno, te na taj način stvarati pojam, dakle prelaziti od niza predstava k važnijem pojmu ili od manje bitnog pojma k važnijem**«)** ***da bismo te zakone imali čiste.***

§ 2.
POSTAVKA I

Svi praktički principi koji pretpostavljaju objekt ***(materiju) moći žudnje kao određujući razlog volje skupa su empirijski*** **(»**empiričko = empirijski znači iz iskustva, iskustvenog porijekla, u skladu s iskustvom, na iskustvu zasnovan; doživljeno; dokazano u životu**«)** ***i ne mogu biti praktički zakoni.***

Pod materijom **(»**materija = osnovna kategorija filozofije, posebno materijalizma. **[»***materijalizam = pogled na svijet prema kojem je materija »kao« primarna, a svijest, mišljenje sekundarna. Nasuprot, Maya [sansk. - Mâyâ], moć duha duhovnosti da izazivaju iluziju, pojavu; prividni osnov pojavnog svijeta, čiji je pravi osnov apsolutni nedjeljivi duh. Atomistička koncepcija [teorija] materije prema kojoj postoje samo atomi i prazan prostor. Čovjekov duh odražava vanjski svijet, pa je isto tako materijalan kao svaka druga stvar, samo je sastavljen od finih*

gibljivih atoma. Sve je podložno zakonu uzročnosti«**]** Materija kao ono što prostorno-vremenski egzistira i što može da djeluje na naša osjetila izazivajući osjete, opšta je osnova »kao« cjelokupnog postojanja i događanja. Jedno od osnovnih pitanja bilo je pitanje osnove i suštine [biti] stvarnosti, i dobiva najrazličitija rješenja. Aristotel gleda u materiji pasivni **[»***pasivan = trpni, nedjelotvoran, neaktivan. Pasivni otpor koji se provodi nedjelovanjem, neslušanjem odredbi***«]** princip stvari [grč. hile], nasuprot formi kao aktivnom principu. To je filozofsko gledište, a znanstveno, kakvi su njeni najmanji dijelovi, tj. bavi se kvalitativnim i kvantitativnim određenjima materije**«)** ***moći žudnje razumijem predmet*** **(»** = ispred, pred pamet; »kao!« objekat, nešto; »ili, ili – ali neodređeno« kao psihološki pojam u teoriji saznanja označava sve ono što se u svijesti nalazi kao sadržaj subjektivnog doživljaja, ono na šta usmjeravamo pažnju, korelat subjektivne aktivnosti. Sama riječ po svojoj korijenskoj složenosti označava ono što je bilo nehotično ili hotimično »metnuto« »pred« svijest. Pojmove predmet i stvar treba rastavljati, jer svaka stvar ne mora biti predmet. Stvar postaje predmet samo u odnosu na neki subjekt koji se prema njoj odnosi. Jednako tako svaki predmet ne mora biti stvar. Npr. predmet fantazije ili želje može biti nešto nestvarno. Prema vrstama doživljaja možemo razlikovati i različite vrste predmeta, kao npr. predmet spoznaje, predmet osjeta, predmet suda, predmet ljubavi, predmet mržnje, predmet praktičnog djelovanja, predmet fizičke obrade itd. Predmete također možemo razlikovati po tome jesu li stvoreni samom djelatnošću ili nastaju kao rezultat usmjeravanja djelatnosti na nešto što postoji nezavisno od te djelatnosti, pa tako razlikujemo npr. realne, idealne,

imaginarne, irealne predmete i sl.**«)** ***čija se stvarnost želi. A ako praktičkom pravilu prethodi žudnja za tim predmetom, i ako je ona uslov da se to pravilo načini principom, onda kažem*** (prvo): ***taj princip je tada u svako doba empirijski. Jer, tada je određujući razlog volje predstava*** **(»** = doživljaj kojim bez prisustva vanjskih podražaja obnavljamo ranije percipirane sadržaje, a koji tim sadržajima odgovaraju. Subjektivno se predstava razlikuje od percepcije**«)** ***nekog objekta i onaj odnos te predstave kojim se moć žudnje određuje za ostvarenje tog objekta. Takav odnos prema subjektu, međutim, zove se*** zadovoljstvo ***izazvano stvarnošću nekog predmeta. To zadovoljstvo bi se, dakle, moralo pretpostaviti kao uslov mogućnosti određenja volje. Međutim, ni o jednoj predstavi nekog predmeta, ma kakva bila, ne može se a priori saznati da li će biti povezana sa*** zadovoljstvom ***ili*** nezadovoljstvom ***ili će biti*** indiferentna. **(»**indiferentan = ravnodušan, nezainteresiran, kome je svejedno**«)**

Prema tome, određujući razlog volje mora u takvom slučaju uvijek biti empirijski, dakle i praktički materijalni princip koji ga je pretpostavljao kao uslov. **(»** = određena okolnost o kojoj ovisi nešto drugo, »uslovljeno« uslovljenost postoji u logičkom području [razlog - posljedica], određenim neophodno nužnim uvjetom [conditio sine qua non] bez kojega neka pojava nikako ne može nastati**«)**

Kako ipak (drugo) ***princip koji se zasniva samo na subjektivnom uslovu prijemljivosti za neko zadovoljstvo ili nezadovoljstvo (koje se uvijek može saznati samo empirijski i koje ne može na tišti način da važi za sva umna bića) može, doduše, subjektu koji ga ima služiti kao njegova*** maksima, ***ali ni njemu samom ne može služiti kao zakon (jer mu nedostaje***

***objektivna nužnost* koja se mora saznati *a priori*), to takav princip nikada ne može biti praktički zakon.**

§ 3.
POSTAVKA II

Svi materijalni praktički principi kao takvi jesu jedne i iste vrste i potpadaju pod opšti princip samoljublja ili lične sreće. **(**»sreća = stanje zadovoljstva i smirenosti zasnovano na unutarnjem miru duše i skladu u odnosima prema vanjskom svijetu«**)**

Zadovoljstvo na osnovu predstave egzistencije **(**»egzistencija = opstanak neke stvari za razliku od njezine biti ili esencije, egzistencija je uozbiljenje ili aktualizacija **[**» *= prelaz ili prevođenje iz stanja mogućnosti u stanje stvarnosti; uozbiljenje*«**]** bilo koje biti; način ljudskoga opstanka ili bitka«**)** ***neke stvari, ukoliko ono treba da bude određujući razlog žudnje za tom stvari, osniva se na*** prijemljivosti ***subjekta, jer*** zavisi ***od postojanja nekog predmeta; prema tome, ono pripada čulu (osjećanju)*** **(**»osjećaj = psihički proces koji odražava subjektivni odnos čovjeka prema objektivnim zbivanjima u njegovoj okolini. Najčešće se osjećanja **[**»*emocija = osjećanje, emocionalno stanje, reakcija, odnos čovjeka prema zbivanjima u njegovoj okolini ali i u njemu samome; pokazivanje osjećanja*«**]** dijele prema tome koja od dvije osnovne kvalitete prevladavaju, ugoda ili neugoda«**)** ***a ne razumu, koji izražava odnos predstave*** prema nekom objektu **(**»objekt = »kao« realnost, ili realitet. U teorijskom smislu, označava korelat subjektivnoj djelatnosti, sadržaj na koji se određena voljna

ili misaona djelatnost upućuje. Nema objekta bez subjekta. On može biti ili realan ili idealan, postojeći ili samo pomišljen. Objektom se naziva o subjektu neovisna realna stvar, koja po svojim svojstvima determiniše sva određenja spoznajnog subjekta. Tako je objekt jedan od osnovnih problema spoznajno-teorijskog raspravljanja, teorija saznanja se dijeli na: objektivnu i subjektivnu**«)** ***na osnovu pojmova, a ne odnos prema subjektu na osnovu osjećanja. Zadovoljstvo je, dakle, praktičko samo utoliko ukoliko osjećanje prijatnosti koju subjekt očekuje od stvarnosti predmeta određuje moć žudnje. Međutim, svijest*** **(»** = stanje budnosti, prisebnosti, punog raspolaganja duševnim moćima; posebna doživljajna, udešenost prema toku vlastitog doživljavanja, koja taj tok prati kao znanje o njemu, kao njegova registracija, pažnja i nadzor nad njim. Svijest u tom značenju, kao superponirani doživljaj [»akt nad aktom«], nije uvijek jednako prisutna u našem psihičkom životu; mnogi se doživljaji odvijaju u jednoj jedinoj razini, a za neke se tek naknadno, retrospektivno, u »pamćenju« otkriva da su bili sviješću registrirani**«)** ***umnog bića o prijatnosti života, prijatnosti koja neprestano prati cijelo njegovo postojanje, jeste sreća, a princip da se ona načini najvišim određujućim razlogom volje jeste princip samoljublja. Dakle, svi materijalni principi, gdje zadovoljstvo ili nezadovoljstvo koji se osjećaju na osnovu stvarnosti nekog predmeta čine određujući razlog volje — utoliko su sasvim*** istovrsni ***što skupa pripadaju principu samoljublja ili lične sreće.***

Zaključak

Sva materijalna ***praktička pravila pretpostavljaju određujući razlog volje u*** nižoj moći žudnje, ***i kad ne bi bilo***

čisto normalnih ***zakona volje koji bi ovo dovoljno određivali, onda se ne bi mogla dopustiti*** *ni viša* moć žudnje.

PRIMJEDBA I

Čovjek se mora čuditi kako to da inače oštroumni ljudi vjeruju da razliku između niže ***i*** više moći žudnje ***mogu nalaziti u tome da li*** predstave***, koje su povezane s*** ***osjećanjem zadovoljstva, svoje porijeklo imaju u*** čulima ***ili u*** razumu. **(»**razum = sposobnost razboritog, pravilnog, logičnog, kritičnog mišljenja i rasuđivanja**«)** ***Jer, kad se pita o određujućim razlozima žudnje i kad se oni uzimaju kao prijatnost koja se od nečega očekuje, onda uopšte*** **(»** = uopšteno ili općenito, opšte, za razliku od posebnoga i pojedinačnoga, jest ono što je zajedničko nekom mnoštvu predmeta iste vrste ili svemu. Za razliku od prolaznog i promjenljivog, označava nepromjenljivu i neprolaznu bit nečega**«)** ***nije važno odakle potiče*** predstava ***tog predmeta koji zadovoljava, nego samo koliko ta predstava*** zadovoljava. ***Kad neka predstava, makar svoju postojbinu i porijeklo imala u razumu, može da određuje volju samo na taj način što u subjektu pretpostavlja osjećanje zadovoljstva, onda je to — da je ona određujući razlog volje — potpuno zavisno od svojstva unutrašnjeg čula da ono, na taj način može biti aficirano*** **(»**aficiran = termin kojim se označava emocionalni aspekt **[»***aspekt = gledište, kako gledamo, lično, naše viđenje***«]** doživljaja, za razliku od saznanja i voljnih doživljaja. Aficirati = djelovati na koga, uzbuđivati, djelovati, uticati, podražuje; stvari aficiraju [djeluju na] receptivnu svijest, koja tako uzbuđena na sebi poseban način te stvari doživljava**«)**

prijatnošću. Ma koliko predstave predmeta bile nejednake, bilo da su predstave razuma ili čak predstave uma nasuprot predstavama čula, osjećanje zadovoljstva pomoću kojeg one sačinjavaju samo određujući razlog volje (prijatnost, uživanje koje se od toga očekuje, koje pokreće na djelatnost za proizvođenje objekta) nije jednovrsno samo utoliko što se uvijek može saznati samo empirijski nego i utoliko ukoliko aficira jednu i istu životnu snagu, koja se ispoljava u moći žudnje, a u tom pogledu može od svakog drugog određujućeg razloga biti različito samo po stepenu.

Kako bi se inače između dva, po načinu predstavljanja potpuno različita određujuća razloga moglo napraviti poređenje prema veličini, ***da bi se dalo prvenstvo onome koji najviše aficira moć žudnje? Jedan te isti čovjek može knjigu koja je za nj poučna i koja mu je samo jednom dospjela u ruke vratiti nepročitanu da ne bi izostao iz lova, može usred lijepog govora otići da ne bi zakasnio na objed, može napustiti umne razgovore, koje inače veoma cijeni, da bi sjeo za kartaški sto, može čak odbiti siromaha, iako mu inače pričinjava radost da ovome učini dobro,*** **(»** = opšti problem u etičkom određenju i vrednovanju ljudskog djelovanja. Ideal dobra bio je u istoriji etike vrhovni smisao života, pa se jednom pod njim razumijevala sreća drugi put - ugoda a ponekad i korist. Dobro znači realizaciju vrijednosti. Npr. u prijatelju je realizovana ideja odnosno vrijednost prijateljstva**«)** ***jer sad baš u džepu nema više novca nego što mu je potrebno da plati ulaznicu za komediju. Ako određenje volje počiva na osjećanju prijatnosti ili neprijatnosti koju očekuje iz bilo kog uzroka, onda mu je sasvim svejedno kojim se načinom predstavljanja aficira. Da bi se odlučio za izbor, za njega je važno samo to koliko je ta***

prijatnost snažna, koliko dugo traje, da li se lako stiče i koliko često se ponavlja. Kao što je onome kome je za izdatak potrebno zlato sasvim svejedno da li je njegova materija, zlato, iskopana u planini ili isprana iz pijeska, tako nijedan čovjek, ako mu je stalo samo do prijatnosti života, ne pita da li mu je pribavljaju predstave razuma ili predstave čula, nego samo kako veliko i koliko uživanja ***mu one najduže pribavljaju. Samo oni koji bi čistom umu, bez pretpostavke nekog osjećanja, dragovoljno htjeli osporiti da određuje volju, mogu toliko skrenuti s puta svog sopstvenog objašnjenja da poslije ono što su prije toga sami sveli na jedan te isti princip ipak proglašavaju za sasvim raznovrsno. Tako se, na primjer, pokazuje da možemo naći uživanja i u samoj*** primjeni snage, ***u svijesti o svojoj duševnoj*** **(»**duševnost = sinonim za dušu; sveukupnost ili karakteristika onoga što je nasuprot tjelesnom - duševno, psihičko, duhovno; plemenitost, savjesnost, čovječnost**«)** ***snazi u prevladavanju teškoća koje se suprotstavljaju našoj odluci, u kulturi*** **(»**kultura = gajiti, oplemenjivati, prerada i usavršavanje nečega, ostvarivanje dobrih vrijednosti u čovjeku i njegovim djelima. Ona znači u isti mah i akt, stvaralački proces i ono što je tim procesom stvoreno, npr. moralni čin, umjetničko stvaralaštvo. **[»** *= izvorna djelotvorna snaga, po kojoj može da ostvaruje nove originalne, tvorevine* **{»***tvorevina = ono što je stvoreno, ostvarenje, kreacija***«}«]** Kultura pojedinaca i čitavih zajednica teži uvijek jedinstvu, pa se različita kulturna područja povezuju u različita jedinstva, jer kultura ne podnosi protivrječnosti. Pod prirodom se kod čovjeka podrazumijevaju sve njegove urođene osobine, a pod kulturom njegova ličnim zalaganjem i stvaralaštvom ostvarena ličnost. Kulturom se uozbiljuje i postaje uistinu čovjek**«)** ***duhovnih talenata*** **(»**talent = prirodna sposobnost

koja pojedincu omogućava natprosječne, a često i visoke uspjehe na određenom području njegova djelovanja, kao na primjer u umjetnosti, **[»***umjetnost = sinteza; spajanje; je [kopiranje] pokušaj, osjetilnog kreiranja to jest, imitiranja u prikazivanju, kao što to čini Apsolut, ali po ličnom, osobnom tj. subjektivnom određenju. Djelatnost koja u sebi nosi elemente osjetilnosti a uključuje kreativni moment; umjetnost je ujedno svaka sposobnost estetskog izražavanja odnosno oblikovanja u djela s estetskim djelovanjem određenih osjećaja, misli, doživljaja i mašte pomoću govorne ili pisane riječi, instrumenta ili ljudskog glasa, iskrivljene ali kao [s-lične] ali i nedovoljne***«]** muzici, matematici itd.**«)** ***i tako dalje, te mi to s pravom nazivamo*** tananijim ***radostima i nasladama, jer su više od drugih u našoj moći, ne kvare se, štaviše jačaju osjećanje za njihovo još veće uživanje, i budući da izazivaju nasladu, one istovremeno kultivišu.*** **(»**kultivisan = njegovan, obrađen, uzgojen, profinjen, obrazovan**«)** ***Međutim, izdavati ih zbog toga za jedan drugi način određivanja volje nego samo pomoću čula, pošto za mogućnost tih uživanja, kao prvi uslov tog dopadanja, pretpostavljaju osjećanje koje je u nama za to izgrađeno, bilo bi baš onako kao kad neznalice koje bi rado htjele da ošljare (= zabušavaju, fušere) u metafizici*** **(»**metafizika = ona raspravlja o principima bitka, postala je onaj dio filozofije koji istražuje principe bitka i događanja, a proteže se i na pitanja duše i Boga. Glavni njeni problemi, uz spomenuti problem bitka i njegove biti, je pitanje vrste bitka, pitanje događanja i njihove međusobne zavisnosti. Ona se bavi proučavanjem »nadnaravnih« pojava kao što su spiritistički fenomeni, vidovitost, telepatija itd.**«)** ***zamišljaju materiju tako tananu, tako pretananu, da ih onda od toga same hvata nesvjestica, vjerujući zatim da su na taj način izmislili*** duhovno, **(»** = je

aspekt ljudskosti koji se odnosi na način na koji pojedinac traži i izražava smisao i svrhu i značaj s onim što je sveto, sve važno«) ***a ipak protežno*** (»protežnost = svojstvo svih tijela u smislu ispunjenja prostora. Protežnost je temeljni pojam filozofije kao bitna oznaka tijela u suprotnosti naspram duha; protežnost i mišljenja čine dva temeljna ontološka principa. Ja definišem protežnost kao apriornu formu napora; protežnost je svojstvo kao pojava, tj. predmet mogućeg iskustva«) ***biće. Ako s*** Epikurom ***kod vrline idemo za pukim uživanjem koje ona obećava da bi odredila volju, onda ga potom ne možemo prekorijevati da to uživanje smatra za sasvim istovrsno sa uživanjem najgrubljih čula; jer čovjek uopšte nema razloga da*** Epikura ***tereti da je predstave kojima bi se u nama izazivalo to osjećanje pripisivao samo tjelesnim čulima. Koliko se može razaznati, on je izvor mnogima od njih tražio isto tako u upotrebi više moći saznanja; ali ga to nije spriječilo, a nije ga ni moglo spriječiti, da prema pomenutom principu samo uživanje koje nam pružaju one u svakom slučaju intelektualne*** (»intelektualno = pametno; intelektualitet kao napor određen razumom u njegovoj biti; Intelektualizam preferira misaone, teoretske, aktivnosti; on je pravac koji faktoru razuma daje temeljno značenje, negirajući vrijednost osjetima; koji smatra da sve moralne vrijednosti određuje um, da um isključivo upravlja svim moralnim djelima pa je tako čistoća tj. jasnoća, kao mogućnost znanja [tj. saznanja]. Intelektualno zrenje, kao sposobnost boljeg sagledavanja bitka«) ***predstave i čime one jedino mogu biti određujući razlozi volje smatra potpuno istovrsnim. Biti*** konsekventan (»slično sa, pristupačan osjetnom doživljavanju«) ***jeste najveća obaveza jednog filozofa, a ipak se najrjeđe sreće. Stare grčke škole daju nam više primjera***

konsekventnosti nego što ih susrećemo u našem sinkretističkom ***dobu,*** **(»**sinkretizam = tako se naziva svaki [često i potpuno nekritički] pokušaj da se različiti filozofemi [»*filozofem =* **{***grč. filosófema***}***, određena filozofijska teza* **{***mišljenje, učenje***}***, određen stav prema nekom filozofskom problemu; također neka filozofska izreka***«]** sjedine u cjelinu. Ujedinjenje, izraz kojim su se služili mnogi, kad je iznova procvalo studiranje klasika. Proučavanje Platona, koga su suprotstavili Aristotelu. Nastojanje da se sjedine te dvije filozofije nazva se sinkretizmom**«)** ***kad se izmišlja izvjestan*** sistem koalicije ***protivrječnih načela, pun nepoštenja i plitkosti, jer se publici, koja je zadovoljna, više preporučuje da od svega zna ponešto a da u cjelini ništa ne zna, te da pri tome sve umije. Princip lične sreće, ma koliko se razuma i uma kod njega upotrijebilo, za volju ipak ne bi sadržavao nikakve druge određujuće razloge osim onih koji su primjereni*** nižoj ***moći žudnje. Prema tome, ili uopšte ne postoji*** viša ***moć žudnje, ili*** čisti um ***mora sam za sebe biti praktički, to jest on mora biti u mogućnosti da volju odredi pomoću čiste forme praktičkog pravila, bez pretpostavke bilo kog osjećanja, dakle bez predstava o onome što je prijatno ili što je neprijatno kao materije moći žudnje koja je uvijek empirijski uslov principa. Um je jedino tada, samo ukoliko za samog sebe određuje volju (ukoliko nije u službi sklonosti), istinska*** viša ***moć žudnje kojoj je podređeno*** **(»**podređen = ili subordiniran, naziva se u logici pojam koji je obimom **[»***obim = veličina zatvorenog prostora ili rada, mjera poimanja naše moći***«]** svrstao pod neki drugi viši rodni pojam. Taj se viši rodni pojam naziva - u odnosu prema podređenom pojmu - nadređeni pojam. Pojam »Grk« podređen je nadređenom pojmu „Čovjek“**«)** ***ono što je patološki odredljivo i od njega zaista, štaviše*** specifično, **(»**specifičan = poseban, svojstven samo

jednom predmetu ili pojavi, po čemu se određena vrsta razlikuje od njoj nadređene vrste**«)** ***različito, tako da čak najmanja primjesa pobuda*** **(»** = podstrek, razlog, podsticaj, stimulans, motivacija, podražaj, impuls**«)** ***posljednje vrste ide nauštrb njegovoj snazi i prednosti, kao što ono što je i najmanje empirijsko, kao uslov u matematičkoj demonstraciji,*** **(»**demonstracija = pokazivanje, dokaz; demonstrirati = dokazati, deduktivno dokazati ili dokaz pomoću silogizma; apodiktički dokaz, ukoliko je intuitivan; dokaz koji se oslanja na opažanje, *kao moguć* stvaran dokaz**«)** ***obara i poništava njenu veličanstvenost i snagu. U praktičkom zakonu um neposredno*** **(»**direktno, izravno, na direktan izravan način; otvoreno direktno uvidjeti; direktni uvid; bez okolišanja; koji se ostvaruje bez posredovanja**«)** ***određuje volju, a ne posredstvom osjećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva koje se umeće između toga dvoga, čak ni izazvanog ovim zakonom; i samo to što on kao čisti um može da bude praktički, omogućuje mu da bude*** zakonodavan. **(»** = kako mi se hoće, tako i zapovijedam**«)**

PRIMJEDBA II

Da bude srećno, nužan **(»**nužno = naziva se slijed misli koji iz danog razloga bezuvjetno proizlaze. — Naša misao, dokučiti nedokučivo; nemogućnost [kao, nužno!, IMA, ali!,] za čovjeka, višeg i većeg sagledavanja "svega" apsolutno**«)** ***je zahtjev svakog umnog, ali konačnog bića i, prema tome, neizbježan određujući razlog njegove moći žudnje. Jer, zadovoljnost njegovim cjelokupnim postojanjem nije, možda, neki prvobitni posjed i blaženost koja bi pretpostavljala svijest o***

***njegovoj nezavisnoj samodovoljnosti, nego samom njegovom konačnom prirodom nametnuti mu problem,* (»**grč., = pitanje odnosno zadatak koji traži neko rješenje. Problemima različitog značenja stalno je prožeta životna praksa kao i istraživanja u pojedinim područjima. Problemi se mogu shvatiti kao pokretači u nastojanju ka napredku. Međutim, ponekad se može govoriti o nelogično, nesvrsishodno, tj. krivo postavljenim problemima. Zato je važno kako će se neki problem kao »sporno pitanje« uočiti i formulisati, jer od toga može ovisiti više-manje plodonosan pravac njegova rješavanja. Rješavanje problema s obzirom na složenost i dijalektičnost problemskih okolnosti nerijetka završava sa različitim pokušajima rješenja, odnosno u više mogućih pretpostavki hipoteza, teorija. Razvoj naučne misli odvija se u neprestanom postavljanju i rješavanju novih problema, odnosno starih problema u novom svjetlu. Među raznim naučnim problemima naročito se ističu mnogi problemi, od kojih mnogi ostaju trajno aktuelni**«)** ***jer je to biće u potrebi; a ta potreba se tiče materije njegove moći žudnje, to jest nečega što se odnosi na osjećanje zadovoljstva ili nezadovoljstva, koje je subjektivna osnova pomoću koje se određuje ono što mu je potrebno za zadovoljnost njegovim stanjem. Ali upravo zato što taj materijalni određujući razlog subjekt može saznati samo empirijski, nemoguće je da se taj zadatak smatra kao zakon, pošto bi on kao objektivan zakon u svim slučajevima i za sva umna bića morao sadržavati upravo isti određujući razlog volje. Jer, iako pojam* (»** = jedan od osnovnih oblika misli, misao o biti nekog stvarnog ili pomišljenog predmeta, član misaone veze koja se izražava u sudu. Najčešće se izražava jednom imenicom [npr. »čovjek«, »sloboda«, ali se može izraziti i pomoću više riječi]. Riječi su znaci za pojmove. Nije

teško dati primjer za pojam, ali se logičari ne slažu u tome šta je zapravo pojam, odnosno šta čini pojam pojmom**«)** ***sreće svugdje leži kao osnova praktičkom odnosu objekata prema moći žudnje, on je ipak samo opšti naziv za subjektivne određujuće razloge i ne određuje ništa specifično — o čemu je jedino riječ u ovom praktičkom zadatku, a bez kojeg određenja se on uopšte ne može riješiti. Tako, ono u što svako treba da prihvati kao svoju sreću, zavisi od svakog njegovog posebnog osjećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva, i čak u jednom i istom subjektu zavisi od različitosti potrebe prema promjenama tog osjećanja, a subjektivno nužan zakon (kao prirodni zakon) jeste, prema tome, objektivno čak veoma slučajan praktički princip koji u različitim subjektima može i mora da bude vrlo različit; prema tome, on nikada ne može biti zakon, jer kod žudnje za srećom nije važna forma*** **(»** = oblik, način na koji su dati različiti predmeti. Kod pomišljenog predmeta forma predstavlja pojam, stvorenog značenja. I kod stvarnih i kod zamišljenih predmeta forma je uvijek redni jedinstveni princip koji povezuje. Odgovara na pitanje »kako« za razliku od pitanja »što«. Tako razlikujemo vanjski oblik predmeta i njegov unutrašnji oblik. Kod pomišljenih predmeta forma predstavlja pojmom stvoreno potpuno jedinstvo značenja. I kod stvarnih i kod zamišljenih predmeta forma je uvijek redni jedinstveni princip koji povezuje. U mišljenju razlikujemo sadržaj i formu mišljenja, sudovi, zaključci itd. [Ja] razlikujem strukturno **[»***struktura = gradnja, ustrojstvo, građa; raspored elemenata dijelova, članova, neke cjeline; cjelina koja je sazdana po nekom pravilu, šemi***«]** materiju spoznaje i forme [one koje su a priori] i osjetila i razuma kojim se oblikuje, materija spoznaje**«)** ***zakonitosti, nego jedino materija, i, da li i koliko uživanja treba da očekujem od***

pokoravanja zakonu. Principi samoljublja, istina, mogu sadržavati opšta pravila umješnosti (da se pronađu sredstva za ciljeve); no, to su onda samo teorijski* (»** teorija = što se odnosi na teoriju; neko, nekakvo mišljenje; suprotnost s pojmom praktički [praktično], a znači: što se promatrajući ili misaono (apstraktno) odnosi prema određenom predmetu, bez obzira na mogućnost primjenljivosti toga i takvog gledanja i znanja u praksi. I kao suprotnost pojmu empirijski. **[»*Teorija = [grč. theos = Bog - i ja], gledanje, promatranje, zamisao; misaono-spoznajna aktivnost koja se zamišlja "kao" »Čista«, tj. kao pronalaženje, zrenje i povezivanje smislenih likova [predstava] bez obzira na njihovu primjenu [neprimjenu], i njihovo iskorištenje pri ostvarivanju određenih ciljeva«). Ili kao, gledanje, razmatranje, zamisao. Misaono-spoznajna aktivnost ukoliko se zamišlja kao »Čista«, tj. kao pronalaženje, zrenje i povezivanje smislenih likova [predstava] bez obzira na njihovu primjenu, na njihovo iskorištenje pri ostvarivanju određenih ciljeva. Kao područje recepcije i unutrašnje [no-etičke] elaboracije racionalnih sadržaja, teorija se redovno suprotstavlja praksi kao području vidljive, vanjske djelatnosti, iako ta dva područja stoje u odnosu uzajamne i dijalektičke uvjetovanosti; 2) opšta postavka ili koherentna skupina opštih postavki na osnovu kojih se objašnjava neko područje pojava [činjenica, podataka]. Iako se u običnom govoru termini teorija i hipoteza upotrebljavaju kao sinonimi da označe neku još nedokazanu eksplikativnu zamisao ili pretpostavku, tako teorija kao preciznija se razlikuje od hipoteze. Dok je teorija više ili manje prihvaćeno objašnjenje [»*tj. Odlučila tako Vlast tj. Autoriteti*«], oko nekih poznatih činjenica i podataka, a, hipoteza je samo

pretpostavljeno [više ili manje moguće] objašnjenje, [tj. Vlast Autoriteti to ne odobravaju] ali, prikladno da se njime pristupi istraživanju i provjeravanju; onaj dio neke nauke ili struke [vještine, umjetnosti itd.] koji se odnosi na njene principe i metode i tako razlikuje od njene primjene. Vlast zabranjuje provjeravati »Teoriju« [da ne bi postala hipoteza] jer onda "kao" nema »napredka«, ali dograđivati je svakako možeš]«) ***principi,****

---

* ***Stavovi koji se u matematici ili prirodnoj nauci nazivaju*** praktički, ***trebalo bi, upravo, da se zovu*** tehnički. (»tehnika = [grč. téhnê, lat. ars = umijeće], u najširem smislu skup određenih postupaka i primjena sredstava za postizanje nekih korisnih ciljeva. Ovo antropološko instrumentalno razumijevanje pojma tehnike može imati trojako značenje: 1) nasuprot prirodi, tehnika je svaka aktivna djelatnost, oblikovanja i iskorištenja prirodnih materijala i sila u službi ljudskih potreba, ciljeva i ideja uopšte, odnosno područje ove djelatnosti i njezinih proizvoda; 2) za razliku od ove djelatnosti same, formalna strana toga oblikovanja, način postupka, suma sredstava i pravila za izvođenje nekih tehničkih ili drugih ciljeva; 3) u vezi naspram stvaralaštva umjetnosti i umijeća, tehnika je danas u prvom redu mašinsko iskorištavanje prirode na temelju spoznaja matematičko-fizičke prirodne nauke, područje mehanizovane društvene proizvodnje. Nabrojena značenja ne prelaze pregled instrumentalnog shvatanja tehnike. Međutim, u svom univerzalnom dometu ne može se tumačiti antropološki tek kao sredstvo za postizanje tehničkih ili van tehničkih ciljeva, čak uz ograničenje da ona

služi samo zadovoljenju onih materijalnih potreba koje još ne ulaze u humanu sferu. Ma koliko na nju uticala druga područja stvarnosti, njezin je obratan »uticaj« na sve što jest cjelovito, neusporedivo dublji i obuhvatniji. Ona nije samo ljudsko djelo, nego način prisustva bića u cjelini za čovjeka, događanje historijskog sklopa: sve što jest susreće samo kao materijal rada i bezuvjetnog poostvarenja, čemu ne izmiču ni ljudski odnosi niti se tome može oduprijeti čovjek sam. I sama ekonomija sada biva funkcijom tehnike, a čovjek se svodi na puko sredstvo ili radnu snagu u procesu sveopšteg iskorištavanja**«)** ***Jer, u tim naukama uopšte nije riječ o određivanju volje; one pokazuju samo raznolikost moguće radnje, koja je dovoljna da se proizvede izvjesna posljedica, te su, dakle, isto tako teorijske kao i svi stavovi koji iskazuju vezu uzroka s nekom posljedicom. Onaj ko traži ovu posljednju, taj takođe mora prihvatiti onaj prvi.***

---

na primjer kao što onaj ko bi da jede hljeb treba da izmisli neki mlin.

Ali praktički propisi koji se na njima zasnivaju ne mogu nikada biti sveopšti, jer je određujući razlog moći žudnje utemeljen na osjećanju zadovoljstva i nezadovoljstva, osjećanju za koje se nikada ne može pretpostaviti da je sveopšte usmjereno na iste predmete.

Međutim, ako pretpostavimo da bi konačna umna bića mislila potpuno jednako i s obzirom na ono što bi trebalo da prihvate kao objekte svojih osjećanja uživanja ili bola, čak i s obzirom na sredstva kojima se moraju služiti da bi postigla ona prva a spriječila ova druga, onda ona ipak princip samoljublja

nipošto ne bi mogla prikazati kao praktički zakon; jer, sama ta saglasnost bila bi ipak samo slučajna. Određujući razlog uvijek bi bio samo subjektivno važeći i prosto empirijski, te ne bi imao onu nužnost koja se zamišlja u svakom zakonu, i to kao, objektivnu nužnost iz razloga a priori; ova nužnost se uopšte ne bi morala prikazivati kao praktička, nego samo kao fizička, a da bi nam se našom sklonošću radnja isto tako neizostavno iznuđivala kao zijevanje kad druge vidimo kako zijevaju. Prije bi se moglo tvrditi da uopšte ne postoje praktički zakoni, već samo savjeti u svrhu **(»**svrha = cilj; svrhovitost = upotrebljivost, udešenost stvari, stanja, zbivanja i djelovanja; transcendentna odnosno objektivna svrsishodnost koja je usađena u stvarnost i bića; čovjeku je namijenjeno da bude korisnik svrhovite udešenosti svijeta; „sa svrhom = cjelishodno“**«)** ***naših žudnji, a ne da se naprosto subjektivni principi podižu na rang praktičkih zakona, koji imaju potpuno objektivnu a ne samo subjektivnu nužnost, i koji se moraju saznavati umom a priori a ne iskustvom (ma koliko to iskustvo bilo empirijski sveopšte). Čak se pravila podudarnih pojava nazivaju samo prirodnim zakonima (na primjer mehanička pravila), kad se ili zaista a priori saznaju ili kad se (kao kod hemijskih pravila) pretpostavi da bi ona bila saznata a priori iz objektivnih razloga ako bi naše saznanje išlo dublje. Međutim, kod čisto subjektivnih praktičkih principa postavlja se izričit uslov da im se u osnovi moraju nalaziti ne objektivni nego subjektivni uslovi volje, da se, prema tome, u svako doba smiju predočavati samo kao čiste maksime, a nikada kao praktički zakoni. Na prvi pogled čini se da je ova posljednja primjedba puko cjepidlačenje; međutim, (»ona sadrži«) ona je definicija*** **(»** = određenje, logički postupak kojim se određuje

odnosno utvrđuje sadržaj nekog pojma«) ***najvažnije razlike koja može doći u obzir samo u praktičkim istraživanjima.***

§ 4.
POSTAVKA III

Ako umno biće treba da zamisli svoje maksime kao praktičke sveopšte zakone, onda ih može zamisliti samo kao takve principe koji određujući razlog volje ne sadrže prema materiji već samo prema formi.

Materija nekog praktičkog principa jeste predmet volje. Ovaj predmet ili jeste ili nije određujući razlog volje. Ako je on njen određujući razlog, onda bi pravilo volje bilo potčinjeno nekom empirijskom uslovu (odnosu određujuće predstave prema osjećanju zadovoljstva ili nezadovoljstva), dakle ne bi bilo nikakav praktički zakon. A kad se od njega, to jest zakona, odvoji svaka materija, to jest svaki predmet volje (kao određujući razlog), ne preostaje ništa osim čiste forme sveopšteg zakonodavstva. Dakle, umno biće svoje ***subjektivno-praktičke principe, to jest maksime, ili uopšte ne može istovremeno zamisliti kao sveopšte zakone, ili mora pretpostaviti da ih njihova čista forma, po kojoj oni*** bivaju podesni za sveopšte zakonodavstvo, ***sama za sebe čini praktičkim zakonom.***

PRIMJEDBA

Najobičniji razum može bez poučavanja razlikovati koja forma u maksimi biva podesna za sveopšte zakonodavstvo a koja ne. Na primjer: postavio sam maksimu da svoju imovinu

uvećam svim sigurnim sredstvima. Sada se u mojim rukama nalazi depozit, čiji je vlasnik umro ne ostavivši o njemu ništa pismeno. Naravno, to je slučaj moje maksime. Sad samo hoću da znam da li ta maksima može da važi i kao sveopšti praktički zakon. primijenit ću je, dakle, na ovaj slučaj i pitati da li bi ona zbilja mogla da poprimi formu zakona, dakle, da li bih zbilja svojom maksimom istovremeno mogao da dam takav zakon da bi svako smio da porekne depozit čije mu polaganje niko ne može da dokaže. Odmah vidim da bi takav princip kao zakon poništio sam sebe, jer bi doveo do toga da ne bi postojao nikakav depozit. Praktički zakon, ono što je kao takvo priznajem, mora biti prikladan za sveopšte zakonodavstvo; to je identičan **(»** = jedinstvo značenja, istovjetnost subjektivno pomišljenog, potpuna [*lična moja]* saglasnost, koja se odnose na dva predmeta, mišljenja. Identičnost, istovjetnost, isto = [misao da je nešto identično, [tj. isto] je nemoguće dokazati**«)** ***stav, te je, dakle, za sebe jasan. Ako kažem: moja volja stoji pod praktičkim*** zakonom, ***onda svoju sklonost (na primjer u ovom slučaju svoju lakomost) ne mogu navoditi kao određujući razlog volje koji je podesan za sveopšti praktički zakon; jer ta sklonost, daleko od toga da bi bila valjana za neko sveopšte zakonodavstvo, mora, naprotiv, u formi nekog sveopšteg zakona samu sebe razoriti.***

Otuda je čudnovato kako je razumnim ljudima, pošto je žudnja za srećom sveopšta — a takva je i maksima ***posredstvom koje svako za sebe uzima sreću kao određujući razlog svoje volje — moglo pasti na pamet*** **(»** = kao pamćenje; držati na ili u pameti; izrazi: učiti napamet, pasti na pamet; intelektualna sposobnost poimanja, razumijevanja, rasuđivanja; inteligencija, intelekt**«)** ***da* to** **(»**maksimu**«)**

zbog toga izdaju za sveopšti praktički zakon. ***Jer, pošto inače sveopšti prirodni zakon sve čini saglasnim, to bi ovdje, kad bismo htjeli da maksimi damo sveopštost zakona, proizišla upravo krajnja suprotnost saglasnosti, najgora protivrječnost*** **(»**protivrječje = odnos između dva pojma od kojih jedan potpuno negira sadržaj drugoga; odnos između dva suda od kojih jedan mora biti istinit, a drugi neistinit; pojam protivrječje ne može upotrijebiti izvan logike, ali neki smatraju da se može govoriti i o protivrječju stvarnog događanja. Protivrječje u tom smislu bio bi odnos između dva procesa ili događanja koji se međusobno negiraju, isključuju i nastoje se međusobno poništiti**«)** ***i potpuno uništenje same maksime i njene svrhe. Tada volja svih, nema jedan te isti objekt, nego svaka volja ima svoj objekt (svoju sopstvenu ugodnost), koji se, doduše, slučajno može slagati i sa ciljevima drugih koje oni isto tako usmjeravaju prema sebi samima, ali to ni izdaleka nije dovoljno za zakon, pošto su izuzeci, koje čovjek ima pravo*** **(»** = 1. pravo je nedokazivo znanje [*tj. samo ideja, vidljiva samo duhovno*] u ovom ograničenom svijetu u pokušaju da sve popravimo koliko je to moguće za života. 2. Pravo naša neposredna, tj. direktna [a priori] misao da je nešto pravo [npr. *prava* u geometriji], ali nedokaziva [materijalno] jer takve prave linije ovdje u ovom svijetu nema, kao ni ostalih geometrijskih oblika [tj. pojmova]. 3. „Ono" nešto što je u skladu s idejom pravednosti [ali, samo *duhovno*]**«)** ***da katkad napravi, beskonačni i nikako se ne mogu sigurno obuhvatiti u sveopšte pravilo. Na taj način nastaje harmonija,*** **(»** = [grč.] = sklad, sklad dijelova, koji pobuđuje osjećaj ugode**«)** ***slična onoj koju opisuje ona podrugljiva pjesma o duševnom skladu dvoje bračnih drugova koji se međusobno upropaštavaju:*** o divna

harmonijo, što on hoće, hoće i ona, ***i tako dalje, ili ono što se priča o obećanju kralja*** Fransoa Prvog ***caru*** Karlu Petom: ***što moj brat Karl hoće da ima (Milano), to i ja hoću da imam. Empirijski određujući razlozi nisu podesni za sveopšte spoljašnje zakonodavstvo, a isto tako ni za unutrašnje. Jer, svako postavlja za osnovu sklonosti svoj subjekt,*** **(»** = što je metnuto pod nešto, što leži pod nečim, podmet; podmetnuto; »spoznajno teorijski = uvjet spoznavanja uopšte, ono što spoznaje, skup spoznajnih oblika pojedinačnoga Ja; »logičko gramatički = dio rečenice, koji je ujedno i nosilac izraza, rečenični predmet o kome se nešto izriče; psihološki: nosilac svih svjesnih doživljaja**«)** ***a neko drugi postavlja drugi subjekt, i u svakom subjektu samom je čas ova čas ona sklonost u prednosti s obzirom na uticaj koji ima. Pronaći zakon koji bi svima njima vladao pod tim uslovom, a sa svestranom saglasnošću, apsolutno*** **(»** = ono od bilo kakvih uslova od svih uvjeta i ograničenja, pa prema tome bezuvjetno, neograničeno, u sebi završeno, potpuno i savršeno; **-** apsolutan = samosvojan, bezgraničan, potpun, slobodan od bilo kakve ovisnosti, bezuvjetan, savršen**«)** ***je nemoguće.***

§ 5.
ZADATAK I

Pretpostavimo da je čista zakonodavna forma maksima jedino dovoljan određujući razlog volje: nađimo kakvoću te volje koja se samo na taj način može odrediti.

Pošto čistu formu zakona može predstaviti jedino um, te ona, prema tome, nije predmet čula, dakle ne spada među pojave, njena predstava kao određujući razlog volje različita je od svih određujućih razloga događaja u prirodi **(»**priroda = sve postojeće po sebi, kao *materijalno*; svojstvo; ćud, narav, karakter, osobina ali u *materijalom* svijetu; prirodno = normalno**«)** ***prema zakonu kauzaliteta, jer kod tih događaja sami određujući razlozi moraju biti pojave. Međutim, ako za nju nikakav drugi određujući razlog volje i ne može služiti kao zakon, osim samo ona sveopšta zakonodavna forma, onda se takva volja, kao potpuno nezavisna od prirodnog zakona pojava,*** **(»**pojava= fenomen [grč. fenomenon] u najširem smislu svaki svjesni doživljaj, a u užem sve ono što se osjetom može primjetiti kao predmet. U teoriji saznanja pojava je pojavljivanje ili znak nečega što je izvan toga doživljaja i od njega je različito; na primjer, iskustvena stvarnost javlja se u našoj svijesti kao pojava [fenomen] koja je određena našim mogućnostima doživljaja. Dublje od pojave [fenomena] mi u zbilju ne možemo prodrijeti, tako da je sva ljudska spoznaja fenomenalna. Po tumačenju vrijednosti pojavnosti za spoznaju svijeta razilaze se osnovna spoznajno teorijska stajališta u filozofiji**«)** ***a od zakona kauzaliteta, mora misliti u uzajamnom odnosu. Takva nezavisnost, međutim, zove se*** sloboda ***u najstrožem, to jest transcendentalnom smislu.*** **(»**transcendentalno = ono što omogućuje svaku spoznaju. Drugim riječima, tim se pojmom ne određuju predmeti spoznaje nego njeni a priorni uvjeti i mogućnosti, oblici i načini spoznaje predmeta. Transcendentalno je ono što ne proizlazi iz iskustva, nego je prije iskustva i ne može se nikakvim induktivno **[»***indukcija = logičan postupak zaključivanja;***

induktivno istraživanje provodi na osnovu kritičkog opažanja uz primjenu eksperimenta«] postepenim prilaženjem spoznati te tako uvjetuje, omogućuje svako iskustvo, omogućuje svaku stvarnu spoznaju. To su iskustveni spoznajni oblici naše svijesti, utemeljeni u biti svijesti, pa su prema tome primarni, neotklonjivi uvjeti svakog osjetnog doživljavanja i razumnog mišljenja; ukratko, svakog predmetnog iskustva i spoznaje«) ***Dakle, volja, kojoj čista zakonodavna forma maksime jedino može služiti kao zakon, jeste slobodna volja.***

§ 6.
ZADATAK II

Pretpostavimo da je volja slobodna da nađe zakon koji je jedino sposoban da je nužno određuje.

Kako materija praktičkog zakona, to jest neki objekt maksime, nikada ne može biti data drukčije nego empirijski (iz iskustva)***, a kako slobodna volja kao nezavisna od empirijskih uslova (to jest onih uslova koji pripadaju čulnom svijetu) ipak mora biti odredljiva, to slobodna volja, nezavisno od materije zakona, ipak mora naći određujući razlog u zakonu. Međutim, u njemu, izuzev materije zakona, nije sadržano ništa drugo osim zakonodavne forme. Dakle, zakonodavna forma, ukoliko je sadržana u maksimi, jeste ono jedino što može sačinjavati određujući razlog volje.*** (»slobodne volje«).

PRIMJEDBA

Sloboda i ne uslovljeni praktički zakon upućuju, dakle, naizmjenično jedno na drugo. Ja ovdje ne pitam da li su oni i odista različiti, i nije li, štaviše, ne uslovljeni zakon samo samosvijest **(»** = svijest o samom sebi, znanje o vlastitim psihičkim stanjima i procesima kao promjenljivim svojstvima i manifestacijama jednog jedinstvenog i postojanog identičnog subjekta Ja**«)** ***čistog praktičkog uma, i nije li ovaj um sasvim istovrstan s pozitivnim pojmom slobode, nego pitam odakle*** započinje ***naše*** saznanje ***onoga što je neuslovljeno-praktičko, da li od slobode ili od praktičkog zakona. Od slobode ne može započeti, jer nje niti možemo postati neposredno svjesni, pošto je njen*** **(»**njegov**«)** ***prvi pojam negativan, niti o njoj možemo zaključiti na osnovu iskustva, pošto nam iskustvo daje da saznamo samo zakon pojava, dakle mehanizam*** **(»** = grč. mehane = oruđe, teorija koji sve pojave u prirodi svodi na kretanje atoma. Mehanizam sačinjava zamjenu teleologiji i vitalizmu, **[»***vitalan = životni; koji pripada životu, koji se odnosi na život »životni polet« elan »vitalna sila« u vitalizmu. U svakidanjem govoru znači: živ, izdržljiv, krepak, pun životne snage***«]** jer nastoji da životne pojave razjasni na osnovu fizikalnih i hemijskih procesa. **{»***fizika = temeljna znanost koja se bavi materijom, gibanjem, energijom i međudjelovanjem***«}** Pokušava se mehaničko shvatanje prirode sjediniti s teleološkim pogledom o svijetu, podredivši cjelokupno mehaničko zbivanje ideji svrhe, tako da je mehanizam zapravo samo sredstvo za ostvarenje svrhe. Nemoguće je istraživanje prirode a da se za osnovu toga istraživanja učini kao mehanizam prirode. Slično je svođenju svega na djelovanje sile ili energije**«)** ***prirode, pravu suprotnost slobode. Prema tome, to je*** moralni zakon ***kojeg neposredno postajemo svjesni (čim zamislimo maksime volje),***

koji nam se najprije ***ukazuje i koji — budući da ga um prikazuje kao određujući razlog neprevladiv nikakvim čulnim uslovom, štaviše, od tog uslova potpuno nezavisan — vodi upravo do pojma slobode. Međutim, kako je moguća i svijest o tom moralnom zakonu? Mi možemo postati svjesni čistih praktičkih zakona isto onako kao što smo svjesni čistih teorijskih načela, budući da pazimo na nužnost kojom nam ih um propisuje i na odvajanje svih empirijskih uslova na koje nas um upućuje. Pojam čiste volje proizlazi iz prvih, kao što svijest čistog razuma proizlazi iz posljednjeg. Da je to istinsko podređivanje naših pojmova i da nam moralnost prva otkriva pojam slobode, da, dakle,*** praktički um ***tim pojmom prvi postavlja spekulativnom*** (»spekulativno = pojmovno fantaziranje; spekulacija«) ***umu nerješiv problem kako bi ga njime doveo u najveću nepriliku — rasvjetljava se već iz toga što čovjek, budući da se u pojavama ništa ne može*** (»ne smije«) ***objasniti iz pojma slobode, nego ovdje uvijek prirodni mehanizam mora sačinjavati nit vodilju (osim toga, i antinomija*** [» = protivrječje nekoga znanja ili stava sa samim sobom, tako da se jedan te isti stav ili pravilo može opravdano tumačiti na dva različita značenja. Kao protivrječje u koje čisti um zapada sa samim sobom ukoliko pitanje o cjelini svijeta pokušava riješiti dogmatski, tj. spekulativno. Četiri su vrste antinomija, gdje su teza i antiteza {»*teza = postavka, poučak, znanstvena tvrdnja koju tek treba dokazati*«} {»*antiteza = suprotstavljanje suprotno tvrđenje, suprotnost između dva pojma ili dva stava*«} međusobno suprotstavljene«] ***čistog uma, ako u nizu uzroka hoće da se uzdigne do onoga što je neuslovljeno,*** (» = bez uslova, bezuslovno«) ***kod jednog isto tako kao i kod drugog zapliće se u neshvatljivosti, umjesto da je ovaj posljednji [mehanizam] upotrebljiv bar u objašnjavanju pojava), — što čovjek nikada ne***

bi došao do smjelog čina da slobodu uvede u nauku, da moralni zakon, i s njom praktički um, nije došao do toga i da nam taj pojam nije nametnuo. Međutim, i iskustvo potvrđuje taj poredak pojmova u nama. Pretpostavimo da neko o svojoj sklonosti ka sladostrašću tvrdi da je ona za njega, kad bi mu se pružali omiljeni predmet i prilika za to, sasvim neodoljiva: ne bi li on savladao svoju sklonost kad bi pred kućom gdje je našao tu priliku bila namještena vješala da ga na njima odmah objese poslije uživane naslade? Ne mora se dugo pogađati šta bi on odgovorio. Međutim, pitajte ga da li će, ako bi njegov vladar od njega zahtijevao, pod prijetnjom iste neodgodive smrtne kazne, da lažno svjedoči protiv nekog poštenog čovjeka koga bi vladar htio da upropasti na osnovu prividnih izgovora — da li će tada, ma koliko bila velika njegova ljubav prema životu, smatrati mogućim da je savlada? Da li bi on to učinio ili ne, to se, možda, neće usuditi da potvrdi; no, da mu je to moguće, mora bez razmišljanja priznati. On, dakle, rasuđuje da nešto može zato što je svjestan da to treba, te u sebi saznaje slobodu koja bi mu, inače, bez moralnog zakona ostala nepoznata.

§ 7.
OSNOVNI ZAKON ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Djeluj tako da maksima tvoje volje uvijek može istovremeno važiti kao princip sveopšteg zakonodavstva.

PRIMJEDBA

Čista geometrija **(»** = se bavi proučavanjem osobina i međusobnih odnosa prostornih odnosa tj. tijela, površina, linija i tačaka**«)** ***ima postulate*** **(»**postulat = sadržajno i logički nužan dio za razumijevanje nekoga činjeničnog stanja, premda sam nije dokazan niti se može dokazati. Načela čistog empirijskog mišljenja modaliteta: mogućnost, stvarnost i nužnost. Postulati kao stavovi koji se teorijski ne daju prikazati, ali su nerazdvojivo povezani s određenim zapovijedima koje vrijede »a priori i bezuvjetno« za svako moralno djelovanje. Ti su postulati: Božija stalnost, besmrtnost duše i sloboda. Te kao regulativni principi određuju sve što čovjek može saznati, što treba da čini i čemu se može nadati**«)** ***kao praktičke stavove, koji, međutim, ne sadrže ništa drugo do pretpostavku da se nešto*** može ***učiniti ako se zahtjeva da to*** treba ***učiniti, a to su jedini njeni stavovi koji se tiču postojanja. To su, dakle, praktička pravila pod problematičnim uslovom volje. Ali, ovdje pravilo kaže: treba naprosto postupati na jedan izvjestan način. Prema tome, praktičko pravilo je predstavljeno neuslovljeno, dakle kao kategorički praktički stav a priori pomoću kojeg se volja objektivno određuje apsolutno i neposredno (samim praktičkim pravilom koje je, prema tome, ovdje zakon). Jer ovdje je čisti,*** po sebi praktički um, ***neposredno zakonodavan. Volja se, kao nezavisna od empirijskih uslova, dakle kao čista volja, zamišlja kao određena pomoću*** čiste forme zakona, ***a taj određujući razlog smatra se za najviši uslov svih maksima. Stvar je dosta čudna, i njoj nema slične u cijelom ostalom praktičkom saznanju. Jer, misao*** **(»** = doživljaj kojim utvrđujemo postojanje različitih pojava, određujemo svojstva pojava i otkrivamo odnose među njima, drugim riječima, ustanovljujemo neko »stanje stvari«. Misao se redovno

očituje u nekom sudu ili tvrdnji. Karakteristično je za misao da je prati određeni stepen uvjerenja o ispravnosti ustanovljenih odnosa**«)** ***a priori o nekom mogućem sveopštem zakonodavstvu, koja je, dakle, samo problematična, bezuslovno*** **(»** = bez uslova, bezuvjetno, neopozivo, bezpogovorno, neopozivo**«)** ***nam se pruža kao zakon, a da ništa ne pozajmljuje od iskustva ili od neke spoljašnje volje. Ali to nije ni neki propis po kome treba da se dogodi radnja na osnovu koje je moguća neka željena posljedica (jer bi tada pravilo uvijek bilo fizički*** **[»**[gr. fysis = narav] objekt ili tjelesni; materijalan; nasuprot psihičkom i duševnom jest pojam kojim se u filozofiji označavaju svi predmeti čije se postojanje ne iscrpljuje u doživljaju i duševnoj datosti**«]** ***uslovljeno), nego je pravilo koje sasvim a priori određuje volju s obzirom na formu njenih maksima, a tu bar nije nemoguće da se zamisli zakon koji samo u svrhu*** subjektivne ***forme načela služi kao određujući razlog pomoću*** objektivne ***forme zakona uopšte). Svijest o tom osnovnom zakonu može se nazvati faktom uma, pošto se on ne može izmudrovati iz prethodnih datosti uma, na primjer iz svijesti o slobodi (jer nam ta svijest nije unaprijed data), nego zato što nam se sam za sebe nameće kao sintetički stav a priori koji nije zasnovan na opažaju,*** **(»**opažaj = opažanje, duševni doživljaj, unutrašnje opažanje; jedinstveni skup osjetnih datosti izazvanih nekim izvanjskim predmetom. Kao metoda istraživanja opažanje je pažljivo i plansko promatranje radi spoznaje nekog događanja ili nekog objekta**«)** ***ni čistom ni empirijskom, premda bi on bio analitički*** **(»**analitički sud = sud u kojem se veza predikata sa subjektom zamišlja pomoću identiteta, dakle »objašnjujući« sud koji svojim predikatom ne dodaje ništa pojmu subjekta, već samo navodi njegove mišljene oznake; analitički = ono

što raščlanjuje složeno na jednostavno ili cjelinu na dijelove; ono što predstavlja rezultat raščlanjivanja**«)** ***kad bi se pretpostavila sloboda volje. Međutim, za to bi mu, kao pozitivnom pojmu, bio potreban intelektualni opažaj, koji se ovdje uopšte ne smije pretpostaviti. Pa ipak, da bi se taj zakon bez pogrešnog tumačenja smatrao kao*** dat, ***zacijelo se mora primjetiti da on nije empirijski, nego da je jedini fakat čistog uma koji se na taj način objavljuje kao iskonski zakonodavan.*** **(»** = kako mi se hoće, tako i zapovijedam**«)**

Zaključak

Čisti um je sam za sebe praktički i daje (čovjeku) sveopšti zakon koji nazivamo moralnim zakonom. **(»**moral = sadrži u sebi određene propise, pravila, smjernice, norme, kategorije, ideale itd.; nenapisano pravilo s obavezom na djelovanje, odnošenje, postupanje i prosuđivanje, u životu u nekoj zajednici. Po svojoj biti moral označava određeno ljudsko ili društveno opredjeljenje u odnosu na drugog čovjeka, na zajednički život pojedinaca ili grupa i na sebe samog, što rezultira specifičnim svjesnim htijenjem, djelovanjem, postupcima, stavovima, vrednovanjem i prosuđivanjem**«)**

PRIMJEDBA

Ranije pomenuti fakat je neosporan. Treba samo analizirati sud koji ljudi donose o zakonitosti svojih radnji: tada će se uvijek otkriti da njihov um ipak, ma šta mu govorila sklonost, nepodmitljiv i sam sobom primoran, maksimu volje pri nekoj radnji uvijek upravlja na čistu volju, to jest na sebe samog, budući da sebe smatra za a priori praktičkog. Taj princip

moralnosti, upravo zbog sveopšteg zakonodavstva koja ga čini najvišim formalnim* (»formalno, formalan = onako; kako se uzme [kako Ko' hoće], znači sve ono što je apstraktno i nevažno materijalnom, kao strano. Drži samo do forme ne uzimajući u obzir sadržaj, smisao i vrijednost toga. Ono što egzistira, ali formalno, ono što ne postoji aktuelno. Formalna izjava, tj. ono što kao nije izrečeno izričito«) *određujućim razlogom volje, bez obzira na sve njegove subjektivne-u različitosti* (»različitost«)*, um proglašava zakonom za sva umna bića ukoliko uopšte imaju neku volju, to jest ukoliko imaju moć da svoj kauzalitet određuju pomoću predstave o pravilima, ukoliko su, prema tome, sposobna za radnje prema načelima, dakle i prema praktičkim principima a priori (jer samo ti principi imaju onu nužnost koju um zahtjeva za načela). On se, dakle, ne ograničava samo na ljude nego se odnosi na sva konačna bića koja imaju um i volju, štaviše uključuje čak beskonačno biće kao najvišu inteligenciju. (»inteligencija = razumjeti, razabrati; sposobnost pronalaženje novih prilagođenih reakcija u novim prilikama bilo koje vrste; inteligentne reakcije su one koje nisu naučene i što dolaze do izražaja u novim situacijama; sposobnost koja se zasniva na misaonom zahvatanju bitnih odnosa među podacima nekog problema i u reorganizovanju tih podataka u oblik koji nameće takva situacija«) ***U prvom slučaju, međutim, zakon ima formu imperativa, pošto se kod onog, istina, konačnog ali potrebama i čulnim motivima aficiranog bića može pretpostaviti čista, no ne i*** sveta ***volja, to jest, takva koja bi bila sposobna za maksime suprotne moralnom zakonu. Stoga je moralni zakon kod onih bića*** imperativ ***koji zapovijeda kategorički, jer je zakon bezuslovan; odnos jedne takve volje prema ovom zakonu jeste***

zavisnost ***pod limenom obaveznosti,*** **(»**limen = prag, [psihološki] prag osjeta**«) (»**osjet = doživljaj izazvan djelovanjem nekog procesa određene vrste na osjetni analizator; u njemu se odražavaju neka svojstva i posebnosti. Čiste, izolirane osjete malo kada možemo doživjeti; osjetni podaci redovno su uključeni u složenije doživljaje: percepcije**«) (»**percepcija = doživljaj kojim neposredno preko svojih osjetnih organa predstavljamo različite predmete i pojave okolnog svijeta. Percepcija se osniva na osjetnim podatcima, ali ona nije zbir osjeta, nego organizovana osjetna cjelina u kojoj svaki osjetni podatak ima svoje posebno, cjelinom određeno značenje. Sadržaj, jasnoća i određenost naših percepcija pod uticajem su različitih vanjskih i unutrašnjih faktora. **(»***faktor = uzrok ili uvjet čega; činilac, činitelj***«)** Međutim faktorima su najvažniji: vrsta i struktura fizičkih procesa, koji u nekoj prostornoj konfiguraciji ili vremenskom slijedu djeluju na osjetne organe; intenzitet i stepen organizacije objektivnih podražaja te vrijeme kroz koje ti podražaji djeluju; prethodno iskustvo u vezi s predmetima ili pojavama koje percipiramo; perceptivna udešenost, tj. tendencije koje proističu iz naših očekivanja, zamisli i stavova**«)** ***koja, premda pomoću samog uma i njegovog objektivnog zakona, znači*** primoravanje ***na neku radnju. To primoravanje se zove*** dužnost **(»** = osnovna kategorija etike, nužnost nekog djelovanja iz poštovanja prema moralnom zakonu; dužnost svoj izvor ima u empirijsko nagonskoj sferi**«)** ***zato što patološki aficirana (iako time ne određena, dakle uvijek i slobodna) volja donosi sobom želju koja proizlazi iz*** subjektivnih ***uzroka, — stoga često i može da bude suprotna čistom objektivnom određujućem razlogu, te joj je, dakle, kao***

moralno primoravanje potreban otpor praktičkog uma, koji se može nazvati unutrašnjom ali intelektualnom prinudom. U najdovoljnijoj inteligenciji volja se s pravom zamišlja da nije sposobna za maksimu koja istovremeno objektivno ne bi mogla **(**»nije mogla«**)** ***da bude zakon, a pojam*** svetosti, ***koji joj zato pripada, stavlja je, doduše ne iznad svih praktičkih, ali ipak iznad svih praktički ograničavajućih zakona, dakle iznad obaveznosti i dužnosti. Ta svetost volje ipak je praktička ideja*** **(**»[grč. idein = vidjeti, odnosno : idea i eidos = lik, izgled, lice, spoljašnjost, oblik, forma]. Prenešeno s osjetilnog na misaono područje, ideja označava misao ili paradigmu. **(**»*paradigma = [grč. parádeigma], primjer, uzor; paradigmatičan = uzoran*«**)** One su samo duhovno vidljive, a ne osjetno. Sve što jeste samo je sjena ideje. Ideje su otkriveni pojmovi čistog uma. Sadržaj ideje ne može nikada biti dat u iskustvu, ali ipak služi kao način regulisanja u praksi. Ideje se dijalektički pričom, govorom i mišljenjem razvijaju i lutaju«**)** ***koja nužno mora da služi kao*** uzor, **(**» = ono što služi kao dobar primjer; onaj koji je dobrih osobina i ispravnih postupaka; [biti uzorom]«**)** ***a približavanje tom uzoru do u beskonačnost jeste ono jedino što pripada svim konačnim umnim bićima. Ta ideja im stalno i tačno drži pred očima čisti moralni zakon, koji se zato sam naziva svetim, a biti siguran u beskonačni progres svojih maksima i njihovu nepromjenljivost za stalno napredovanje, to jest biti siguran u vrlinu,*** **(**»vrlina = jakost, valjanost, ona je vrhunac ili krajnost. Vrline opisuje Platon u svojoj Državi i određuje kao umjerenost, hrabrost i mudrost te njihov sklad poima [shvata] kao najvišu vrlinu – pravednost, umijeće, razboritost, jedna istina, ljubav i nada, vjera«**)** ***jeste ono najviše što može da učini konačni praktički um — koji opet ni sam, bar kao prirodno stečena moć, nikada ne***

može biti savršen, **(»**savršeno = koje je apsolutno bez nedostataka; potpuno, perfektno**«)** ***jer u tom slučaju sigurnost nikada ne postaje apodiktička*** **(»**apodiktika = nauka o dokazu ili znanost koja se služi dokazima kao posljednjim razlozima svega znanja**«)** ***izvjesnost, te je kao nagovaranje veoma opasna.***

§ 8.
POSTAVKA IV

Autonomija **(»** = [grč.] samo-zakonodavstvo, proisticanje iz vlastitih zakona [suprotno: heteronomija]. U etiku JA pojam autonomija uvodim, da bi njime označio bitnu razliku između svoje [kritičke, transcendentalne] etičke koncepcije i svake druge [empirijski zasnovane, dogmatske], samo moralne nauke. Autonomija utvrđuje sposobnost uma da bude praktički zakonodavan i da određuje volju tako da se ona podvrgava svom specifičnom principu, a za koji on nalazi da je i sasvim dobar i nužan. Nasuprot tzv. heteronomnoj etici dobara, koja pita za unaprijed dano [i kao takvo već moralno okvalifikovano] najviše dobro i konačni cilj kojem treba težiti, i svrstavam sve dotadašnje moralne i etičke pravce eudaimonizam , hedonizam, utilitarizam, **[»** *= težnja za korisnošću; u užem smislu etičko viđenje [pravac, naukâ] po kojem je osnova moralnog odnošenja, cilj svakog svjesnog i dosljednog djelovanja na ono što je korisno. Isto tako i sve drugo [pa i idealne vrijednosti] dobivaju priznanje i važenje ukoliko koriste bilo pojedincu, bilo zajednici. Po tome opstaju dvije vrste utilitarizma: 1) individualistički, koji uči*

da je svrha moralnog djelovanja korist i dobrobit pojedinaca, i 2) socijalni, koji tu svrhu vidi u opštoj dobrobiti, sreći svih, društva u cjelini. Time je utilitarizam jedna vrsta eudaimonizma. **{»***eudaimonizam = [grč. eudaimonía = blaženstvo, sreća, dobro], učenje o sreći ili blaženstvu. Etički stav i pravac po kojem je motiv i svrha, cilj ljudskog [etičkog] djelovanja u postizanju ili unapređivanju vlastite ili tuđe sreće, odnosno objektivne dobrobiti. Također učenje da je zadatak moralne težnje i djelovanja u darivanju i uvećavanju sreće i zadovoljstva. Prema tome u čemu vidi pravu sreću kao najviše dobro vrijedno težnje [da bi se najbolje, moralno ispravno živjelo], eudaimonizam može biti hedonizam, perfekcionizam, utilitarizam,* altruizam, **{»** *= živjeti za drugoga, nastrojenje naklonosti prema drugome ili htijenje usmjereno na unapređivanje i potpomaganje dobrobiti drugoga***«}** *egoizam a moguća su i njihova međusobna prožimanja***«}** *Razlika je međutim između utilitarizma kao principa objašnjenja, tumačenja [motiva] ljudskih radnji koje proizlaze iz želja za [pojedinačnom ili opštom] korisnošću, i utilitarizma kao etičke [moralne] norme, principa, vrednovanja***«]** religiju itd.], utvrđuje se autonomija moralnog čina. JA nalazim »moralni zakon u nama«. Autonomna etika više ne pita za sadržaj htijenja, nego za samu njegovu formu koja, neovisno o svakom voljnom sadržaju, sama po sebi može biti i jest princip koji se svijesti, kao umnoj volji i nameće kao imperativ**«)** ***volje je jedini princip svih moralnih zakona i njima primjerenih dužnosti; naprotiv, svaka heteronomija*** **(»** = pravilo, tj. postupanje koje ne proističe iz sebe samoga, nego od nekoga ili od čega drugog; pokoravanje nekakvom zakonu**«)** ***volje ne samo da ne utemeljuje nikakvu obaveznost nego je, naprotiv, suprotna njenom principu i moralnosti volje. Tako, jedini principi moralnosti sastoje se u nezavisnosti od svake materije zakona***

(to jest nekog željenog objekta), a u isto vrijeme, ipak u određivanju volje pomoću čiste sveopšte zakonodavne forme za koju neka maksima mora biti podesna. Ta nezavisnost, ***međutim, jeste sloboda u*** negativnom ***smislu, a ovo*** vlastito zakonodavstvo ***čistog i, kao takvog, praktičkog uma jeste sloboda u*** pozitivnom ***smislu.*** **(»**smisao = značenje; naročito značenje shvaćeno šire, kao nešto što nije ograničeno na jezik; u slučaju kad se značenje i smisao ograničavaju na jezik, često se značenje pripisuje pojedinim riječima, a smisao rečenicama. Takođe bit, svrha, sposobnost za osjećanje razumijevanje, shvatanje sadržaja, biti, svrhe nečega; npr. smisao za muziku**«)** ***Dakle, moralni zakon ne izražava ništa drugo nego*** autonomiju ***čistog praktičkog uma, to jest slobode, (»slobodu«) a ova sama je formalni uslov svih maksima pod kojim one jedino mogu da budu u skladu s najvišim praktičkim zakonom. Ako stoga materija htijenja,*** **(»**htijenje = [prema htjeti], naziv za one psihičke procese koje karakteriše svjesna usmjerenost prema akciji. Ti procesi, koji imaju više oblika [pristajanje, odbijanje, izbor, odluka], svode se na misaono i odnos - pozitivan ili negativan - između zamisli o nekoj mogućoj akciji i zamisli o njenom ostvarenju vlastitom aktivnošću. Budući da je zamisao o vlastitoj aktivnosti redovno prožeta specifičnim doživljajima emocionalnog karaktera [emocijama »spremnosti«, »lične angažovanosti«] i preplavljena evokacijama psihičkih stanja doživljenih uz bivše akcije. Psihologija **[»** *= proučava psihičke procese i osobine u njihovu nastanku, razvoju i objektivnim manifestacijama; ona je povezana s nastojanjima da na osnovu samo-opažanja i dedukcije dođu do određenih saznanja o psihičkim procesima i zakonima psihičkog života; kao samostalna nauke u vezi je s razvojem metodologije*

prirodnih znanosti i uz uvođenje metoda i eksperimentalnih postupaka za samo-opažanje«] je smatrala htijenje zasebnom kategorijom doživljaja [uz spoznaju i emocije]. Htijenje se definiralo kao čovjeku svojstvena sposobnost da se na osnovu motiva uz svjesno zauzimanje stava opredjeljuje za akciju«) ***koja može biti samo objekt jedne žudnje koja se povezuje sa zakonom, uđe u praktički zakon*** kao uslov njegove mogućnosti, ***onda iz toga nastaje heteronomija volje, a kao zavisnost od prirodnog zakona da se slijedi neki podsticaj ili sklonost, te volja ne daje sama sebi zakon, već samo propis za razumno pokoravanje patološkim, zakonima; no maksima, koja na taj način u sebi nikada ne može sadržavati sveopštu-zakonodavnu formu, na taj način ne samo da ne uspostavlja obaveznost nego je sama suprotna principu*** čistog ***praktičkog uma, a time i moralnom ustrojenju,*** (»ustroj = određenje, utemeljenje, djelovanje, usmjerenje«) ***mada bi radnja koja iz toga proizlazi trebalo da bude zakonita.***

PRIMJEDBA I

U praktički zakon se, dakle, nikada ne smije (ne može) ubrojiti praktički propis koji sadrži neki materijalni (dakle, empirijski) uslov. Jer, zakon čiste volje koja je slobodna postavlja tu volju u sasvim drukčiju sferu nego što je empirijska, a nužnost koju on izriče, pošto ne treba da bude prirodna nužnost, može se, dakle, sastojati samo u formalnim uslovima mogućnosti nekog zakona uopšte. Svaka materija praktičkih pravila uvijek počiva na subjektivnim uslovima koji joj (»praktičkim pravilima«) ne pribavljaju drugu sveopštost za umna bića sem jedino uslovne sveopštosti (u slučaju da želim ***ovo ih ono, šta onda moram činiti da to ostvarim), i sva skupa se***

okreću oko principa lične sreće. ***Naravno, neosporno je da svako htijenje mora da ima i neki predmet, dakle materiju; međutim, ova upravo zato nije određujući razlog i uslov maksime; jer ako ona to jeste, onda se maksima ne može predstaviti u sveopšte zakonodavnoj formi, pošto bi tada očekivanje egzistencije predmeta bilo određujući uzrok volje, te bi se htijenju kao osnov morala da postavi zavisnost moći žudnje od egzistencije neke stvari*** (»stvar = u svijesti postojeće; stvarno, osjetilno doživljeno. Nešto pojavno ili tjelesno, prostorno ograničeno«) ***koja se uvijek može tražiti samo u empirijskim uslovima, i stoga nikada ne može činiti osnov za nužno i sveopšte pravilo. Tako će sreća stranih bića moći da bude objekt volje umnog bića. Ali kad bi ono bilo određujući razlog maksime, onda bi se moralo pretpostaviti da mi u dobru drugih ne nalazimo samo neko prirodno uživanje nego i neku potrebu, kao što to sobom donosi simpatetička*** (»simpatetički = slično osjećanje i stav kojim pojedinac sudjeluje u doživljavanju ili u situaciji drugog čovjeka«) ***nastrojenost*** (»nastrojen = orijentisan, orijentiran, podešen, ugođen«) ***kod ljudi. Međutim, tu potrebu ne mogu pretpostaviti kod svakog umnog bića (kod Boga nikako). Prema tome, materija maksime, istina,*** (» = ne znamo još, samo pretpostavke, veliki su sporovi oko pitanja šta je istina. Istina sadrži djelić apsolutne istine i predstavlja put ka istini; ona postoji vječno, tačnije izvan vremena, bez obzira na to da li je znamo ili ne znamo; istina i kao nesakrivenost. Kako pomiriti različite teorije istine tako da razlikujemo metafizičku ili ontološku, gnoseološku, formalno logičku, aksiološku, antropološku, psihološku i druge vrste istina, u nastojanju da odredimo međusobni odnos tih različitih istina. Za mene istina ne može biti slaganje s

nespoznatljivim »stvarima o sebi, biću«, već samo s predmetima [mislima, viđenjima] mogućeg iskustva, a to nisu ništa drugo nego fenomeni ljudske svijesti, i slaganje s njima svodi se u krajnjoj liniji na slaganje misli jednih s drugima i sa zakonima mišljenja; Istinit je jedino sud koji je opšte-važeći«) ***može da ostane, ali ona ne smije da bude njen uslov, jer maksima inače ne bi bila prikladna za zakon. Dakle, čista forma nekog zakona, koja (»koji«) ograničava materiju, mora istovremeno biti razlog da se ta materija doda volji, a ne da se pretpostavlja. Neka materija bude, na primjer, moja lična sreća. Ova sreća, ako je pridajem svakome (kao što to zaista smijem da učinim kod konačnih bića), može postati*** objektivan ***praktički zakon samo onda ako u nju uključim i sreću drugih. Dakle, zakon da se unapređuje sreća drugih ne proizlazi iz pretpostavke da je ona objekt svačije volje, nego naprosto iz toga da određujući razlog volje postane forma sveopštosti koja je umu potrebna kao uslov da maksimi samoljublja da objektivnu vrijednost zakona; prema tome, objekt (sreća drugih) nije bio određujući razlog čiste volje, već je to jedino bila čista zakonska forma kojom sam ograničio svoju maksimu zasnovanu na sklonosti, da bih joj pribavio sveopštost zakona i tako je učinio primjerenom čistom praktičkom umu. Jedino je iz tog ograničenja, a ne iz dodatka neke spoljašnje pobude, mogao (»mogao bi«)(»mogao je«) onda da proiziđe pojam*** obaveznosti ***da se maksima mog samoljublja proširi i na sreću drugih.***

PRIMJEDBA II

Prava suprotnost principu moralnosti jeste: kad se princip lične sreće učini utvrđenim razlogom volje, u šta se, kako sam naprijed pokazao, mora ubrojiti sve ono što utvrđeni razlog,

koji treba da služi kao zakon, stavlja u nešto drugo osim u zakonodavnu formu maksime. Ta protivrječnost, međutim, nije prosto logička, (»logika = pravilna, ispravna misao i metoda spoznaje«) ***kao što je protivrječnost između empirijski-uslovljenih pravila, koja su ipak htjeli da podignu do nužnih principa saznanja, nego praktička, te bi sasvim upropastila moralnost kad glas uma u odnosu na volju ne bi bio tako jasan, tako nezaobilazan, čak i za najobičnijeg čovjeka tako razgovijetan; no ona se tako može održati samo još u zbrkanim spekulacijama*** (rezonovanja bez dovoljno realne osnove) ***škola, koje su dovoljno smjele da ogluše na taj nebeski glas kako bi održale neku teoriju koja ih ne staje nikakvog lupanja glavom.***

Kad bi tebi inače drag prijatelj mislio da se pred tobom opravda zbog lažnog svjedočenja time što bi se najprije izgovarao ličnom srećom — koja je, po njemu, sveta dužnost, time što bi, potom, nabrojao sve koristi koje je na taj način stekao, što bi pomenuo mudrost koje se drži da bi bio siguran od svakog razotkrivanja, čak i razotkrivanja od strane tebe samoga, kome on objelodanjuje tajnu samo zato da bi u svako doba mogao da je porekne, a kad bi zatim sasvim ozbiljno tvrdio da je izvršio istinsku ljudsku dužnost: onda ćeš mu se ti nasmijati u lice ili ćeš s gnušanjem ustuknuti — premda, ako je neko svoja načela upravio samo na sopstvene koristi, ni najmanje ne bi imao da prigovoriš tom postupku. Ili pretpostavite: neko vam za održavanje domaćinstva preporuči čovjeka kome možete potpuno povjeriti sve svoje poslove, i on ga, da vam ulije povjerenje, hvali kao pametnog čovjeka koji majstorski proniče u svoju sopstvenu korist, a takođe i kao neumorno djelatnog čovjeka koji radi te koristi nijednu priliku

ne bi propustio neiskorišćenu; konačno, da na putu ne bi stajala ni bojazan zbog njegovog prostačkog koristoljublja, on ga hvali kako vrlo fino zna da živi, kako uživanje ne traži u sakupljanju novca ili brutalnoj raskoši, nego u proširivanju svojih znanja, biranju društva od koga se ima šta naučiti, čak u dobročinstvu prema ornima koji oskudijevaju, a da, osim toga, što se tiče sredstava (koja svoju vrijednost ili bezvrijednost dobijaju samo od svrhe) ne bi bio u nedoumici i da bi mu, kao njegov sopstveni, isto tako dobri bili tuđi novci i dobro čim bi samo znao da to neotkriveno i nesmetano može da učini: onda ćete vi smatrati da vas preporučitelj ili drži za budalu ili da je izgubio razum. — Granice moralnosti i samoljublja toliko su jasne i toliko oštro povučene da čak i najobičnije oko nikako ne može pogriješiti u razlikovanju da li nešto pripada jednom ili drugom. Pri tako očiglednoj istini narednih nekoliko primjedbi bi se, doduše mogle činiti suvišnim, ali one služe bar za to da sudu običnog ljudskog uma pribave nešto više jasnoće.

Princip sreće, doduše, može pružati maksime, ali nikada ne može pružati takve koje bi bile prikladne da služe kao zakoni volje, čak i onda kada bismo sebe načinili objektom sveopšte ***sreće. Jer, kako se saznanje sreće zasniva na samim iskustvenim datostima, kako svaki sud o tome veoma zavisi od mnjenja*** **(**»mnjenje = nesigurno i nedovoljno zasnovano mišljenje, prihvatanje nekog mišljenja bez dovoljnog razloga i bez čvrstog uvjerenja, razlikujem tri stepena mnjenje, vjerovanje i znanje, pri čemu se mnjenje shvata kao mišljenje u koje nismo subjektivno potpuno uvjereni i koje nije dovoljno objektivno zasnovano, za razliku od vjerovanja koje se odlikuje subjektivnom uvjerenošću, ali nije objektivno zasnovano, i od znanja koje karakteriše puna

subjektivna uvjerenost a i objektivno je dovoljno zasnovano«) ***svakog čovjeka, koje je uz to još i samo vrlo promjenljivo, to zacijelo mogu postojati*** generalna ***pravila, ali nikada ne mogu postojati*** universalna ***pravila, to jest mogu postojati takva koja su najčešće tačna, ali ne i takva koja uvijek i nužno moraju da važe; prema tome, na njima se ne mogu zasnivati nikakvi praktički*** zakoni. ***Upravo zato što se ovdje neki objekt volje mora postaviti kao osnov njenog pravila, te mu, dakle, mora prethoditi, to pravilo se ne može odnositi i zasnivati ni na čemu drugom nego na onome što se preporučuje*** (»osjeća«) ***dakle na iskustvu, a različitost suda mora tu biti beskonačna. Taj princip, dakle, ne propisuje svim umnim bićima baš ista praktička pravila, iako su ona obuhvaćena zajedničkim nazivom, i to nazivom sreće. Međutim, moralni zakon se zamišlja kao objektivno nužan samo zato što treba da važi za svakoga ko ima um i volju.***

Maksima samoljublja (razboritosti) samo savjetuje; ***zakon moralnosti*** zapovijeda. ***Ali, ipak, postoji velika razlika između onoga što nam se*** savjetuje ***i onoga na šta smo*** obavezni.

Ono što treba činiti prema principu autonomije volje, to sasvim lako i bez dvoumljenja može da uvidi najobičniji razum; ono što treba učiniti pod pretpostavkom heteronomije ***volje, teško je uvidjeti i zahtijeva poznavanje svijeta, to jest: šta je*** dužnost, ***svakome se pokazuje samo od sebe. Međutim, ono što donosi istinsku trajnu korist svaki put je, ako ta korist treba da se protegne na cjelokupno postojanje, obavijeno neprozirnom tamom i zahtijeva mnogo razboritosti da bi se praktički za to usklađeno*** (»određeno«) ***pravilo, pomoću umješnih izuzetaka, makar samo na podnošljiv način prilagodilo svrhama života. Pa ipak, moralni zakon svakome zapovijeda pokoravanje, i to***

najstrože pokoravanje. Dakle, prosuđivanje (»za prosuđivanje«) (»hoće da čini«) ***onoga što prema njemu treba činiti ne mora biti tako teško da time čak i najobičniji i najneizvježbaniji razum ne bi znao da postupa bez upućenosti u poslove svijeta.***

Da se udovolji kategoričkoj zapovijesti moralnosti uvijek je u svačijoj moći, a da se udovolji empirijski-uslovljenom propisu samo je rijetko u nečijoj moći, te ni izdaleka nije moguće za svakoga, makar samo u pogledu jednog jedinog cilja. Uzrok leži u tome što je kod onog prvog riječ samo o maksimi koja mora biti istinska i čista, a kod ovog drugog je riječ i o snazi i fizičkoj moći da se željeni predmet ostvari. Zapovijest da bi svako trebalo da pokuša da sebe učini srećnim bila bi budalasta; jer nikada se nekome ne zapovijeda ono što on neizostavno hoće već sam po sebi. Morala bi mu se samo zapovjediti ili, bolje, pružiti mjerila, jer on ne može znati sve ono što hoće. Međutim, zapovijedati moralnost pod imenom dužnosti sasvim je umno; jer, prvo, neće baš svako da se dragovoljno povinuje njenom propisu ako je on u protivrječnosti sa sklonostima, a što se tiče mjerila kako bi se mogao pokoravati tom zakonu, o njima se ovdje ne smije poučavati; jer, ono što on u ovom pogledu hoće, (»hoće da čini«) ***to on i može.***

Onaj ko je u igri izgubio ***zacijelo se može*** ljutiti ***na samog sebe i svoju nerazboritost; ali ako je svjestan da je u igri*** varao ***(i ako je na taj način dobio), onda samog sebe mora*** prezirati ***čim se uporedi s moralnim zakonom. Dakle, ovaj zakon ipak mora biti nešto drugo od principa lične sreće. Jer, morati samom sebi reći: ja sam*** ništarija ***iako sam napunio svoju kesu, ipak mora imati drugo mjerilo suda nego kad se samom sebi odobrava i kaže: ja sam*** mudar ***čovjek, jer sam obogatio svoju kasu.***

Konačno, u ideji našeg praktičkog uma postoji još nešto što prati prestup moralnog zakona, a to je njegova kažnjivost. ***Ali, s pojmom kazne kao takve ipak se nikako ne može povezati dolaženje do sreće. Jer, mada onaj ko kažnjava zacijelo može u isto vrijeme imati dobru namjeru da tu kaznu usmjeri i na tu svrhu, ona ipak mora najprije da sama za sebe bude opravdana kao kazna, to jest kao puko zlo, tako da kažnjenik, kad bi ostao kod toga i kad se ne bi ogledao za kakvom milošću koja se krije iza te strogosti, sam mora priznati da mu se to pravedno*** **(»**pravednost, pravičnost = najviša vrlina; koja se sastoji u međusobnom skladu ostalih - mudrosti, hrabrosti i umjerenosti, istina što a priori počiva u duši i od svakoga čovjeka traži da je ispunjava; Pravednost je *kao*, najviši materijalni princip [a takođe i nematerijalnog načela] pravo koje se na tom pojmu temelji što je uopšte pravedno a u pravu, jedino ispravno. Pravednost kao nezamjenjiva instanca prava**«)** ***dogodilo i da je njegova sudbina*** **(»** = predodređenost, unaprijed određeno, [Bos. »sud › suđenje« i »bina › pozornica«]; vjerovanje da je svako događanje u svijetu i svako ljudsko djelovanje unaprijed određeno presuđeno i prema tome neizbježno. Po tom sudu će čovjek biti osuđen, prosuđen**«)** ***potpuno primjerena njegovom ponašanju. U svakoj kazni kao takvoj mora najprije biti pravednosti koja čini suštinu*** **(»**suština = bit, esencija ili; ono što pravi postojanu prirodu neke stvari, temelj njezine određenosti, posebnosti nečega i stalni izvor njegovih bitnih svojstava. U odnosu na promjenljiva stanja neke stvari, bit je ono istinsko i stvarno što se ne mijenja i ostaje nepromjenljivo**«)** ***tog pojma. S njom, istina, može biti povezana i dobrota, ali onaj ko zaslužuje kaznu nema, prema svom ponašanju, ni najmanjeg razloga da računa na nju.***

Dakle, kazna je fizičko zlo koje bi, ako kao prirodna ***posljedica i ne bi bilo povezano s moralno zlim, kao posljedica s njim ipak bi morala biti povezana prema principima moralnog zakonodavstva. Ako je svaki zločin, i ne gledajući na fizičke posljedice s obzirom na počinioca, za sebe kažnjiv, to jest ako (bar djelimično) šteti sreći, onda bi očigledno bilo besmisleno reći: zločin se sastojao u tome što je on na sebe navukao kaznu, budući da je naudio svojoj sreći (što bi po principu samoljublja morao biti istinski pojam svakog zločina). Kazna bi na taj način bila razlog da se nešto nazove zločinom, a pravda bi se, naprotiv, morala sastojati u tome da se propusti svako kažnjavanje, da se čak spriječi i prirodno; jer, u tom slučaju u radnji ne bi više bilo ničeg zlog, pošto bi sad bile spriječene nevolje koje bi inače slijedile za radnjom i zbog kojih bi se radnja jedino i nazivala zlom. I najzad, svako kažnjavanje i nagrađivanje smatrati samo kao mašinu u rukama neke više moći, koja bi na taj način trebalo da služi jedino tome da umna bića pokrene na djelatnost za ostvarenje njihove krajnje svrhe (sreće), suviše očigledno je mehanizam koji ukida svaku slobodu njihove volje a da bi bilo potrebno da se tu zadržavamo.***

Premda je isto tako neistinita, još je suptilnija (»suptilitet = suptilno = fino, prefinjeno, nježno, osjetljivo«) ***tvrdnja onih koji pretpostavljaju izvjesno posebno moralno čulo,*** (» = osjetilo, organ koji djeluje pri nastanku različitih osjeta. Razvijeni osjetni organ sastoji se iz perifernog dijela ili receptora [prijemnika], živčanog voda i do centralnog dijela u mozgu. Receptori su stanice, posebno osjetljive za podražaje određene vrste«) ***tako da ono, a ne um, određuje moralni zakon po kome bi svijest o vrlini neposredno bila povezana sa zadovoljnošću i uživanjem, a svijest o poroku sa***

duševnim* nemirom i bolom, te tako ipak sve polažu na zahtjev za ličnom srećom. Bez ponavljanja onoga što je naprijed rečeno, hoću samo da skrenem pažnju na varku do koje pri tom dolazi. Da bi poročnog čovjeka *predstavili* kao mučenog duševnim nemirom na osnovu svijesti o njegovim prestupima, takvi moraju da ga, prema najglavnijoj osnovi njegovog karaktera,** **(**»karakter = urezano, struktura onih osobina ličnosti koje su u vezi s osnovnim stavovima, sentimentima i usvojenim vrijednostima, a dolaze do izražaja u djelovanju čovjeka; moralna strana čovjeka**«)** ***već unaprijed predstave bar u nekom stepenu kao moralno dobrog, kao što onoga koga veseli svijest o radnjama primjerenim dužnosti već unaprijed moraju da predstave kao vrlog. Dakle, pojam moraliteta **(**»moralitet = moralnost, moralno shvatanje. Moralitet je po meni bit čovjeka [čovjek = moralno biće]. U etici neka se radnja vrši u smislu moraliteta onda ako je naprosto podudarna s moralnim zakonom, ako proizlazi iz ideje čiste dužnosti. Moralitet kao izraz subjektivne moralne svijesti. Bit moraliteta jest u onom apstraktnom »treba da« koje u postulatu praktičkog uma ogovara čistom subjektivnom trebanju. A, ako je u skladu sa zahtjevom nekog određenog zakona u društvu, naziva se legalitetom**«)** ***i dužnosti morao je ipak prethoditi svakom obziranju na tu zadovoljnost, te se iz nje uopšte ne može izvesti. Važnost onoga što nazivamo dužnošću, ugled moralnog zakona i neposredna vrijednost koju pokoravanje zakonu daje osobi u njenim sopstvenim očima, moraju se cijeniti unaprijed, da bi se osjetila ona zadovoljnost u svijesti o vlastitoj primjerenosti zakonu i da li se osjeti gorki prijekor kad čovjek sebi može da prebaci kršenje zakona. Dakle, ta zadovoljnost ili duševni nemir*** **(**»duševni mir**«)** ***ne mogu se osjetiti prije saznanja obaveznosti i ne mogu se načiniti***

osnovom ove posljednje. Da bi o onim osjećanjima mogao da stvori makar samo predstavu, čovjek bar donekle već mora da bude pošten. Da, uostalom, kao što je ljudska volja na osnovu slobode neposredno odredljiva putem moralnog zakona, češće izvršavanje prema tom određujućem razlogu subjektivno može na kraju da izazove i osjećanje zadovoljnosti samim sobom — to ja uopšte ne osporavam; štaviše, dužnosti čak pripada da to osjećanje, koje jedino zaslužuje da se nazove moralnim osjećanjem, osnuje i kultiviše. Međutim, iz njega se pojam dužnosti ne može izvesti, inače bismo morali zamisliti osjećanje zakona kao takvog i učiniti predmetom osjećaja ono što se može misliti samo umom; a to bi, ako ne treba da postane površna protivrječnost, sasvim ukinulo svaki pojam dužnosti i na njeno mjesto postavilo samo mehaničku (»mehanički = mehanicistički, svaki postupak koji nastoji da različite pojave u prirodi, društvu ili psihičkom životu čovjeka svede na zakone mehanike, te smatra da se tumačenje pojava iscrpljuje u njihovu svođenju na kvantitativne odnose sila. [» *= sposobnost djelovanja; sila kao uzrok gibanja, kretanja i promjene; živo; Kao!?, još neznamo šta je, uzrok, sile!*«] i tendencija [» *= za nečim težiti, sklonost, namjera, upravljenost prema nekoj težnji, nekog duševnog ili povijesnog kretanja*«]«) ***igru tananijih sklonosti, koje katkad dolaze u sukob s grubljim sklonostima.***

Ako sad naše formalno najviše načelo čistog praktičkog uma (kao autonomije volje) uporedimo sa svim dosadašnjim materijalnim ***principima moralnosti, onda u tabeli možemo predstaviti sve ostale kao takve kojima su zaista istovremeno iscrpljeni svi drugi mogući slučajevi izuzev jednog jedinog — formalnog, te tako očevidno možemo dokazati da je uzaludno***

tražiti neki drugi princip osim onoga koji je sada izložen. — Svi mogući određujući razlozi volje jesu, ili samo subjektivni i, prema tome, empirijski, ili objektivni ***i racionalni; a oba su ili*** spoljašnji ***ili*** unutrašnji.

PRAKTIČKI MATERIJALNI ODREĐUJUĆI RAZLOZI

u principu moralnosti jesu

subjektivni				objektivni	
spoljašnji:		unutrašnji:		unutrašnji:	spoljašnji:
vaspitanja (prema Montenju)	građanskog uređenja (prema Mandevilu)	fizičkog osjećanja (prema Epikuru)	moralnog osjećanja (prema Hačisonu)	savršenstva (prema Volfu i stoičarima)	Božje volje (prema Kruzijusu i drugim teološkim moralistima)

Određujući razlozi koji stoje na lijevoj strani svi su skupa empirijski i, očigledno, uopšte nisu podesni za sveopšti princip moralnosti. Ali, oni na desnoj strani osnivaju se na umu (jer i savršenstvo, kao svojstvo ***stvari, i najviše savršenstvo predstavljeno u supstanci to jest Bog — ta savršenstva treba misliti samo pomoću pojmova uma). Jedino se prvi pojam, to jest, pojam savršenstva, može uzeti ili u*** teorijskom ***značenju,*** **(**»značenje = smisao; ono po čemu neki predmet, događaj ili postupak nešto znači, bitna komponenta svakog doista

ljudskog djelovanja i opstojanja. Značenje jednog djela, postupka ili događaja nije identično s njegovom vanjskom egzistencijom, datošću, pojavnošću. Značenje je nešto unutrašnje, skriveno, neočigledno, što tek treba pronaći, otkriti, dokučiti. Ali značenje nije ni sasvim isto što i bit. Značenje je ono unutrašnje po čemu nešto nije samo ono što jest, nego i nešto drugo. Značenje je ono po čemu je neko ljudsko djelo bitno povezano s nekim drugim djelom, uvršteno u širu ljudsku smisaonu cjelinu. Pored ovog šireg smisla značenja postoji i uži u kojem se značenje pripisuje samo jezičnim tvorevinama, naročito riječima (u vezi s rečenicama češće se govori o smislu. - Postoje različite teorije o tome što je zapravo značenje. Prema realističkoj teoriji značenje jednog znaka je stvar koju on označava ili na koju upućuje. Značenje je predodžba ili neki drugi psihički doživljaj na koji znak upućuje ili ga pobuđuje. Prema sintaktičkoj ili formalističkoj teoriji značenje je odnos (ili skup odnosa) znaka prema drugim znakovima. Prema funkcionalističkoj teoriji značenje je funkcija koju znak vrši (kod riječi njena upotreba u običnom ili naučnom jeziku). Značenje je skup praktičnih posljedica nekog znaka (u slučaju suda - skup njegovih praktičnih konsekvencija. Prema logičko pozitivističkoj teoriji značenje suda je skup iskustava pomoću kojih se on može provjeriti. Prema konceptualističkoj teoriji značenje riječi je sadržaj pojma koji ona označava. Prema teoriji koju njeni zastupnici nazivaju dijalektičkom, značenje je »kompleks relacija«, koji uključuje odnos prema objektu (predmetno značenje), odnos prema mentalnim dispozicijama subjekta (mentalno značenje), odnos prema drugim znacima, odnosno riječima jezičko značenje, odnos među subjektima koji

upotrebljavaju znak (društveno značenje) i odnos prema praktičnim akcijama subjekta (praktično značenje). Drugi smatraju da su predmetno, mentalno itd. značenje vrste značenja, a ne oznake opšteg pojma značenja, te da klasifikaciju značenja treba provesti logičnije. Tako bismo mogli razlikovati: a) predmetno, mentalno, konceptualno i jezično značenje, b) individualno i socijalno značenje, c) teorijsko i praktičko značenje**«) *i tu ne znači ništa drugo nego potpunost svake stvari u svojoj vrsti (transcendentalno) ili jedne stvari samo kao stvari uopšte (metafizička), o čemu ovdje ne može biti govora. Međutim, pojam savršenstva u*** praktičkom ***značenju jeste podesnost ili dovoljnost neke stvari za raznovrsne svrhe. To savršenstvo, kao*** svojstvo ***čovjeka, dakle kao unutrašnje, nije ništa drugo nego talent i ono što taj talent jača i dopunjava:*** umješnost. ***Najviše savršenstvo u*** supstanci, ***to jest Bog, dakle spoljašnje savršenstvo (posmatrano u praktičkom smislu), jeste dovoljnost tog bića za sve svrhe uopšte. Ako nam dakle, svrhe s obzirom na koje pojam*** savršenstva ***(unutrašnjeg, u nama samima, ili spoljašnjeg, u Bogu) jedino može postati određujući razlog volje, moraju unaprijed biti date, i ako je svrha, kao*** objekt ***koji pomoću nekog praktičkog pravila mora prethoditi određenju volje i koji mora sadržavati osnov mogućnosti takvog određenja, dakle ako je*** materija ***volje uzeta kao njen određujući razlog u svako doba empirijska, ako, prema tome, može da služi kao*** epikurovski ***princip učenja o sreći, a nikada kao čist umni princip učenja o moralu i dužnosti (kao što talenti i njihovo unapređivanje, samo zato što doprinose koristima života, ili kao što Božija volja, ako saglasnost s njom, bez prethodnog nezavisnog praktičkog principa koji je od njegove ideje bio uzet za objekt volje, može da postane motiv volje samo pomoću*** sreće ***koju od***

toga očekujemo), onda slijedi, prvo, ***da su svi principi koji su ovdje postavljeni*** materijalni; drugo: ***da oni obuhvataju sve moguće materijalne principe. Odavde,*** konačno, ***slijedi zaključak: pošto su materijalni principi potpuno neprikladni za najviši moralni zakon (kao što je dokazano), to je*** formalni praktički princip ***čistog uma, prema kome čista forma pomoću naših maksima mogućeg sveopšteg zakonodavstva mora sačinjavati najviši i neposredni određujući razlog volje,*** jedini mogući ***princip koji je prikladan za kategoričke imperative, to jest za praktičke zakone (koji radnje čine dužnošću), i uopšte za princip moralnosti, kako u rasuđivanju tako i u primjeni na ljudsku volju u njenom određivanju***

I.
O DEDUKCIJI NAČELA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Ova analitika (» = umijeće analize«) ***pokazuje da čisti um može biti praktički, to jest da za sebe, nezavisno od svega onoga što je empirijsko, može određivati volju, — i to pomoću fakta u kome se čisti um kod nas zaista pokazuje kao praktički, i to pomoću autonomije u načelu moralnosti kojom on određuje volju za djelo. — Ona istovremeno pokazuje da je taj fakat nerazdvojno povezan sa sviješću o slobodi volje, štaviše, da je s njom jedno. Na taj način volja umnog bića, koje, pripadajući čulnom svijetu, sebe saznaje da je poput drugih djelatnih uzroka nužno podređeno zakonima kauzaliteta, ipak je, na drugoj strani, u onome praktičkom, pa kao biće samo po sebi, istovremeno svjesna svog postojanja koje je odredljivo u***

inteligibilnom **(»**inteligibilno = pomišljeno, iznad osjeta, dohvatljivo samo razumom. Inteligibilan svijet ideja**«)** ***poretku stvari, doduše ne prema nekom posebnom opažaju o samom sebi, nego prema izvjesnim dinamičkim*** **(»**dinamika, dinamično = snagom prožeto; koji nastaje djelovanjem sile; pokretljivo; u kretanju. Dinamika je znanost o silama i kretanjima koja one proizvode; izraz dinamika pojavljuje se i u psihologiji i sociologiji. U širem smislu znači cjelokupnost pokretačkih sila na određenom području stvarnosti**«)** ***zakonima koji mogu da odrede njen kauzalitet u čulnom svijetu; jer, na drugom mjestu je u dovoljnoj mjeri pokazano da nas sloboda, ako nam se prida, premješta u inteligibilni poredak stvari.***

Ali ako s ovom analitikom uporedimo analitički dio Kritike čistog spekulativnog uma, onda se između njih pokazuje značajan kontrast. Ne načela, nego je čisti čulni opažaj **(*prostor i vrijeme*) *bio u onoj Kritici prvi podatak koji je omogućio saznanje a priori, i to samo za predmete čula. — Sintetička*** **(»** sintetički = čime se ostvaruje sinteza, koji spaja, povezuje, izgrađuje, nadograđuju; Sintetičan = sud u kome predikat nije sadržan u subjektu (kao kod analitičkog suda nego se u samom stvaralačkom aktu suda subjektu pridaje novi predikat. U ovom pitanju (»Kako su mogući sintetički sudovi a priori?«) leži osnovni problem transcendentalizma. U dijalektici se sintetičkom povezanošću prevladavaju suprotnosti u novoj, višoj cjelini**«)** ***načela iz čistih pojmova bez opažaja bila su nemoguća. Štaviše, ta načela su mogla postojati samo u odnosu na onaj opažaj koji je bio čulan, dakle takođe samo u odnosu na predmete mogućeg iskustva, jer pojmovi razuma, povezani s tim***

opažajem, jedino omogućavaju ono saznanje koje nazivamo iskustvom. — Izvan predmeta iskustva, dakle o stvarima kao noumenima, (»noumenon = ono pomišljeno, što se može spoznati samo duhom ili čistom mišlju«) ***spekulativnom umu je s pravom osporavano sve ono što čini pozitivnost jednog saznanja. — ipak, spekulativni um je učinio dosta da osigura pojam noumena, to jest mogućnost, odnosno nužnost, da se takvo nešto misli, i da, na primjer, pokaže, nasuprot svim prigovorima, da predstaviti slobodu, posmatranu negativno, jeste stvar savršeno pomirljiva sa načelima i ograničenjima čistog teorijskog uma. Ali nam o tim predmetima nije dato ništa što je određeno i što bi moglo proširiti naše saznanje, jer je, naprotiv, presječen svaki pogled na to područje.***

Nasuprot tome, moralni zakon pruža ako ne pogled ***a ono ipak fakat koji nije objašnjiv apsolutno nikakvim datostima čulnog svijeta ni cijelim opsegom naše teorijske upotrebe uma, fakat koji ukazuje na čisti svijet razuma, štaviše, koji taj svijet čak*** pozitivno određuje ***i omogućava nam da od njega nešto saznamo, a to je zakon.***

Taj zakon treba čulnom svijetu kao čulnoj prirodi ***(kad je riječ o umnim bićima) da pribavi formu razumskog svijeta, to jest nadčulne*** (»nadčulno = što prelazi područje čulnosti; astralno; što ne potiče neposredno iz osjetne spoznaje ili nije u njoj sadržano; što se može misliti, razumno, pojmovno, apstraktno, logično ali fizički nedokučivo«) ***prirode, a da ipak ne ide nauštrb mehanizmu onog prvog. U najopštijem smislu, priroda je egzistencija stvari pod zakonima. Čulna priroda umnih bića uopšte, jeste njihova egzistencija pod emirijski uslovljenim zakonima, dakle za um heteronomija. Nadčulna priroda istih ovih bića jeste, naprotiv,***

njihova egzistencija prema zakonima koji su nezavisni od svakog empirijskog uslova, dakle koji pripadaju autonomiji ***čistog uma. A kako su zakoni po kojima postojanje stvari zavisi od saznanja praktički zakoni, to nadčulna priroda, ukoliko možemo da stvorimo neki pojam o njoj, nije ništa drugo nego*** priroda koja se nalazi pod autonomijom čistog praktičkog uma. ***Zakon te autonomije jeste, međutim, moralni zakon, koji je, prema tome, osnovni zakon nadčulne prirode i čistog razumskog svijeta, čija kopija treba da egzistira u čulnom svijetu, ali ipak ne istovremeno nauštrb njegovih zakona. Nadčulna priroda bi se mogla nazvati*** pra-uzornom prirodom ***koju saznajemo samo u umu, a čulni svijet bi se, pošto sadrži moguće dejstvo ideje one prve kao određujućeg razloga volje, mogao nazvati*** kopiranim. ***Jer moralni zakon nas, prema ideji, zaista prenosi u neku prirodu u kojoj bi*** čisti um, ***kad bi ga pratila njemu primjerena fizička moć, proizveo najviše dobro. On određuje našu volju, da da, formu čulnom svijetu kao cjelini umnih bića.***

Da je ta ideja, tako reći kao znamenje, uzor našim određenjima volje, potvrđuje najjednostavnije posmatranje samog sebe.

Ako se maksima prema kojoj sam naumio da svjedočim ispita pomoću praktičkog uma, onda se ja uvijek staram o tome kakva bi ona bila kad bi važila kao opšti prirodni zakon. Očevidno je da bi ovaj zakon na taj način svakoga primoravao da govori istinu. Jer, s opštošću prirodnog zakona ne može opstati to da iskazi važe kao dokazani, a ipak kao namjerno neistiniti. Isto tako se maksima, koju uzimam s obzirom na slobodno raspolaganje svojim životom, odmah određuje ako sebe upitam kakva bi morala da bude da bi se priroda održala

prema njenom zakonu. Očigledno da u jednoj takvoj prirodi niko ne bi mogao prekratiti vlastiti život svojevoljno, ***jer takvo uređenje ne bi bilo trajan prirodni poredak, a tako je i u svim ostalim slučajevima. Međutim, u stvarnoj prirodi, čim je ona predmet iskustva, slobodna volja nije sama od sebe određena za takve maksime koje bi same za sebe mogle zasnovati prirodu prema opštim zakonima, ili koje bi od sebe pristajale uz takvu prirodu koja bi prema njima bila uređena. Naprotiv, to su lične sklonosti koje, istina, sačinjavaju prirodnu cjelinu na osnovu patoloških (fizičkih) zakona, ali ne sačinjavaju prirodu koja bi bila moguća jedino pomoću naše volje prema čistim praktičkim zakonima. Pa ipak, mi smo pomoću uma svjesni zakona kome su podređene sve naše maksime, kao da bi našom voljom ujedno morao nastati prirodni poredak. Prema tome, to mora biti ideja prirode koja nije data empirijski, a ipak je moguća pomoću slobode, dakle ideja nadčulne prirode kojoj mi, bar u praktičkom pogledu, pridajemo objektivnu realnost jer je smatramo objektom naše volje kao čistih umnih bića.***

Dakle, razlika između zakona prirode kojoj je podvrgnuta volja ***i*** prirode koja je ***podvrgnuta*** volji ***(s obzirom na ono što ima odnos prema njenim slobodnim radnjama) počiva na tome što kod one prve objekti moraju da budu uzroci predstava koje određuju volju, a kod ove druge volja treba da bude uzrok objekata, tako da kauzalitet tog uzroka ima svoj određujući razlog jedino u čistoj moći uma, koja se zbog toga može nazvati i čistim praktičkim umom.***

Prema tome, veoma su različna ova dva zadatka: kako čisti um, s jedne strane, ***a priori može da*** saznaje ***objekte, i kako on, s*** druge strane, ***neposredno može da bude određujući razlog volje, to jest kauzaliteta umnog bića s obzirom na stvarnost***

objekata (naprosto pomoću misli o sveopštoj vrijednosti njegovih sopstvenih maksima kao zakon) (»zakona«).

Prvi zadatak, budući da pripada Kritici čistog spekulativnog uma, zahtijeva da se najprije objasni kako su a priori mogući opažaji bez kojih nam uopšte ne može biti dat nikakav objekt i bez kojih se, prema tome, nijedan objekt ne može sintetički saznati. Njegovo rješenje ispada tako da su svi skupa samo čulni, te zbog toga i ne dopuštaju mogućnost spekulativnog saznanja koje bi išlo dalje nego što doseže moguće iskustvo, i da stoga sva načela onog čistog spekulativnog (»praktičkog«) *uma ne postižu ništa drugo do da omogućavaju iskustvo ili o datim predmetima ili o onima koji mogu biti dati u beskonačnost, a koji nikada nisu potpuno dati.*

Drugi zadatak, budući da pripada Kritici praktičkog uma, ne zahtijeva objašnjenje o tome kako su mogućni objekti moći žudnje, jer je to kao zadatak teorijskog saznanja prirode prepušteno Kritici spekulativnog uma, nego samo o tome kako um može odrediti maksime volje — da li se to događa samo posredstvom empirijskih predstava (»empirijske predstave«) *kao određujućih razloga, ili bi čisti um bio i praktički, i zakon mogućeg prirodnog poretka koji empirijskim putem uopšte nije saznatljiv. Mogućnosti takve nadčulne prirode, čiji pojam istovremeno može da bude osnov njene stvarnosti pomoću naše slobodne volje, nije potreban nikakav opažaj a priori (inteligibilnog svijeta), koji bi u tom slučaju, kao nadčulan, za nas morao biti i nemoguć. Jer, riječ je samo o određujućem razlogu htijenja u maksimama tog htijenja: da li je on empirijski ili je pojam čistog uma (o njegovoj zakonitosti uopšte), i kako on može da bude ovo posljednje. Da li je kauzalitet volje dovoljan za stvarnost objekata ili nije, to biva*

prepušteno teorijskim principima uma da prosude, kao istraživanje mogućnosti objekata htijenja čiji opažaj, prema tome, ne sačinjava nikakav momenat u njegovom praktičkom zadatku. Ovdje je riječ samo o određivanju volje i o određujućem razlogu njene maksime kao slobodne volje, a ne o ishodu. Jer ako je volja ***zakonita samo za čisti um, onda s njenom moći u izvođenju stvar može stajati kako mu drago; da li prema tim maksimama zakonodavstva moguće prirode takva priroda odatle stvarno može proizlaziti ili ne, za to uopšte ne haje kritika koja tu istražuje da li, i kako, čisti um može biti praktički, to jest da neposredno može određivati volju.***

Kritika, dakle, bez prijekora može i mora u tom poslu da počne od čistih praktičkih zakona i njihove stvarnosti. Ali im ona, umjesto opažaja, u osnov stavlja pojam njihovog postojanja u inteligibilnom svijetu, i to kao pojam slobode. Jer, taj pojam nema drugo značenje, te su navedeni zakoni mogući samo u odnosu na slobodu volje, ali su pod pretpostavkom te slobode nužni, ili obrnuto: ona je nužna, jer su ti zakoni kao praktički postulati nužni. A kako je moguća ta svijest o moralnim zakonima, ili, što je isto, svijest o slobodi, to se dalje ne može objašnjavati, već se samo njena prihvatljivost vrlo dobro može odbraniti u teorijskoj kritici.

Sad je završena ekspozicija **(»** = izlaganje, razglabanje, određivanje mjesta nekog pojma u sistemu neke nauke**«)** ***najvišeg načela praktičkog uma, to jest pokazano je prvo šta ono sadrži, da za sebe postoji sasvim a priori i nezavisno od empirijskih principa, i potom po čemu se ono razlikuje od svih drugih praktičkih načela. Da će tako dobro ići s*** dedukcijom, **(»**dedukcija = prema logičkom shvatanju izvođenje posebnog, odnosno manje važnog suda iz opšteg, odnosno

važnijeg«) ***to jest s opravdavanjem njegove objektivne i opšte vrijednosti i sa saznanjem mogućnosti takvog sintetičkog stava a priori, kao što je išlo s načelima čistog teorijskog razuma, tome se ne smijemo nadati. Jer, ova posljednja odnosila su se na predmete mogućeg iskustva, na pojave, te se moglo dokazati da se te pojave mogu*** saznati ***kao predmeti iskustva samo time što se one, prema tim zakonima, dovode pod kategorije,*** (»kategorija = izreći = načini izraza, pomoću kategorija sve je određeno prostorno i vremenski u svojim stanjima; kategorije: **1.)** kvantiteta: jedinstvo, mnoštvo, sveukupnost; **2.)** kvaliteta: realitet, negacija, limitacija; **[»***ograničavanje***«]** **3.)** relacija: inherencija **[»** *= nesamostalno, u nešto uključeno postojanje, biti u nečem ili na nečem drugom***«]** i supstanca, kauzalitet i dependencija **[»** *= ovisiti o; ovisnost neke osobe, događaja ili stvari o nekoj drugoj osobi, događaju ili stvari. Relacija u kojoj je nešto postojeće ili pomišljeno ovisno o nečem drugom postojećem ili pomišljenom. Upućenost nečega na nešto drugo***«]** [uzrok i posljedica], zajednica [uzajamnost između onoga što radi i onoga što trpi]; **4.)** modalitet: mogućnost-nemogućnost, egzistencija-neegzistencija, nužnost-slučajnost«) ***da, prema tome, svako moguće iskustvo mora biti primjereno tim zakonima. Međutim, u dedukciji moralnog zakona ja ne mogu ići takvim putem. Jer, on se ne odnosi na saznanje o prirodi predmeta koji odnekud umu mogu biti dati, nego na saznanje ukoliko ono može da postane razlog egzistencije samih predmeta i ukoliko um pomoću njega ima kauzalitet u umnom biću, to jest čisti um, koji se može smatrati za moć koja neposredno određuje volju.***

kvantitet **(»** = jedna od osnovnih kategorija, koja označava količinu, množinu, veličinu jednog predmeta ili pojave. Svi

predmeti i pojave imaju osim kvalitativne i kvantitativnu određenost te ostajanje samo na njoj ne iscrpljuje određenosti [oznake] predmeta. Kvantitativne određenosti predmeta i pojava u uskoj su vezi s kvalitativnim, tako da izvjestan stepen promjene kvantiteta uvjetuje i kvalitativne promjene, Kvantitet logičkog suda jest karakteristika suda prema obimu subjekta, pa razlikujemo opšte ili univerzalne, djelomične ili pojedinačne sudove. - Kvantificiranje predikata jest nastojanje da se obim predikata u sudu shvati identičnim obimu subjekta**«)**

limitacija **(»** = ograničavanje, pojam kojim se određuje osobina negativnih pojmova, kod kojih se određeno ograničenje postiže pomoću negativnih određenja. Npr. beskonačan, besmrtan i sl.**«)**

Međutim, čim smo dospjeli do osnovnih snaga ili osnovnih moći, nastaje kraj svakom ljudskom saznanju; jer, njihova mogućnost se ničim ne može shvatiti, ali se isto tako ne smije proizvoljno izmišljati i pretpostavljati. Stoga nas u teorijskoj upotrebi uma samo iskustvo može ovlastiti na to da ih pretpostavimo. Međutim, i taj surogat — da se, umjesto dedukcije iz saznajnih izvora a priori, navedu empirijski dokazi — ovdje nam je oduzet što se tiče čiste praktičke moći uma. Jer ono čemu je potrebno da osnovu za dokazivanje svoje stvarnosti uzima iz iskustva, mora u pogledu osnova njegove mogućnosti biti zavisno od iskustvenih principa, ali je, već zbog njegovog pojma, nemoguće da se takvim smatra čisti a ipak praktički um. I moralni zakon je u neku ruku dat kao fakat čistog uma kojeg smo a priori svjesni i koji je apodiktički izvjestan, pretpostavivši da se ni u iskustvu ne bi mogao **(»**nije mogao**«)** ***naći primjer gdje bi on tačno bio izvršavan. Dakle, objektivna realnost***

moralnog zakona ne može se dokazati nikakvom dedukcijom, nikakvim upinjanjem teorijskog, spekulativnog ili empirijski potpomognutog uma, te se prema tome, kad bi čovjek i htio da se odrekne apodiktičke ***izvjesnosti, nikakvim iskustvom ne može potvrditi i tako a posteriori dokazati;* (»** a posteriori = nazivaju se takve spoznaje koje potiču iz iskustva, ono što potiče iz kasnijeg**«)** ***a ipak, on sam za sebe stoji čvrsto.***

Međutim, na mjesto ove uzalud tražene dedukcije moralnog principa dolazi nešto drugo i sasvim suprotnog smisla, a, to je da on, obrnuto, sam služi kao princip dedukcije jedne nedokučljive moći koju nikakvo iskustvo ne može* (»**ne dokazuje**«)** ***da dokaže, ali ju je spekulativni um (da bi među svojim kosmološkim* [»**kosmologija = potraga o postanku i razvoju svijeta**«]** ***idejama našao ono što je po svom kauzalitetu neuslovljeno, kako samom sebi ne bi protivrječio) morao da pretpostavi bar kao moguću: pa, moć slobode, o kojoj moralni zakon — kome samom nisu potrebni nikakvi opravdavajući razlozi — ne dokazuje samo mogućnost nego i stvarnost kod bića koja taj zakon za sebe saznaju kao obavezan. Moralni zakon je odista zakon kauzaliteta pomoću slobode i, prema tome, mogućnosti nad osjetilne prirode, kao što je metafizički zakon događaja u čulnom svijetu bio zakon kauzaliteta čulne prirode. Dakle, onaj prvi zakon određuje ono što je spekulativna filozofija* (»** = [grč. philosophia, dolazi od philos = prijatelj i sophia = mudrost]. Filozof je prijatelj mudrosti, ali sam nije sophós - mudrac. Platon je prvi razlikovao sofista **[»sofistika = sofistički = što se odnosi na sofiste = domišljat, prevarant s posebnim obzirom na vještinu namjernog neistinitog i neispravnog dokazivanja. Sofistika = učenje starogrčkih sofista; umijeće domišljatog dokazivanja, u lošem smislu; zloupotreba jezično*

*izražajnih mogućnosti i logičkih oblika za izvrtanje istine***«]** od filozofa tako što je smatrao da prvi mnogo toga može poznavati, ali takvo poznavanje zastaje kod stvari kakvim se one čine i zato je samo dóxa - mnjenje, a filozof pita o razlogu stvari uopšte i, shvatajući ga, postiže spoznaju ili znanje. Ali i to znanje nije mudrost sama nego ostaje stalna težnja ka njoj, uz istovremeno oštro razgraničenje istine od tačnosti, uma od svakidašnjeg razuma i njegovih zabluda. Filozofi, ističu da filozofsko mišljenje počinje divljenjem onome što se drugima čini razumljivim samo po sebi i beznačajnim, divljenjem da stvari uopšte jesu, a ne da nisu. Stvari »jesu«, a u isti se mah mijenjaju, nestaju i nastaju, odakle izvire [kao naša pokvarenost], pitanje: šta je u toj mijeni postojano? Djelovanje čovjeka ne može biti bez čvrstog oslonca, bez mjerila za sve događaje i radnje koje odlučuju šta je ispravno a što neispravno, šta je pravedno a šta nepravedno. Obuzetost tim divljenjem stalni je zanos filozofije. Pitanje o porijeklu svih stvari obavezno vodi razlikovanju cjeline i dijelova u svemu. Otkriva se da se cjelina ne da izvesti iz pojedinačnog, da se istina ne uspostavlja naprosto u prepoznavanju, pravednost ne nastaje pukim djelovanjem, [malim dosegnuti veliko] nego svemu u temelju leži Jedno **(1)** što sve utemeljuje. Temeljno je iskustvo filozofije obuzetost tim temeljem svega, izvorom i porijeklom riječi i činjenja. Pokazuje se, kako to Jedno jedino u svemu, uglavnom, bitno i temeljno stoji u dodiru s biti čovjeka: bitak sam, biće i bit čovjeka neraskidivo su povezani. Hegel bitak shvata kao apsolutno [= puno, sveukupno] mišljenje. Svako izricanje da nešto »jest« ili pitanje »šta« je nešto, što ukazuje na bitak kao temelj. Osnovno pitanje filozofije tako započinje i završava kao

pitanje: što »je« to »biti«? Bez razumijevanja toga »biti« nema istinitog mišljenja ni pravednog djelovanja. — Ali bitak se čovjeku ne nadaje samo u vremenu nego je sam tu kao povijest, i zato svako iskustvo bića pokazuje drugi lik i drugačije se artikuliše. Aristotel je cjelinu bića razumijevao iz viših uzroka, i pokušao artikulisati kategorijama – "kao" najvišim rodovima. **Ja** *predmete* [pred-mate = prije materijalnog], [vrijeme, prostor i materiju shvatam kao zatvor, tj. zatvoreni sistem sa izlazom, uslov izlaska iz njega je, kao i svaki popravak, a u njemu "zatvoru" biti, a pobjeći iz njega bez popravka je nemoguće i moguće {kako odaberete!}] to shvatam kao proizvod a priori tj. znanje koje je ugrađeno prije sadašnjeg materijalnog zatvora. Filozofija kao posmatranje svijeta zahtijeva napredovanje [popravljanje] put prema istini. — Pitanja se postavljaju u odnosu na očiti [materijalni, zatvoreni sistem] kao oblika susreta čovjeka sa ovim svijetom. Kao misao, nijedna filozofija s vremenom ne zastarijeva**«)** ***morala ostaviti neodređenim, da zakon takvog kauzaliteta čiji je pojam u spekulativnoj filozofiji bio samo negativan, te mu tek tako pribavlja objektivnu realnost.***

Ova vrsta kreditiranja (zajma, povjerenja) moralnog zakona, pošto se on sam postavlja kao princip dedukcije slobode kao kauzaliteta čistog uma, potpuno je dovoljna za dopunu jedne potrebe teorijskog uma umjesto svakog opravdavanja a priori, budući da je on bio primoran da pretpostavi ***bar mogućnost slobode. Jer, na taj način moralni zakon dovoljno dokazuje svoju realnost i za Kritiku spekulativnog uma, da naprosto negativno mišljenom kauzalitetu, čija je mogućnost za spekulativni um bila*** neshvatljiva, ***a ipak je bio prinuđen da ga***

pretpostavi, doda pozitivno određenje, kao pojam uma koji neposredno određuje volju (pomoću uslova sveopšte zakonske forme njenih maksima) i da tako umu, koji je sa svojim idejama kad je htio da postupa spekulativno uvijek postajao transcendentan*, (»** = prekoračujući, prelazeći**«) *prvi put može da da objektivnu, mada samo praktičku realnost, i da njegovu transcendentnu ***upotrebu pretvori u*** imanentnu (»imanentan = ono što ostaje unutar određenog područja, a u njemu je sadržano. Saznanja su imanentna iskustvu, tj. ne prekoračuju granice mogućeg iskustva. Imanentna kritika prosuđuje neki misaoni sistem s obzirom na njegove vlastite pretpostavke i unutrašnju dosljednost; **[»***dosljedno = ustrajno, postojano, ne odstupa od stava, koji se pridržava stava; konsekventno*** «]«) *(da na polju iskustva, pomoću ideja, sam-i bude-u djelatni uzrok*** [»uzroci«]**).**

Određenje kauzaliteta bića u čulnom svijetu kao takvom nikada nije moglo da bude neuslovljeno, a ipak, za svaki niz uslova nužno mora da postoji nešto što je neuslovljeno, dakle i kauzalitet koji se sasvim određuje sam od sebe. Otuda ideja slobode kao moći apsolutne spontanosti (»spontanitet = spontano = neposredno, ležerno**«) *nije bila potreba nego,*** kad je riječ o njenoj mogućnosti, ***analitičko načelo čistog spekulativnog uma. Ali, pošto je apsolutno nemoguće da se primjereno toj ideji slobode da primjer u kakvom iskustvu, jer se među uzrocima stvari kao pojava ne može naći nikakvo određenje kauzaliteta koje bi bilo apsolutno neuslovljeno, to smo mogli*** braniti ***samo*** misao ***o slobodno djelatnom uzroku onda kad je primijenimo na neko biće u čulnom svijetu, ukoliko se ono, s druge strane, posmatra i kao noumenon, budući da smo pokazali da nije protivrječno da se sve radnje tog bića smatraju***

za fizički uslovljene ukoliko su pojave, a da se ipak njihov kauzalitet, ukoliko je djelatno biće razumno biće, istovremeno smatra za fizički neuslovljen i da se tako pojam slobode načini regulativnim (»regulativno = regulirano; regulativan kao mjerilo, pravilo, kao princip uma, koji ne predstavlja samo saznanje nego ono što usmjerava puteve ljudske spoznaje. Npr. ideja svrhovitosti, svrhe«) princip uma, koji ne predstavlja samo saznanje nego ono što usmjerava puteve ljudske spoznaje«) ***principom uma. Istina, na taj način nikako ne saznajem šta je predmet kome se pridaje takav kauzalitet, ali ipak uklanjam prepreku, budući da, s jedne strane, u objašnjavanju događaja u svijetu, dakle i u objašnjavanju radnji umnih bića; priznajem mehanizmu prirodne nužnosti da se do beskonačnosti vraća od onoga što je uslovljeno ka uslovu, a, s druge strane, za spekulativni um čuvam otvoreno prazno mjesto, a to je ono što je*** inteligibilno, ***da bih tu postavio ono što je neuslovljeno.*** (»bez uslova«). ***Međutim, tu*** misao ***nisam mogao da*** realizujem, ***to jest nisam mogao da je, makar samo prema njenoj mogućnosti, pretvorim u saznanje bića koje tako djeluje. To prazno mjesto sad ispunjava čisti praktički um pomoću određenog zakona kauzaliteta u inteligibilnom svijetu (pomoću slobode), i to pomoću moralnog zakona. Doduše, spekulativnom umu na taj način ne pripada ništa što se tiče njegovog saznanja, ali mu ipak pripada u pogledu*** osiguranja ***njegovog problematičnog pojma slobode, kome se ovdje pribavlja objektivna, i, mada samo praktička, ipak nesumnjiva realnost. Čisti praktički um čak ni pojam kauzaliteta — čija primjena, dakle i značaj, postoji zapravo samo u odnosu na pojave, da bi te pojave povezao u iskustvo (kao što to dokazuje*** Kritika čistog uma) ***— ne proširuje toliko da njegovu upotrebu protegne preko pomenutih granica*** (»pomenute granice«). ***Jer,***

ako bi išao za tim, morao bi htjeti da pokaže na koji način se logički odnos razloga i posljedice sintetički može upotrijebiti kod jedne drukčije vrste opažanja nego što je čulno opažanje, to jest na koji način je moguć uzrok noumenon; to on nikako ne može da izvrši, a i na to se, kao praktički um, uopšte i ne obazire, budući da jedino određujući razlog ***kauzaliteta čovjeka kao čulnog bića (kauzaliteta koji je dat) postavlja u*** čistom umu ***(koji se zato zove praktički). Tako čistom praktičkom umu pojam samog uzroka, čiju primjenu na objekte u svrhu teorijskih saznanja on ovdje može sasvim apstrahovati (jer se taj pojam, i nezavisno od svakog opažaja, uvijek a priori nalazi u razumu), nije potreban za to da bi saznao predmete, nego da bi s obzirom na njih uopšte odredio kauzalitet, dakle ni u kom drugom nego u praktičkom smislu, te stoga određujući razlog volje može da premjesti u inteligibilni poredak stvari, budući da istovremeno dragovoljno priznaje da uopšte ne razumije kakvo određenje može da ima pojam uzroka za saznanje tih stvari. On svakako mora da na određeni način saznaje kauzalitet s obzirom na radnje volje u čulnom svijetu, jer praktički um, inače, zaista ne bi mogao da proizvede nikakvo djelo. Međutim, on nema potrebu da pojam koji stvara o svom sopstvenom kauzalitetu kao noumenonu teorijski odredi radi saznanja svoje nadčulne egzistencije, da bi mu, utoliko mogao pridati značaj. Jer, on dobija značaj bez toga, mada samo za praktičku upotrebu, naime pomoću moralnog zakona. Posmatran i teorijski, on uvijek ostaje čist, a priori dat pojam razuma koji može da se primjeni na predmete, bili oni dati čulno ili nečulno, iako on u posljednjem slučaju nema određenog teorijskog značaja i primjene, nego je samo formalna ali ipak suštinska misao razuma o nekom objektu uopšte. Značaj koji mu um pribavlja pomoću moralnog zakona jeste samo***

***praktički*, pošto, ta *ideja* zakona kauzaliteta (volje) sama ima kauzalitet, ili: ona je određujući razlog tog kauzaliteta.**

II.

O PRAVU ČISTOG UMA, U PRAKTIČNOJ UPOTREBI, NA PROŠIRIVANJE KOJE ZA NJEGA NIJE MOGUĆE U SPEKULATIVNOJ UPOTREBI

S moralnim principom postavili smo zakon kauzaliteta koji određujući razlog tog kauzaliteta stavlja iznad svih uslova čulnog svijeta, a volju smo, onako kako je odredljiva kao pripada inteligibilnom ***svijetu, dakle subjekt te volje (čovjeka),*** mislili ***ne samo kao pripadajuću čistom razumskom svijetu, mada u ovom pogledu kao nama nepoznatu (kako se to moglo dogoditi prema Kritici čistog spekulativnog uma), nego smo je*** odredili ***i u pogledu njenog kauzaliteta posredstvom zakona koji se ne može ubrojiti ni u kakav prirodni zakon čulnog svijeta. Tako smo naše saznanje* proširili *preko granice ovog posljednjeg, a taj pretjeran zahtjev je Kritika čistog uma u svakoj spekulaciji* (**»spekulacija = način mišljenja koji je odvojen od svakog mogućeg iskustva; to je mišljenje odvojeno od osjetilnosti; način mišljenja kojim se nastoje izvesti zajednički principi sveukupne stvarnosti i otkriti ono apsolutno, jer mu je predmet uglavnom metafizička tematika«**) *ipak proglasila za ništavan. Kako sad ovdje treba***

ujediniti praktičku upotrebu čistog uma s teorijskom upotrebom tog istog uma s obzirom na određivanje granica njegove moći?

Dejvid Hjum, ***za koga se može reći da je, pravo rekavši, započeo sa svim osporavanjima prava čistog uma, a koja su učinila neophodnim potpuno ispitivanje tog pojma, zaključivao je ovako: pojam*** uzroka ***je pojam koji sadrži*** nužnost ***povezanosti egzistencije onoga što je različito, i to ukoliko je različito, tako da ja, ako je A postavljeno, saznajem da nešto od njega sasvim različito, B, takođe nužno mora da egzistira. Međutim, nužnost se može pridavati samo povezanosti ukoliko se ona saznaje a priori; jer, iskustvo bi o nekoj vezi dalo da se sazna samo to da ona jeste, ali ne da je ona nužno takva. Ali, nemoguće je, kaže on, da se veza, koja postoji između jedne stvari i jedne*** druge ***stvari (ili jednog određenja i jednog drugog, od prvog sasvim različitog određenja), ako nisu date u opažanju — sazna a priori i kao nužna. Dakle, sam pojam uzroka je lažan i varljiv, te je to, najblaže govoreći, obmana, koja se još može oprostiti kad se*** navika **(**subjektivna ***nužnost) da se izvjesne stvari ili njihova određenja češće opažaju kao uporedo ili uzastopno po svojoj egzistenciji združene, neprimjetno uzima kao*** objektivna ***nužnost da se u same predmete stavlja takva povezanost. Tako je pojam uzroka dobijen lukavstvom a ne na legitiman način; štaviše, on se nikada ne može ni steći ili potvrditi, jer zahtjeva povezanost koja je ništavna, himerična*** **(**»himera = iluzija, fantazija, sanjarenje, mašta, fikcija neostvariva zamisao, mašta, tlapnja, priviđenje«**)** ***nikakvim umom održiva, kojoj nikada ne može odgovarati nikakav objekt. — Tako je najprije, s obzirom na svako saznanje koje se tiče egzistencije stvari (matematika je, dakle, od toga ostala još izuzeta), bio uveden*** empirizam **(**» = pravac koji svu teoriju i

praksu izgrađenosti čovjeka izvodi iz iskustva, smatrajući da je novorođeno ljudsko biće kao još neispisani list papira [»tabula rasa«], bez ikakvih urođenih spoznaja, On je posebno izražen kao spoznajno-teorijski pravac koji nastoji ne samo izvor nego i logičku vrijednost naučne spoznaje objasniti iz iskustva zasnovanog na osjetima, ali nikako misaono sudjelovanje u razrađivanju građenju iskustva. Ideal dosljedno provedenog empirizma je čisto iskustvo koje se na kraju svodi na neodređene osjetne podatke«) ***kao jedini izvor principa, a s njim istovremeno i sam najokorjeliji*** skepticizam (» = sumnja, koji u sve sumnja i ne donosi nikakvu određenu odluku, skepticizam smatra da nema sigurnog kriterija u određivanju istine, pa je prema tome nemoguća objektivna spoznaja; u jednakosti teze i antiteze um ne može uopšte odlučiti, pa je najbolje da se svako uzdrži od bilo kakvog izricanja sudova«) ***u pogledu cijele prirodne nauke (kao filozofije). Jer, prema takvim načelima nikada ne možemo da iz datih određenja stvari prema njihovoj egzistenciji*** zaključimo ***o nekoj posljedici (pošto bi za to bio potreban pojam uzroka koji sadrži nužnost takve povezanosti), već samo prema pravilu uobrazilje*** (»uobrazilja = plod mašte, priviđenje, prividno zamišljeno; fantazija«) ***možemo očekivati slučajeve slične uobičajenim; takvo očekivanje, međutim, nikada nije sigurno, ma kako često se ispunjavalo. Staviše, ni za jedan događaj ne bi se moglo reći: nešto je prije njega*** moralo ***prethoditi poslije čega je on nužno slijedio, to jest on mora imati neki*** uzrok. ***Dakle, ma koliko se slučajeva poznavalo gdje je tako nešto prethodilo, tako da se iz toga moglo izvesti neko pravilo, na osnovu toga se ipak ne bi moglo pretpostaviti da se to uvijek i nužno događa na taj način, te bi se slijepom slučaju, kod koga prestaje svaka upotreba uma, takođe***

moralo ostaviti njegovo pravo; a to čvrsto utemeljuje i čini nepobitnim skepticizam u pogledu zaključaka koji se od posljedica penju ka uzrocima.

Dotle je matematika još dobro prolazila, jer je Hjum ***smatrao da su svi njeni stavovi analitički, to jest da od jednog do drugog određenja napreduju na temelju identiteta,*** **(**»identitet = odnos po kome je neko biće, pojava, svojstvo jednako samom sebi**«)** ***dakle po načelu protivrječnosti (što je, međutim, pogrešno, budući da su svi njeni stavovi sintetički, i mada na primjer geometrija nema posla sa egzistencijom stvari, nego samo s njihovim određenjem a priori u nekom mogućem opažaju, ona ipak, isto tako kao pomoću kauzalnih*** **[**»kauzalan = uzrokovan, koji biva po uzrocima, bez obzira na eventualnu bitnu svrhu, finalnost; suprotno, finalan**«]** ***pojmova, prelazi sa jednog određenja A na sasvim različito određenje B, kao ipak nužno povezano s prvim određenjem A). Međutim, iz istog razloga iz kojeg je*** Hjum ***na mjesto objektivne nužnosti u pojmu uzroka stavio naviku, mora konačno i ta, po svojoj apodiktičkoj izvjesnosti*** **(**»izvjesnost = imamo onda kad uviđamo da je nemoguće da bi saznanje bilo lažno; može postojati i za sudove koji su dokazani ili se smatraju dokazanima**;** posredna, diskurzivna izvjesnost; izvjesno = neko, nekog, nekako određeno, kao moguće; izvjesnim = nekakvim**«)** ***toliko slavljena nauka, da ipak podlegne*** empirizmu u načelima. ***Bez obzira na sav svoj ponos, ona mora pristati na to da se smanje njeni smjeli zahtjevi koji a priori zapovijedaju saglasnost, i da odobravanje opšte vrijednosti svojih stavova očekuje od blagonaklonosti posmatrača koji kao svjedoci ipak neće odbiti da priznaju da su ono što geometar iznosi kao načela, pravila, uvijek tako i***

opažali, dakle da bi dopustili da to ipak, ako baš i ne bi bilo nužno, tako i dalje mogu da očekuju. **Na taj način** Hjumov *empirizam takođe neminovno vodi skepticizmu, čak i u pogledu matematike, dakle u svakoj* naučnoj *teorijskoj upotrebi uma (jer ta upotreba pripada ili filozofiji ili matematici).* **Da li će** *obična upotreba uma (pri tako golemom prevratu koji, kako se vidi, pogađa naša glavna saznanja) proći bolje, i neće li se, naprotiv, još nepovratnije zaplesti u to isto razaranje svakog znanja, neće li, dakle, morati da slijedi* opšti *skepticizam iz istih načela (ali, koji bi, naravno, pogodio samo učenjake) — to ću prepustiti svakome da sam prosudi.*

Što se tiče moje obrade u Kritici čistog uma, koja je, doduše, bila podstaknuta onim Hjumovim *skepticizmom, ali koja je išla mnogo dalje i obuhvatila cijelo područje čistog teorijskog uma u sintetičkoj upotrebi, dakle i te koja se naziva metafizikom uopšte: ja sam, s obzirom na sumnje škotskog filozofa koje se tiču pojma kauzaliteta, postupao na sljedeći način.* **Što je** Hjum, *kad je (kako se to skoro svugdje i dešava) predmete iskustva uzimao kao* stvari same po sebi, *pojam uzroka proglasio za varljivu i pogrešnu obmanu, to je činio s punim pravom; jer o stvarima samim po sebi i njihovim određenjima kao takvim ne može se uvidjeti, otuda što se postavlja neko* **A**, *kako nužno mora da se postavi nešto drugo,* **B**, *te on, dakle, nikako nije mogao da dopusti takvo saznanje a priori o stvarima samim po sebi. Taj oštroumni čovjek još je manje mogao da dopusti empirijsko porijeklo tog pojma, jer ono protivrječi upravo nužnosti povezanosti koja čini suštinu pojma kauzaliteta; prema tome, taj pojam je bio prognan, a na njegovo mjesto je došla navika u posmatranju toka opažanja.*

Međutim, iz mojih istraživanja je proizišlo da predmeti sa kojima imamo posla u iskustvu nipošto nisu stvari same po sebi, nego samo pojave, a da se ipak, — mada se kod stvari samih po sebi uopšte ne može vidjeti, štaviše, nemoguće je uvidjeti kako bi, ako se A postavlja, trebalo da bude protivrječno ***da se ne postavi B koje je sasvim različito od A (nužnost povezanosti između A kao uzroka i B kao posljedice) — a da se ipak sasvim dobro može misliti da kao pojave*** u iskustvu ***na izvjestan način (na primjer s obzirom na vremenske odnose) nužno moraj biti povezani i da se ne mogu razdvajati a da se ne*** protivrječi ***onoj vezi posredstvom koje je to iskustvo moguće, u kome su ti predmeti za nas jedino saznatljivi. A tako se uistinu i desilo: pojam uzroka sam mogao da dokažem ne samo prema njegovoj objektivnoj realnosti s obzirom na predmete iskustva nego sam ga i kao pojam a priori mogao da*** dedukujem ***zbog nužnosti povezanosti koju sa sobom nosi, to jest mogao sam da njegovu povezanost dokažem iz čistog razuma, bez empirijskih izvora, i da tako, poslije uklanjanja empirizma njegovog porijekla, u temelju otklonim njegovu neminovnu posljedicu, a to je skepticizam, najprije u pogledu prirodne nauke, a zatim, zbog onoga što slijedi iz sasvim istih razloga, i u pogledu matematike, i obje nauke koje se odnose na predmete mogućeg iskustva. Na taj način sam u temelju mogao da otklonim totalnu sumnju u sve ono što teorijski um tvrdi da saznaje.***

Međutim, kako stoji s primjenom te kategorije kauzaliteta (a tako i svih ostalih kategorija, jer se bez njih ne može ostvariti nikakvo saznanje onoga što egzistira) na stvari koje nisu predmeti mogućeg iskustva, nego leže izvan njegovih granica? Jer, ja sam objektivnu realnost tih pojmova mogao da dedukujem samo s obzirom na predmete mogućeg iskustva. ***A***

upravo to što sam pokazao da se na taj način objekti ipak mogu misliti, ***mada se ne mogu a priori odrediti: to je ono što im daje mjesto u čistom razumu koji ih primjenjuje na objekte uopšte (čulne ili nečulne). Ako nešto još nedostaje, onda je to uslov*** primjene ***tih kategorija na predmete, a osobito kategorije kauzaliteta, i to kao opažaj koji, tamo gdje nije dat, onemogućava primjenu*** u svrhu teorijskog saznanja ***predmeta kao noumena, dakle koja se, ako se neko na to odvaži (kako se to dogodilo u Kritici čistog uma), sasvim uskraćuje, pa da se, pošto ipak uvijek ostaje objektivna realnost pojma, može upotrijebiti i za noumene, a da taj pojam teorijski ni najmanje ne može da odredi, niti da na taj način prouzrokuje, neko saznanje. Jer, da taj pojam i s obzirom na objekt ne sadrži ništa nemoguće, bilo je dokazano time što mu je, pri svoj primjeni na predmete čula, njegova postojbina u čistom razumu bila osigurana, i premda odmah potom možda primijenjen na stvari same po sebi (koje ne mogu da budu predmeti iskustva) nije sposoban ni za kakvo određenje predstave*** nekog određenog predmeta ***radi teorijskog saznanja, on je ipak još uvijek mogao da bude sposoban za neku drugu (možda praktičku) svrhu određenja njegove primjene. To ne bi bilo moguće kad bi, kao što kaže*** Hjum, ***taj pojam kauzaliteta sadržavao nešto što bi uvijek bilo nemoguće da se misli.***

Da bi se pronašao taj uslov primjene spomenutog pojma na noumene, treba samo da se osvrnemo na to zbog čega nismo zadovoljni njegovom primjenom na iskustvene predmete, ***već hoćemo da ga rado upotrijebimo i za stvari same po sebi. Jer, tu se uskoro pokazuje da to nije teorijska nego praktička svrha koja nam to čini nužnošću. Čak kad bi nam to i pošlo za rukom, mi za spekulaciju ipak ne bismo postigli nikakav istinski***

dobitak u poznavanju prirode, i uopšte s obzirom na predmete koji nam nekako mogu biti dati, nego bismo u svakom slučaju učinili veliki korak od onoga što je čulno uslovljeno (kod kojeg kad bi se ostalo i marljivo htjelo pa se pređe lanac uzroka imali bismo već dosta da uradimo) ka onome nadčulnom, da (» i «) bismo svoje saznanje u pogledu razloga dovršili i ograničili, iako bi uvijek preostao neispunjen bezdan između te granice i onoga što poznajemo, i mi bismo se više pokorili nekoj uzaludnoj ljubopitljivosti negoli temeljnoj žudnji za znanjem.

Međutim, osim odnosa u kome se razum ***nalazi prema predmetima (u teorijskom saznanju), on ima i neki odnos prema moći žudnje koja se zato zove volja, a zove se čista volja ukoliko je čisti razum (koji se u tom slučaju zove um) pomoću same predstave zakona praktički. Objektivna realnost čiste volje ili, što je isto, bistrog praktičkog uma, data je u moralnom zakonu a priori, tako reći putem fakta; jer, tako se može nazvati određenje volje koje je neminovno, iako ne počiva na empirijskim principima. Međutim, u pojmu volje već je sadržan pojam kauzaliteta, dakle u pojmu čiste volje sadržan je pojam kauzaliteta sa slobodom, to jest kauzaliteta koji nije odredljiv prema prirodnim zakonima, i koji, dakle, nije sposoban ni za kakav empirijski opažaj kao dokaz njene*** **(»**čiste [slobodne] volje**«)** ***realnosti, ali koji u čistom praktičkom zakonu a priori potpuno opravdava svoju objektivnu realnost, ne radi (što je lako uvidjeti) teorijske, već samo radi praktičke upotrebe uma. Pojam bića koje ima slobodnu volju jeste pojam jedne*** causa noumenon; **(»**causa = djelotvorni uzrok, osnov**«)** ***a da taj pojam ne protivrječi samom sebi, u to smo sigurni već po tome što bi se pojam uzroka — kao potpuno proizašao iz čistog razuma, istovremeno i prema svojoj objektivnoj realnosti u***

pogledu predmeta uopšte osiguran pomoću dedukcije, a pri tom po svom porijeklu nezavisan od svih čulnih uslova, dakle za sebe nije ograničen na fenomene* (**»fenomen = [grč. fenomenon], pojava ukoliko se pomišlja ne kao puko pričinjavanje već kao predmet na osnovu jedinstva kategorija, a za razliku od stvari po sebi [»noumenon«]. Po Platonu: osjetni stvarni svijet kao refleks **[»** *= odraz, jednostavna reakcija koja se osniva na naslijeđu a odvija se određenim putevima; učenje i iskustvo čovjeka, a i životinja, zasniva se na mehanizmu uvjetovanih refleksa«]** idejnog [inteligibilnog] svijeta; pojave, ukoliko se pomišljaju ne kao puko pričinjavanje već kao predmeti na osnovu jedinstva kategorija, a za razliku od »stvari o sebi« [»noumenon«] Pojava ili fenomen naziva se u filozofiji u najširem smislu svaki svjesni doživljaj, a u užem sve ono što se osjetom može primjetiti kao predmet. U teoriji saznanja [poslije Mene] pojava je pojavljivanje ili znak nečega što je izvan toga doživljaja i od njega je različito. Ja, na primjer, smatram da se iskustvena stvarnost javlja u našoj svijesti kao pojava [fenomen] koja je određena našim mogućnostima doživljaja**«)** ***(osim gdje bi se od toga htjela*** **[**»trebalo**«]** ***da napravi teorijski određena*** **[**»određena teorijski**«]** ***upotreba) — svakako mogla da primjeni na stvari kao čista razumska bića. Ali, pošto toj primjeni ne može da se podmetne nikakav opažaj, koji uvijek može biti samo čulan, to je causa*** noumenon***, s obzirom na teorijsku upotrebu uma, iako moguća, iako se može misliti, ipak prazan pojam. Međutim, ja time i ne zahtijevam da*** teorijski znam ***prirodu nekog bića*** ukoliko ***ono ima*** čistu volju; ***meni je dovoljno da ga time kao takvo samo označim da, dakle, samo pojam kauzaliteta povežem s pojmom slobode (i, što je od toga nerazdvojno, s moralnim zakonom kao njegovim određujućim razlogom); to***

***pravo* mi, na osnovu čistog, ne empirijskog, porijekla pojma uzroka, svakako pripada, budući da se smatram opunomoćenim da to ne primijenim drukčije osim u pogledu moralnog zakona koji određuje njegovu realnost, to jest da to primijenim samo praktički.**

Da sam zajedno s Hjumom ***pojmu kauzaliteta oduzeo objektivnu realnost u teorijskoj*** **(»**praktičkoj**«)** ***upotrebi, ne samo u pogledu stvari samih po sebi (onog nadčulnog) nego i u pogledu predmeta čula, on bi izgubio svaki značaj, te bi kao teorijski nemoguć pojam bio proglašen za sasvim neupotrebljiv; a pošto se od ničega ne može napraviti nikakva upotreba, to bi praktička upotreba*** teorijski ništavnog ***pojma bila potpuno besmislena. Međutim, kako je pojam empirijski neuslovljenog kauzaliteta teorijski, doduše, prazan (bez opažaja koji uz njega pristaje), a ipak uvijek moguć, te se odnosi na neki neodređeni objekt, dok mu se umjesto toga u moralnom zakonu, dakle u praktičkom pogledu, ipak pridaje značaj, to ja istina, nemam nikakav opažaj koji bi mu određivao njegovu objektivnu teorijsku realnost, ali on pri svemu tome ima stvarnu primjenu koja se*** in concreto **(»** = u stvarnosti, stvarno, u vezi s pojedinačnim činjenicama**«)** ***može prikazati u nastrojenjima ili maksimama, to jest ima praktičku realnost koja se može navesti; a to je u pogledu noumena dovoljno za samo njegovo opravdanje.***

Međutim, ta jednom uvedena objektivna realnost čistog pojma razuma na području onoga što je nadčulno, daje sad svim ostalim kategorijama, mada samo ukoliko se s određujućim razlogom čiste volje (moralnim zakonom) nalaze u nužnoj vezi, takođe objektivnu, ali samo praktički-primjenljivu realnost, dok na teorijska saznanja tih predmeta, kao saznanja njihove

prirode pomoću čistog uma, nema ni najmanji uticaj u pogledu proširivanja. Mi ćemo i ubuduće nalaziti da se ona uvijek odnose samo na bića kao inteligencije, ***a kod ovih takođe samo na odnos*** uma ***prema*** volji, ***dakle uvijek samo na*** ono što je praktičko***, te preko toga nećemo uobražavati da ih saznajemo; a ono što bi se u vezi s njima inače još htjelo da uzme u obzir, kao svojstva koja pripadaju načinu predstavljanja takvih nadčulnih stvari — ona sva skupa uopšte i ne pripadaju znanju, nego se ubrajaju u pravo (a u praktičkom pogledu čak u nužnost) da se prihvate i pretpostave, čak i tamo gdje se prema nekoj analogiji,*** **(»**analogija = podudaranje, slaganje, uglavnom: sličnost, podudarnost. U logici je zaključivanje po analogiji postupak po kojem se zaključuje od jednog posebnog slučaja na drugi posebni slučaj**«)** ***to jest prema čistom umnom odnosu kojim se praktički služimo s obzirom na čulna bića, pretpostavljaju nadčulna bića (kao Bog), te se tako čistom teorijskom umu, pra-mjerom na ono što je nadčulno, ali samo u praktičkom pogledu, uopšte ne omogućuje da se izgubi u onome što je transcedentno valentno.*** **(»** = snažno, sposobno**«)**

Drugo poglavlje

O POJMU PREDMETA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Pod pojmom predmeta praktičkog uma razumijem predstavu nekog objekta kao moguće posljedice putem slobode. Biti predmet praktičkog saznanja kao takvog znači, dakle, samo

odnos volje prema radnji kojom bi se taj predmet, ili njegova suprotnost, učinili stvarnim, a rasuđivanje o tome da li je nešto predmet čistog ***praktičkog uma ili nije, samo je razlikovanje mogućnosti ili nemogućnost da se*** hoće ***ona radnja pomoću koje bi izvjestan objekt postao moguć kad bismo za to imali moć (o čemu iskustvo mora da sudi). Ako se objekt pretpostavi kao određujući razlog naše moći žudnje, onda njegova*** fizička mogućnost ***mora slobodnom upotrebom naših snaga prethoditi rasuđivanju o tome da li je on predmet praktičkog uma ili nije. Nasuprot tome, ako se zakon a priori može smatrati kao određujući razlog radnje, ako se, dakle, ta radnja može smatrati kao određena pomoću čistog praktičkog uma, onda je sud o tome da li je nešto predmet čistog praktičkog uma ili nije sasvim nezavisan od upoređivanja s našom fizičkom moći, i pitanje je samo da li mi možemo*** htjeti ***neku radnju koja je usmjerena na egzistenciju nekog objekta, ako bi to bilo u našoj moći; prema tome,*** moralna mogućnost ***mora prethoditi radnji, jer u tom slučaju njen određujući razlog nije predmet, nego zakon volje.***

Dakle, jedini objekt praktičkog uma jesu objekti dobra i zla***.*** ***Jer, pod prvim se razumije nužan predmet moći žudnje, pod drugim moći gnušanja, ali i jedno i drugo prema principu uma.***

Ako pojam dobra ne treba da bude izveden iz nekog prethodnog praktičkog zakona, nego ako, naprotiv ovome treba da služi kao temelj, onda on može biti samo pojam o nečemu čija egzistencija obećava zadovoljstvo i tako određuje kauzalitet subjekta za njegovo proizvođenje, to jest moć žudnje. Ali, pošto je nemoguće da se a priori uvidi koja će predstava biti praćena zadovoljstvom ***a koja, obrnuto,*** nezadovoljstvom, ***zavisilo bi jedino od iskustva da ono riješi šta je neposredno dobro ili zlo. Svojstvo subjekta, s obzirom na koje se to iskustvo jedino može***

steći, jeste osjećanje ***zadovoljstva i nezadovoljstva kao receptivnost* (»** = primati, prijemljiv, sposoban da prima određene utiske, primajući. Receptivitet = osobina nekog sistema ili organizma da ga mogu podraživati određeni oblici (energije); receptivan = primati, prijemljiv, sposoban da prima određene utiske**«) *koja pripada unutrašnjem čulu, te bi se tako pojam o onome što je neposredno dobro odnosio samo na ono sa čime je osjećaj*** uživanja ***neposredno povezan, a pojam o apsolutno-zlom bi se jedino morao odnositi na ono što neposredno izaziva*** bol. ***Međutim, pošto je to suprotno već jezičkoj upotrebi koja razlikuje*** prijatno ***od*** dobrog, neprijatno ***od*** zlog, ***i zahtjeva da se dobro i zlo u svako doba*** prosuđuju ***pomoću uma, dakle pomoću pojmova koji se sveopšte mogu saopštiti, a ne pomoću jednostavnog osjećaja koji se ograničava na pojedinačne subjekte* (**»objekte**«) *i prijemljivost, — a da, ipak, sami za sebe, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo ne mogu biti neposredno povezani ni sa kakvom predstavom nekog objekta a priori: to bi filozof, koji bi vjerovao* (**»vjerovanje = vjera; ograničenje potpune izvjesnosti i sigurnosti. Vjerovanje tj. »mnjenje« kao niži stupanj izvjesnosti i »znanje« kao viši; i kao definicija je »držati za istinito« time je ona samo »subjektivno dovoljna« ali je objektivno nedovoljna**«) *da je prinuđen da svom praktičkom prosuđivanju* (**»prosuđivanje = donošenje novog suda o jednom već donesenom sudu. Prosuđivanje je dakle sud povrh suda, ali može označavati i akt vrednovanja. U oba je slučaja akt prosuđivanja je dovođenje u vezu nekoga suda s nekom postavljenom svrhom, smislom ili vrijednošću koja se nalazi iznad njega**«) *stavi u osnovu osjećanje zadovoljstva, nazivao*** dobrim ***ono što je sredstvo za prijatnost, a zlim ono što je uzrok neprijatnosti i bola; jer, prosuđivanje odnosa sredstava prema ciljevima***

svakako pripada umu. Međutim, mada samo um može da uvidi povezanost sredstava sa njihovim ciljevima (utoliko bi se i volja mogla definisati pomoću moći svrhâ, budući da su one u svako doba određujući razlozi moći žudnje prema principima), ipak praktičke maksime, koje bi iz navedenog pojma dobra slijedile samo kao sredstvo, kao predmet volje nikada ne bi sadržavale nešto što je dobro samo za sebe, nego uvijek samo ono što je dobro za bilo šta drugo, ***— to bi dobro uvijek bilo samo ono što je korisno, a ono čemu koristi uvijek bi moralo da leži u osjećaju, izvan volje. Ali ako bi se, ovaj osjećaj kao prijatan morao da razlikuje od pojma dobra, onda nigdje ne bi postojalo ništa što je neposredno dobro, već bi se dobro moralo tražiti samo u sredstvima za nešto drugo, i to kao u nekoj prijatnosti.***

Postoji stara formula, škola: »nihil appetimus nisi sub ratione boni, nihil aversamur nisi sub ratione mali« = Ničemu ne težimo, osim ako to nije dobro; ništa ne odbijamo, osim ako to nije zlo; ***ona ima često tačnu, ali za filozofiju i često vrlo štetnu upotrebu, jer izrazi*** boni ***i*** mali ***sadrže dvosmislenost*** **(**»dvosmislen = koji se može tumačiti na dva načina«**)** ***za koju je kriva ograničenost jezika i zbog koje oni mogu imati dvostruki smisao. Otuda ti izrazi neminovno iskrivljuju praktičke zakone, i filozofiju, koja u njihovoj upotrebi veoma dobro može da opazi različnost pojma kod iste riječi, ali koja za to ipak ne može da nađe posebne izraze, primoravaju da vrši suptilne distinkcije s kojima se čovjek naknadno ne može složiti, budući da se razlika neposredno nije mogla označiti nikakvim prikladnim izrazom.****

---

* ***Povrh toga, i izraz*** sub ratione boni (po načelu dobra) ***je dvosmislen. Jer, on može kazivati ovo: mi sebi nešto predstavljamo kao dobro kad ga i pošto ga*** želimo ***(hoćemo); ali i ovo: mi nešto želimo zato*** što ***to sebi predstavljamo*** kao dobro, ***tako da je ili želja određujući razlog pojma objekta kao dobrog, ili je pojam dobrog određujući razlog želje (volje); tu bi onda*** (sub ratione boni), pod načelom dobra ***u prvom slučaju značilo: mi hoćemo nešto pod*** idejom ***dobra; u drugom slučaju bi značilo: mi hoćemo*** nešto na osnovu te ideje, ***koja mora da prethodi htijenju kao njegovom određujućem razlogu.***

Nijemci imaju sreću što im jezik posjeduje izraze koji ne dopuštaju da se ta različnost previdi. Za ono što Latini jednom jedinom riječju nazivaju bonum, ***on ima dva vrlo različita pojma i isto tako različita izraza: za*** bonum — dobro (das Gute) i dobrobit (das Wohl), za malun — zlo (das Böse) i nevolja (das Übel) ili bol (Weh), ***tako da su to dva sasvim različita prosuđivanja — da li kod neke radnje treba uzimati u obzir njeno*** dobro ***i*** zlo ***ili našu*** dobrobit ***i bol (nevolju). Već odavde slijedi da je pomenuti psihološki stav još vrlo neizvjestan ako se prevede ovako: mi ništa ne želimo osim s obzirom na našu*** dobrobit ***ili*** bol; ***naprotiv, on se izražava nesumnjivo izvjesno i u isto vrijeme sasvim jasno ako se prevede ovako: po uputstvu uma, mi nećemo ništa osim samo ukoliko to smatramo dobrim ili zlim.***

Dobrobit ***ili*** nevolja ***uvijek znače samo odnos prema našem stanju*** prijatnosti ***ili*** neprijatnosti***, uživanja i bola, i ako mi zato žudimo za nekim objektom ili ga se gnušamo, onda se to događa samo ukoliko se on odnosi na našu čulnost*** (» =

zajednički naziv za sve osjetilne čulima neposredovane i posredovane doživljaje [tj. direktni ili indirektni doživljaj]. U želji za vladanjem, pobjedom vanjskih čula [kao racionalnih i praktičnih] nad unutrašnjim osjećanjima, to jest, naspram [osjećanja] osjeta, motiva i pogleda u duševnom životu**.** Doživljaj izazvan djelovanjem nekog procesa određene vrste na osjetni analizator; u njemu se odražavaju neka svojstva i posebnosti. Čiste, izolirane osjete malo kada možemo doživjeti; osjetni podaci redovno su uključeni u složenije doživljaje percepcije, statični osjeti kao i misao**«)** ***i na osjećanje zadovoljstva ili nezadovoljstva koje prouzrokuje. Međutim, dobro ili*** zlo ***uvijek znače odnos prema volji, ukoliko je ona pomoću*** umnog zakona ***određena da sebi nešto načini svojim objektom; isto tako ona pomoću objekta i njegove predstave nikada nije određena neposredno, nego je moć da se sebi pravilo uma načini motivom radnje (pomoću koje objekt može postati stvaran). Dakle, dobro ili zlo se, u stvari, odnose na radnje a ne na osjećajno stanje osobe; i ako bi nešto trebalo da je apsolutno dobro ili zlo (u svakom pogledu i bez daljeg uslova), ili da se takvim smatra, onda bi to bio samo način djelovanja, maksima volje, te prema tome sama djelatna osoba kao dobar ili zao čovjek, a ne neka stvar koja bi tako mogla da se nazove.***

Ma koliko, dakle, ismijevali stoičara **(»** = stoicizam, ideal stoičkog mudraca bio je zamišljen kao jakost vlastitog duha i volje pomoću kojih se čovjek uzdiže iznad vanjskog objektivnog postojanja, koje se ne može mijenjati. Time je stoički duh postao svijest o slobodi koja je bila ostvarena samo u vlastitoj volji i mišljenju. Škola filozofa stoika; je dobila ime po trijemu (stoa) u Atini**«)** ***koji je pri najžešćim***

bolovima od kostobolje uzviknuo: o bolu, koliko god me mučio, ja ipak nikad neću priznati da si ti nešto zlo ! ***— on je ipak imao pravo. Bila je to nevolja, on je nju osjećao, i to je odavalo njegovo vikanje; ali, da bi mu se time prikačilo neko zlo, to on nije imao nikakvog razloga da prizna. Jer bol ni najmanje ne smanjuje*** (»nije smanjila«) ***vrijednost njegove osobe, već samo vrijednost njegovog stanja. Jedna jedina laž koje bi on bio svjestan morala bi ugušiti njegovu odvažnost; ali, bol je služio samo kao podsticaj da stoičara uzdigne, ako je on bio svjestan da ga*** (»bol«) ***nikakvom nepravednom radnjom nije skrivio i time sebe učinio kažnjenim.***

Ono što treba da nazivamo dobrim mora u sudu svakog umnog čovjeka da bude predmet moći žudnje, a ono što treba da nazivamo zlim, mora u svačijim očima da bude predmet gnušanja; prema tome, za to prosuđivanje je, osim čula, potreban još i um. Tako stvar stoji s istinitošću nasuprot laži, s pravednošću nasuprot sili, i tako dalje. Međutim, mi možemo nazivati nevoljom nešto što, ipak, svako u isto vrijeme mora proglasiti za dobro, katkad posredno, (» = koji se ostvaruje sa posredovanjem; to jest izokola, zaobilazno, uvijeno; ne direktno; suprotno značenje je: neposredno to jest direktno; preko nečeg, nekoga«) ***katkad čak neposredno*** (»dobro«)***. Onaj ko dozvoljava da se na njemu izvrši hirurška operacija bez sumnje ovu osjeća kao nevolju; no, nju on, i svako drugi, umom proglašava za dobru. Međutim, kad se neko ko često zadirkuje i uznemirava miroljubive ljude konačno jednom nasuče i bude ispraćen dobrom porcijom batina, onda je to svakako nevolja, ali će to svako odobriti i smatrati po sebi dobrim, čak ako iz toga i ne bi proizišlo ništa drugo; štaviše, čak i onaj ko ih dobija u svom umu mora saznati da mu se to pravedno događa, jer ovdje***

tačno vidi uspostavljenu srazmjeru između dobrog nahođenja* (**»nahođenje = ubjeđenje, uvjerenje, ponašanje pravac, kretanja [put]; opredijeljenje**«)** *i dobrog ponašanja koju mu um neizbježno pokazuje.

U prosuđivanju našeg praktičkog uma svakako da veoma mnogo ***zavisi od naše*** dobrobiti ***i*** bola, ***a što se tiče prirode, nas kao čulnih bića***, sve ***zavisi od naše*** sreće, ***ako se ona, kako to um uglavnom zahtjeva, ne prosuđuje po prolaznom osjećaju, već po uticaju koji ta slučajnost ima na cijelu našu egzistenciju i na zadovoljnost njom; međutim,*** sve ***ipak ne zavisi od sreće. Čovjek ima potrebe ukoliko je biće koje pripada čulnom svijetu, i utoliko njegov um, što se tiče čulnosti, svakako ima neotklonjiv nalog da se brine za njen interes i da sebi stvori praktičke maksime s obzirom na sreću ovog, a gdje je moguće i — budućeg života. Ali on ipak nije sasvim životinja da bi bio ravnodušan prema svemu onome što um sam za sebe kaže i da bi taj um upotrebljavao samo kao oruđe za zadovoljavanje svojih potreba kao čulnog bića. Jer, iznad pukog životinjstva njegovu vrijednost nikako ne uzdiže to što ima um, ako taj um treba da mu služi u svrhu onoga što kod životinja obavlja instinkt; (**»** = reakcija, kojim se udovoljava nekoj nagonskoj potrebi, potrebe koje podstiču živo biće na neku aktivnost određene vrste**«) *um bi tada bio samo poseban način kojim bi se priroda služila da čovjeka opremi za istu svrhu za koju je odredila životinje, ne određujući ga za neku višu svrhu. Dakle, prema ovom prirodnom ustrojstvu koje je s njim jednom ustanovljeno, njemu je, naravno, potreban um da bi uvijek uzimao u obzir svoju dobrobit i svoj bol, ali ga on, povrh toga, ima još i za jednu višu svrhu, a to je da i o onome što je po sebi dobro ili zlo, i o čemu jedino može da sudi,*** čisti ***čulno uopšte nezainteresovani***

um, ne samo razmisli, nego da to prosuđivanje potpuno razlikuje od prethodnog i da ga načini najvišim uslovom ovog posljednjeg.

U tom prosuđivanju dobra i zla po sebi, za razliku od onoga što se tako može nazvati samo u odnosu na dobrobit ili nevolju, treba obratiti pažnju na sljedeće tačke: Ili se princip uma već po sebi zamišlja kao određujući razlog volje, bez obzira na moguće objekte moći žudnje (dakle, samo pomoću zakonske forme maksime); tada je taj princip praktički zakon a priori, te se čisti um smatra praktičkim. Zakon onda neposredno ***određuje volju, njemu primjerena radnja je*** po sebi dobra, ***— volja, čija je maksima uvijek primjerena tom zakonu, jeste*** apsolutno, u svakom pogledu, dobra i najviši je uslov svakog dobra. ***Ili određujući razlog moći žudnje prethodi maksimi volje koja pretpostavlja neki objekt zadovoljstva ili nezadovoljstva, dakle nešto što*** zadovoljava ***ili*** boli, ***te maksima uma: ono prvo da unapređuje a ovo drugo da otklanja, određuje radnje kao dobre u odnosu na našu sklonost, dakle samo posredno (s obzirom na neku drugu svrhu kao sredstvo za nju), a te maksime se onda nikada ne mogu zvati zakoni, ali se ipak mogu zvati umni praktički propisi. U posljednjem slučaju, sama svrha, uživanje koje tražimo, nije*** dobro ***nego*** dobrobit, ***nije pojam uma nego empirijski pojam o nekom predmetu osjećaja; ali, upotreba sredstava za to, to jest, radnja (pošto se za nju zahtjeva umno razmišljanje), ipak se naziva dobrom, ali ne apsolutno, nego samo u odnosu na našu čulnost, s obzirom na osjećanje zadovoljstva ili nezadovoljstva; ali, volja, čija se maksima na taj način aficira, nije čista volja, koja se odnosi samo na ono pri čemu čisti um sam za sebe može da bude praktički.***

Ovdje je mjesto da se objasni paradoks **(»** = neočekivan, tvrdnja koja je suprotna svakom očekivanju i opštem mišljenju; paradoks se izriče na osnovu neizrečenih sudova i koje je kraj sve svoje neobičnosti ipak istinito, ako se pobliže ispita. Takvo je načelo npr. ova tvrdnja stoika: »Samo je mudrac kralj.« Paradoksom se pisci služe radi jačeg efekta **[»***efekt = posljedica, učinak, rezultat nekog djelovanja***«]** u izražavanju misli**«)** ***metoda u Kritici praktičkog uma:*** da se, u stvari, pojam dobra i zla ne mora određivati prije moralnog zakona (kome bi se **[»**on**«]** kako se čini, morao položiti kao osnova), nego samo (kao što se ovdje i događa) poslije njega i pomoću njega. ***I to, čak i kad ne bismo znali da je princip moralnosti čisti zakon koji a priori određuje volju, mi bismo ipak u početku, da ne bismo sasvim uzalud*** (gratis) **(»** = džaba, slobodno, besplatno**«)** ***pretpostavili načela, morali ostaviti donekle*** neriješenim ***to da li volja ima samo empirijske određujuće razloge ili i čiste određujuće razloge a priori; jer, suprotno je svim osnovnim pravilima filozofskog postupka da se ono o čemu najprije treba rješavati već unaprijed pretpostavlja kao riješeno. Ako se pretpostavi da bismo htjeli početi od pojma dobra, kako bismo iz njega izveli zakone volje, onda bi taj pojam o nekom predmetu (kao dobrom) u isto vrijeme taj predmet navodio kao jedini podređujući razlog volje. Ali kako ipak taj pojam nije za svoj putokaz imao*** **(»**ne bi imao**«)** ***nikakav praktički zakon a priori, to se probni kamen dobra ili zla ne bi mogao staviti ni u šta drugo nego u saglasnost predmeta s našim osjećanjem zadovoljstva ili nezadovoljstva, te bi se upotreba uma mogla sastojati samo u tome da djelom odredi to zadovoljstvo ili nezadovoljstvo u cijeloj povezanosti sa svim osjećajima mog postojanja, a dijelom da odredi sredstva da sebi pribavim njihov predmet. Kako se ono što je primjereno***

osjećanju zadovoljstva može riješiti samo pomoću iskustva, a kako praktički zakon, prema onome što je navedeno, ipak treba da se zasniva na njemu kao uslovu, to bi se isključila baš mogućnost praktičkih zakona a priori, jer se ranije smatralo potrebnim da se za volju pronađe predmet čiji bi pojam, kao o dobrom, morao sačinjavati opšti, mada empirijski određujući razlog volje. Međutim, prethodno je ipak bilo potrebno istražiti ne postoji li i određujući razlog volje a priori (koji se ne bi nalazio ni u čemu drugom do u čistom praktičkom zakonu, i to ukoliko on maksimama propisuje čistu zakonsku formu, bez obzira na predmet). Ali, pošto smo prema pojmovima dobra i zla već neki predmet načinili osnovom svakog praktičkog zakona, a predmet se bez prethodnog zakona mogao misliti samo prema empirijskim pojmovima, to smo sebi već unaprijed oduzeli mogućnost da čisti praktički zakon makar samo i zamislimo, jer bismo, nasuprot tome, kad bismo prije toga analitički istražili ovaj posljednji, otkrili da pojam dobra kao predmete ne određuje i ne omogućuje moralni zakon, nego da, obrnuto, moralni zakon najprije određuje i omogućuje pojam dobra, ukoliko ono to ime apsolutno zaslužuje.

Ova primjedba, koja se tiče samo metoda* (»** = način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo postigli neki cilj. Ili način, put, potraga, postupak koji upotrebljavamo da bismo došli do spoznaje**«) *najviših moralnih istraživanja, vrlo je važna. Ona odjednom objašnjava razlog koji izaziva sva lutanja filozofa s obzirom na najviši princip morala. Jer, oni su tragali za nekim predmetom volje da bi ga načinili materijom i osnovom zakona (koji onda ne bi neposredno trebalo da bude određujući razlog volje, nego posredstvom onog predmeta koji je doveden do osjećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva), umjesto

da su najprije tragali za nekim zakonom koji bi volju određivao a priori i neposredno, a prema njoj prije svega predmet. Ma koliko da su sreću, savršenstvo, moralno osjećanje (»moralni zakon«) ***ili Božiju volju uzimali kao taj predmet zadovoljstva, koji je trebalo da bude najviši pojam dobra, njihovo načelo je uvijek bilo heteronomija; oni su neizbježno morali doći do empirijskih uslova za moralni zakon, jer su svoj predmet, kao neposredni određujući razlog volje, mogli da nazovu dobrim ili zlim samo po njegovom neposrednom odnosu prema osjećanju koje je uvijek empirijsko. Samo formalni zakon, to jest, takav zakon koji umu kao najviši uslov maksima propisuje samo formu njegovog sveopšteg zakonodavstva, može a priori biti određujući razlog praktičkog uma. Stari su, međutim, tu grešku neskriveno odavali time što su svoje moralno istraživanje sasvim usmjerili na određivanje pojma o*** najvišem dobru, ***dakle na određivanje predmeta od koga su potom namjeravali da načine određujući razlog volje u moralnom zakonu: objekt, koji se dugo poslije toga — kad je moralni zakon najprije za sebe potvrđen i opravdan kao neposredni određujući razlog volje, — može volji, koja je sad po svojoj formi a priori određena, predstaviti kao predmet, a toga ćemo se mi poduhvatiti u dijalektici*** (»dijalektika = vještina dijaloga i diskusije; ona označava umjetnost diskutiranja na temelju pitanja i odgovora; vještinu [»*vještina = naučen ili stečen dio ponašanja; pojam vještine se prema tome razlikuje od pojma sposobnosti, koja se smatra preduvjetom za ostvarivanje vještine. Ona je mogućnost pojedinca za brzo i tačno izvođenje operacija, za uspješnije obavljanje nekog zadatka*«] podjele stvari na vrste i rodove da bi se o njima moglo raspravljati i diskutovati, da bi se od nižih pojmova strogim logičkim postupkom, definicijom, analizom i sintezom došlo do spoznaje najviših pojmova«)

čistog praktičkog uma. Noviji, kod kojih se, izgleda, pitanje o najvišem dobru više ne postavlja, ili je u najmanju ruku postalo samo sporedna stvar, navedenu grešku (kao i u mnogim drugim slučajevima) sakrivaju iza neodređenih riječi; ***a ipak se vidi da ona proviruje iz njihovih sistema,*** **(**»sistem = grč. sistema; sustav; skup pojedinosti; mnoštvo elemenata, predmeta, dijelova, članova, organa itd. okupljena u neku složenu ili jedinstvenu cjelinu; sređen skup ili prikaz činjenica, podataka, zakona, teorija, misli, spoznaja, teza itd. koji pripadaju nekoj grani znanja ili učenja; sklop metoda, postupaka, operativnih šema i sl.**«)** ***gdje onda svuda odaje heteronomiju praktičkog uma iz koje nikada ne može proizići moralni zakon koji a priori sveopšte zapovijeda.***

Kako pojmovi dobra i zla, kao posljedice određenja volje a priori, pretpostavljaju i čisti praktički princip, dakle kauzalitet čistog uma, to se oni prvobitno (recimo kao određenja sintetičkog jedinstva raznovrsnosti datih opažaja u svijesti) ne odnose na objekte, kao čisti pojmovi razuma ili kategorije teorijski upotrebljenog uma; štaviše, oni ove pretpostavljaju kao date; nego su svi oni skupa modusi **(**»modus = način, stil, granica, limit. A u, ontološkom smislu konkretni način gledanja bitka, bivanja i stanja; nestalno svojstvo supstance za razliku od atributa kao stalnog svojstva. Kao modus je mijenjanje oblika atributa supstance; npr. različiti duševni procesi su modusi svijesti**«)** ***jedne jedine kategorije, i to kao kategorije kauzaliteta, ukoliko se njen određujući razlog sastoji u umnoj predstavi nekog zakona koji um, kao zakon slobode, samom sebi daje i time se a priori pokazuje kao praktički. Međutim, kako radnje, s*** jedne strane, ***doduše spadaju pod zakon koji nije prirodni zakon nego zakon slobode, dakle***

spadaju u ponašanje inteligibilnih bića, a s druge strane ***ipak, kao događaji u čulnom svijetu, pripadaju i pojavama, tako će određenja praktičkog uma moći da postoje samo s obzirom na ove posljednje, dakle primjereno, istina, kategorijama razuma, ali ne u pogledu njegove teorijske upotrebe, kako bi raznovrsnost (čulnog)*** opažanja ***doveo pod svijest a priori, već samo da raznovrsnost*** žudnji ***podredi jedinstvu svijesti praktičkog uma koji zapovijeda u moralnom zakonu, ili jedinstvu čiste volje a priori.***

Te kategorije slobode, ***jer ćemo ih tako nazvati umjesto onih teorijskih pojmova kao kategorija prirode, imaju očiglednu prednost nad ovim posljednjim. Ove posljednje su tek misaone forme koje pomoću opštih pojmova samo neodređeno označavaju objekte uopšte, za svaki opažaj koji je za nas moguć, dok, naprotiv, onim prvim, pošto se odnose na određenje*** slobodne volje ***(kojoj, istina, ne može biti dat nikakav opažaj koji bi potpuno korespondirao*** **[»**korespondirati = suodgovarati, princip logike koji se odnosi na sadržaj i obim pojma, ako se sadržaj pojma povećava novim određenjima smanjuje se obim pojma, a kod povećanja obima smanjuje se sadržaj**«]** ***ali koja, što se ne događa kod pojmova teorijske upotrebe naše moći saznanja, za osnov ima čisti praktički zakon a priori) kao praktičkim elementarnim pojmovima,*** **(»**element = osnovna stvar; sve što je složeno može se rastaviti na elementarne ili osnovne sastavne dijelove koji sačinjavaju posljednju granicu nekog predmeta ili pojave**«)** ***umjesto forme opažanja (prostor i vrijeme) koja ne leži samo u umu nego se mora uzeti odnekud drugdje, i to iz čulnosti, kao datost leži u osnovi*** forma čiste volje ***u umu, dakle u samoj moći mišljenja. Na taj način se dešava da praktički pojmovi a priori, pošto kod***

svih propisa čistog praktičkog uma treba da je riječ samo o određenju volje ***a ne o prirodnim uslovima (praktičke moći)*** izvođenja njene namjere, ***u odnosu na najviši princip slobode odmah postaju saznanja, te ne moraju čekati na opažaje da bi dobili značenje, i to iz tog neobičnog razloga što sami proizvode stvarnost onoga na šta se odnose (nastrojenje volje), a to nikako nije stvar teorijskih pojmova. Naravno, mora se primjetiti da se te kategorije tiču samo praktičkog uma uopšte, i da tako u poretku svog javljanja napreduju od moralno još neodređenih i čulno-uslovljenih ka onima koje su, čulno-neuslovljene, određene samo pomoću moralnog zakona.***

TABELA KATEGORIJA SLOBODE

S obzirom na pojmove dobra i zla

1.

Kvantiteta

Subjektivno, prema maksimama (mnjenjima volje ***individue).***

Objektivno, prema principima (propisima).

A priori, kako objektivni tako i subjektivni, principi slobode (zakoni).

2.

Kvaliteta

Praktička pravila izvršavanja (praeceptivae).

Praktička pravila propuštanja (prohibitivae).

Praktička pravila izuzetaka (exceptivae).

3.

Relacije

Prema ličnosti,

Prema stanju ***osobe.***

Uzajamno ***jedne osobe prema stanju druge osobe.***

4.

Modaliteta

Dopušteno i nedopušteno.

Dužnost i ono što je dužnosti suprotno.

Potpuna i nepotpuna dužnost.

Ovdje se dosta brzo opaža da se sloboda kao neka vrsta kauzaliteta, ali kauzaliteta koji nije podređen empirijskim određujučim razlozima, posmatra s obzirom na, (njenim posredstvom moguće radnje kao pojave u čulnom svijetu), da se, dakle, odnosi na kategorije svoje prirodne mogućnosti, a pri svemu tome se svaka kategorija ipak uzima na tako opšti način da se određujući razlog tog kauzaliteta i izvan čulnog svijeta može pretpostaviti u slobodi kao svojstvu inteligibilnog ***bića, dok*** kategorije ***modaliteta, ali samo*** problematično, ***uvode prelaz sa praktičkih principa uopšte na principe moralnosti, koji se potom pomoću moralnog zakona najprije mogu prikazati*** dogmatski. **(**»dogma [grč.], stav, teza, tvrdnja ili pravila, koji se smatraju nepromijenjivim, ili se smatraju bitnim odnosno karakterističnim za određeni filozofijski ili naučni sistem; u teologiji stav vjere koji se smatra objavljenom istinom, i pokušava se protumačiti racionalno; **[**»*racionalan = razuman, misaon, razumski, razumnog porijekla, koji pripada razumu; zamišljen, smišljen moguć ali subjektivno tj. lično ili kao interes grupe ljudi*«**]** za objašnjenje dogmi mjerodavni su jedino njezini autoriteti«**)**

Objašnjenju tabele ovdje ne dodajem više ništa, jer je ona sama za sebe dovoljno razumljiva. Takva podjela, sastavljena po principima, vrlo je korisna za svaku nauku, kako zbog njene

temeljitosti tako i zbog njene razumljivosti. Tako se, na primjer, iz navedene tabele i njenog prvog broja odmah zna od čega se mora početi u praktičkim razmišljanjima: od maksima koje svako zasniva na svojoj sklonosti, od propisa koji važe za rod umnih bića, ukoliko se ona slažu u izvjesnim sklonostima i, najzad, od zakona koji važe za sve, bez obzira na njihove sklonosti, i tako dalje. Na taj način se postiže pregled nad cijelim planom o onome što treba izvršiti, čak i nad svakim pitanjem praktičke filozofije na koje treba odgovoriti, i u isti mah nad redom kojeg se treba pridržavati.

O TIPICI ČISTE PRAKTIČKE MOĆI SUĐENJA

Pojmovi dobra i zla određuju volji najprije objekt. Oni sami, međutim, stoje pod nekim praktičkim pravilom uma koji, ako je čisti um, a priori određuje volju s obzirom na njen predmet. A, da li je neka radnja koja je za nas moguća u čulnosti slučaj koji je obuhvaćen pravilom ili ne, za to je potrebna praktička moć suđenja, kojom se ono što je u pravilu rečeno na opšti način (in abstracto) **(»** = mišljenjem izolovano, odijeljeno od stvarnih činjenica i bez obzira na njih, samo za sebe**«)** ***primjenjuje na neku radnju*** in concreto. ***Međutim, kako se praktičko pravilo čistog uma,*** prvo, ***kao*** praktičko ***tiče egzistencije nekog objekta,*** a drugo, ***kao*** praktičko pravilo ***čistog uma nosi sobom nužnost u pogledu postojanja radnje, dakle kako je ono praktički zakon, i to ne prirodni zakon na osnovu empirijskih određujućih razloga nego zakon slobode prema kome volja treba da bude odredljiva nezavisno od svega onoga što je empirijsko (samo***

pomoću** predstave **zakona uopšte i njegove forme), a kako svi postojeći slučajevi mogućnim radnjama mogu pripadati samo empirijski, to jest mogu pripadati iskustvu i prirodi: to izgleda** besmisleno **htjeti u čulnom svijetu naći slučaj koji, budući da utoliko uvijek potpada samo pod prirodni zakon, ipak dopušta primjenu zakona slobode na sebe, i na koji se može primijeniti nadčulna ideja moralno-dobrog, koje u njemu treba da bude prikazano in concreto***. Dakle, moć suđenja čistog praktičkog uma podložna je istim teškoćama kao i moć suđenja čistog** teorijskog **uma, koji je, ipak, uza se imao sredstvo da iz njih iziđe: u stvari, pošto je s obzirom na teorijsku upotrebu bila riječ o opažajima na koje se mogu primijeniti čisti** pojmovi razuma**, a ti opažaji (mada se tiču samo predmeta čula), dakle u pogledu povezanosti onoga što je u njima raznovrsno, ipak mogu biti dati a priori kao čistim pojmovima razuma a priori (kao*** šeme***).***
(»šema = šematizam = oblik; lik koji reprezentuje u svijesti neki predmet i kao opšta predstava stoji u sferi **[**»*svera = područje, djelokrug, oblast*«**]** intelektualnog doživljavanja između pojma i primjedbe. Na stvarni način objašnjava nešto nestvarno. Šema je posrednik između unutarnjeg i izvanjskog smisla. Ona je produkt mašte koja stvara pojmu odgovarajuću sliku. U običnom govoru znači jednostavnu skicu koja za razumijevanje nečega prikazuje ono najvažnije«**)** ***Naprotiv, ono moralno-dobro je nešto što je po objektu** nadčulno**, za šta se, dakle, ni u kakvom opažaju ne može naći nešto odgovarajuće, te se stoga čini da je moć suđenja, koja zavisi od zakona čistog praktičkog uma izložena posebnim teškoćama, koje počivaju na tome što zakon slobode treba primijeniti na radnje kao događaje koji se dešavaju u čulnom svijetu i koji utoliko pripadaju prirodi.***

Međutim, ovdje se ipak ponovo navješćuje povoljan ishod za čistu praktičku moć suđenja. Kod neke supsumcije, **(»**supsumpcija = uzimam, određujem, podređivanje nekog pojma nekom obimu širem i višem rodnom pojmu. Prva silogistička figura naziva se figurom supsumpcije, jer se zaključivanje vrši tako da se pod jedan opšti sud (opšte pravilo) podređuje sud užeg sadržaja**«)** ***za mene u čulnom svijetu moguće, radnje pod*** čisti praktički zakon ***nije riječ o mogućnosti*** radnje ***kao događaja u čulnom svijetu; jer, ona je potrebna za prosuđivanje teorijske upotrebe uma prema zakonu kauzaliteta, jednog čistog pojma razuma za koji on ima*** šemu ***u čulnom opažaju. Fizički kauzalitet, ili uslov pod kojim on postoji, dolazi pod prirodne pojmove čiju šemu opisuje transcendentalna uobrazilja. Ovdje, međutim, nije riječ o šemi nekog slučaja prema zakonima, nego o šemi (ako je ta riječ ovdje pogodna) samog zakona, jer*** određenje volje ***(ne radnja*** **[»**radnje**«]** ***s obzirom na njen ishod) pomoću samog zakona, bez nekog drugog određujućeg razloga, veže pojam kauzaliteta za sasvim drukčije uslove nego što su oni koji sačinjavaju prirodnu povezanost.***

Prirodnom zakonu kao zakonu kome su podređeni predmeti čulnog opažanja kao takvi mora odgovarati neka šema, to jest neki opšti postupak uobrazilje (da se čisti pojam razuma, koji zakon određuje, a priori prikaže čulima). Međutim, zakonu slobode (kao kauzalitetu koji uopšte nije čulno uslovljen), prema tome ni pojmu bezuslovno-dobrog, ne može se podmetnuti nikakav opažaj, dakle nikakva šema radi njegove primjene in concreto. ***Prema tome, moralni zakon, osim razuma (ne uobrazilje), nema nikakvu drugu moć saznanja koja posreduje njegovu primjenu na predmete prirode. Taj razum ne može ideji***

uma podmetnuti šemu ***čulnosti već zakon, ali ipak takav zakon koji*** in concreto ***može biti prikazan na predmetima čula, dakle prirodni zakon, ali samo prema njegovoj formi kao zakon u svrhu moći suđenja, te ga stoga možemo nazvati*** tipom ***moralnog zakona.***

Pravilo moći suđenja pod zakonima čistog praktičkog uma jeste ovo: samog sebe pitaj da li bi radnju koju namjeravaš da izvršiš, kad bi ona trebalo da se dogodi prema nekom zakonu prirode čiji bi dio ti sam bio, zacijelo mogao smatrati kao moguću pomoću svoje volje? Po tom pravilu svako zaista prosuđuje radnje — da li su moralno dobre ili zle. Tako se kaže: ako bi svako ***tamo gdje vjeruje da će pribaviti korist dozvolio sebi da vara, ili ako bi smatrao da ima pravo da prekrati svoj život čim bi ga se sasvim zasitio, ili ako bi nevolju drugih posmatrao s potpunom ravnodušnošću, i ako bi ti pripadao takvom poretku stvari — da li bi se svojom voljom saglasio s tim? Ali, svako zacijelo zna da ako sebi krišom dozvoli prevaru, nju zato neće učiniti baš i svako drugi, ili ako je on potajno bezdušan, da to ne bi odmah svako bio i prema njemu; stoga ovo upoređivanje maksime njegovih radnji s nekim opštim prirodnim zakonom i nije određujući razlog njegove volje. Međutim, opšti prirodni zakon je ipak tip prosuđivanja maksime prema moralnim principima. Ako maksima radnje nije takva da se može oprobati na formi nekog prirodnog zakona uopšte, onda je ona moralno nemoguća. Tako čak rasuđuje najobičniji razum; jer,*** prirodni zakon ***je osnov svih njegovih najobičnijih, čak i iskustvenih sudova. Razum ga, dakle, u svako doba ima uza se, samo što on taj*** prirodni zakon, ***u slučajevima gdje kauzalitet treba da bude prosuđen iz slobode, čini samo tipom*** zakona slobode, ***jer razum, kad uza se***

ne bi imao nešto što bi mogao napraviti primjerom u iskustvenom slučaju, zakonu čistog praktičkog uma ne bi mogao pribaviti upotrebu u primjeni.

Prema tome, dopušteno je da se priroda čulnog svijeta ***upotrijebi*** kao tip inteligibilne prirode ***dokle god na nju ne prenosim opažaje i ono što je od njih zavisno, nego ako s njom dovedem u vezu samo*** formu zakonitosti ***uopšte (čiji pojam postoji i u najobičnijoj*** [»najčistijoj«] ***upotrebi uma, ali ni u kom drugom pogledu, osim ukoliko se određeno može saznati za čistu praktičku upotrebu uma a priori). Jer, zakoni su kao takvi u tom pogledu jedne vrste, odakle god uzeli svoje određujuće razloge.***

Uostalom, kako od svega onoga što je inteligibilno apsolutno ništa osim (posredstvom moralnog zakona) slobode nema realnosti, a i ona samo ukoliko je nerazdvojna pretpostavka onoga što je inteligibilno, i kako, dalje, svi inteligibilni predmeti na koje bi nas um, po uputstvu onog zakona, možda još mogao navesti, nemaju opet druge realnosti osim u svrhu istog zakona i upotrebe čistog praktičkog uma, a kako ovaj ima pravo, a i prinuđen je da kao tip moći suđenja upotrebi prirodu (prema njenoj čistoj razumskoj formi), to ova primjedba služi da bi se spriječilo da se u same pojmove ne ubroji ono što pripada samo tipici **(»** = tip; tipika; kategorija individuuma **[»** = *individua, nedjeljiv, nerazdruživ, nedjeljivo pojedinačno biće***«]** koji posjeduju sličnu karakterističnu strukturu određenih obilježja, po kojoj se razlikuju od drugih kategorija [tipova]. Tipologija = učenje da se neka razmišljanja pojedinaca mogu prema nekim svojim istaknutim psihičkim **[»***psihički = psihološki [grč. psihikós = duševno], subjektivno, doživljeno; pojedincu kao samosvojan način postojanja svojstveno i u svojoj*

neposrednosti samo kroz svijest saznano. Kao predmet psihologije i filozofije psihičko je bilo definisano na različite načine, što je katkada dovodilo do razlika u teoretskom gledanju na znanstveni karakter psihologije. Najčešće se psihičko poistovječuje sa svjesnim, tj. s onim što je pojedincu subjektivno (intimno, lično] znano kao vlastiti doživljaj«] ili drugim obilježjima razvrstati u nekoliko međusobno odijeljenih kategorija«) ***pojmova. Dakle, ta tipika nas kao tipika moći suđenja čuva od*** empirizma ***praktičkog uma, koji praktičke pojmove dobra i zla postavlja samo u iskustvene posljedice (takozvane sreće), iako sreća i beskonačne korisne posljedice volje određene samoljubljem — kad bi ta volja samu sebe u isti mah načinila opštim prirodnim zakonom — svakako mogu da služe kao sasvim prikladan tip za moralno-dobro; međutim, sreća ipak nije jednovrsna s moralno-dobrim. Ista ta tipika čuva nas i od*** misticizma (»misticizam = učenje koje smatra da je osnova stvarnosti nešto nadprirodno, nematerijalno i da se do »saznanja« dolazi ne pojmovno, racionalno, nego neposrednim osjećanjem, intuicijom, neposrednim doživljajem toga natprirodnog [»*natprirodno = nadnaravno, koje svojim obilježjima nadmašuje prirodu*«] [»mistika = [grč. mistikós = skriven, tajan], naša nemoć, u pokušaju; način da se Božije, zahvati [ne] racionalno, misaono, nego posredovanjem intuicije, osjećaja; u stanju takvog akta, ekstaze, se osjeća prisustvo Apsoluta, {»*apsolut = ono što sve uvjetuje, a samo nije ničim uvjetovano*«} tj. sa prvim principom svih stvari«]«) ***praktičkog uma koji od onoga što bi služilo samo kao*** simbol (»grč. simbolikon = znak, znamen, biljeg koji predstavlja, označava neki pojam ili na njega podsjeća, slika, lik koji utjelovljuje i u sebi reprezentativno sadrži smisao nekog predmeta ili apstraktne pojave, koji je ekvivalent [»*ekvivalentan = djelotvoran, silan, iste vrijednosti.*

*Zapravo fizikalni pojam, kojim se označava mogućnost promjene jednoga oblika energije u drugi u istoj vrijednosti. Pojam dviju veličina različite vrste, koje imaju jednaku djelotvornost, pa može jedna drugu zamijeniti {ekvivalencija}***«]** njihova značenja, a u sebi nosi asocijativnu i sugestivnu komponentu; osjetilni prikaz nečega duhovnog; simbol određene ideje tj. predstava predmeta po analogiji**«)** ***pravi*** *šemu*, ***to jest koji primjeni moralnih pojmova podmeće stvarne, a ipak nečulne opažaje (nevidljivog Božjeg carstva), gubeći se u sferi transcendentnosti. Upotrebi moralnih pojmova primjeren je samo*** racionalizam **(»** = pravac koji teorijske i praktičke probleme posmatra i rješava sa umom, razumom, mišljenjem, namjenjujući mu pri tom odlučujuću ulogu i značenje, a zanemarujući sve što je ispod razuma [empirija, istorijska ostvarenja], iznad razuma i izvan razuma [iracionalno]. Racionalizam smatra razum za izvor saznanja i osnov njegove logičke vrijednosti. Za razliku od empirizma zasniva svu spoznaju na sposobnostima razuma da utvrdi bitak, smatrajući iskustvo, ako već ne sasvim suvišnim, a ono tek potrebnim uvjetom i podsticajem da razum ima sposobnost da dođe do punog izražaja. Ideal racionalizma jest da upozna svijet s karakterom nužnosti i opštim matematičkim i geometrijskim istinama**«)** ***moči suđenja, koji od čulne prirode ne uzima ništa drugo osim onoga što može da misli i čisti um za sebe, to jest zakonitost, a u nadčulnu prirodu ne unosi ništa osim onoga što se, obrnuto, pomoću radnji u čulnom svijetu stvarno može prikazati prema formalnom pravilu nekog prirodnog zakona uopšte. Međutim, čuvanje od*** empirizma ***praktičkog uma daleko je važnije i uputnije,*** **(»**uputnik = upučivač, usmijerivač**«)** ***jer*** **(»**s kojim**«)** ***se*** misticizam ***ipak još slaže sa čistotom i uzvišenošću moralnog***

zakona, a osim toga nije baš prirodno i primjereno običnom načinu mišljenja da svoju uobrazilju napregne do nadčulnih opažaja; dakle, ovdje opasnost nije tako opšta. Nasuprot tome, empirizam u korijenu zatire moralnost u nastrojenjima (u kojima se ipak, a ne samo u radnjama, sastoji visoka vrijednost koju čovječanstvo **(»**= skup svih ljudi koji uopšte žive na zemlji; kao ideja vodilja ljudskih akcija to je misao o jedinstvu i istovrijednosti svih ljudi, svih rasa i naroda u svim vremenima i na svim dijelovima svijeta**«)** ***sebi pomoću njih može i treba da pribavi), te joj umjesto dužnosti podmeće nešto sasvim drugo, i to empirijski interes pomoću kojeg sklonosti uopšte među sobom saobraćaju; povrh toga, empirizam je — samim tim što je povezan sa svim sklonostima koje (dobile one oblik koji mu drago) kad se uzdignu do dostojanstva najvišeg praktičkog principa degradiraju čovječanstvo, i pošto su one, ipak, tako pogodne za način mišljenja svih ljudi — empirizam je iz tog razloga daleko opasniji od svakog zanesenjaštva, koje nikada ne može biti trajno stanje velikog broja ljudi.***

Treće poglavlje

O POBUDAMA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Suština svake moralne vrijednosti radnji zavisi od toga da moralni zakon neposredno određuje volju. ***Ako se određivanje volje događa, doduše,*** prema ***moralnom zakonu, ali samo posredstvom nekog osjećanja, ma koje vrste bilo, koje se mora pretpostaviti da bi taj zakon postao dovoljan određujući***

razlog volje, ako se, dakle, ne događa radi zakona, ***onda će radnja, istina, sadržavati*** legalitet, **(»** = zakonitost, podudaranje neke radnje sa zakonom, koga određuje autoritet vlasti i osigurava njegovo provođenje pomoću sile za razliku od moraliteta. Moralna radnja je ona, u kojoj je ideja dužnosti istovremeno jedini njezin pokretač, motiv, kao odredbeni razlog volje**«)** ***ali ne i*** moralitet. ***Ako se pod*** pobudom ***razumije subjektivni određujući razlog volje nekog bića čiji um nije već po svojoj prirodi nužno primjeren objektivnom zakonu, onda će iz toga najprije slijediti: da se Božjoj volji ne mogu pridavati nikakve pobude, ali da pobuda ljudske volje (i volje svakog stvorenog umnog bića) nikada ne može*** **(**»ne smije«**)** ***biti nešto drugo do moralni zakon, da, prema tome, objektivni određujući razlog, u svako doba i sasvim sam, istovremeno mora biti subjektivno dovoljan određujući razlog radnje, ako ova treba da ispuni ne samo*** slovo ***zakona nego da sadrži i njegov*** duh. **(»** = [grč. pneuma: dah, vjetar, životni dah. U grčkoj filozofiji životni princip vezan za pojam topline, pa time predstavlja pra-snagu koja elemente unutar prirode međusobno povezuje i oživljava], kao psihološki pojam označava onaj dio psihičkog života koji se očituje kao mišljenje odnosno razum ili um, na ekspresiju mogu u cjelini sudjelovati »djelovati« duševno. Duhom se, dakle, naziva objektivno razumljivi sloj duševnosti, sloj koji, iako je nastao u imanentnoj individualnoj sferi, ima oznaku nad individualnosti. Duhom se naziva i sam misaoni sadržaj. Upravo po tome prelazi taj pojam i u ontologiju, pa se razlikuje subjektivni, objektivni i apsolutni**«)** *

** O svakoj zakonitoj radnji, koja se ipak nije dogodila radi zakona, može se reći: ona je moralno dobra samo prema slovu, ali ne i prema* duhu *(nastrojenju).*

Kako se, dakle, u svrhu moralnog zakona i da bi mu se pribavio uticaj na volju ne smije tražiti druga pobuda, pored koje bi se moglo biti bez pobude moralnog zakona, jer bi sve to prouzrokovalo čistu dvoličnost bez trajnosti, te je čak opasno ***dopustiti da*** pored ***moralnog zakona ma i samo sudjeluju još neke druge pobude (kao što su pobude koristi): to ne preostaje ništa drugo nego da se samo pažljivo odredi na koji način moralni zakon postaje pobuda i šta se, budući da ona to jeste, dešava sa ljudskom moći žudnje kao dejstvom onog određujućeg razloga na nju. Jer, kako neki zakon za sebe i neposredno može da bude određujući razlog volje (što je, ipak, suština svake moralnosti) — to je za ljudski um neriješljiv problem i iste je vrste kao ovaj: kako je moguća slobodna volja. Dakle, mi nećemo a priori imati da pokažemo razlog kako moralni zakon u sebi predstavlja pobudu, već šta ona, ukoliko jeste takva, prouzrokuje u duši (bolje reći, šta mora da prouzrokuje).***

Suština svakog određenja volje pomoću moralnog zakona jeste: da se ona kao slobodna volja određuje samo pomoću zakona, dakle ne samo bez sudjelovanja čulnih podsticaja, nego čak uz odbacivanje svih njih i uz prekid sa svim sklonostima ukoliko bi one mogle biti suprotne tom zakonu. Dakle, dejstvo moralnog zakona kao pobude je utoliko samo negativno, te se ta pobuda kao takva može saznati a priori. Jer svaka sklonost i svaki čulni podsticaj zasnovani su na osjećanju, a negativno dejstvo na osjećanje (isključenjem sklonosti) i samo je osjećanje.

Prema tome, a priori možemo uvidjeti da moralni zakon kao određujući razlog volje, time što nanosi štetu svim našim sklonostima, mora prouzrokovati osjećanje koje se može nazvati bol, te sad ovdje imamo prvi, a možda i jedini slučaj gdje smo iz pojmova a priori mogli da odredimo odnos saznanja (ovdje je to odnos čistog praktičkog uma) prema osjećanju zadovoljstva ili nezadovoljstva. Sve sklonosti zajedno (koje se svakako mogu svesti na podnošljiv sistem, i čije se zadovoljavanje onda zove sreća) sačinjavaju sebičnost (solipsizam). **(»** = jedini i sam, ekstremno idealistička i subjektivistička, u teorijskom sanjanju; stav po kome postoji samo Ja kao jedina svijest sa svojim svjesnim sadržajem, i ništa izvan nje, takvog solipsistu uputiti u ludnicu**«). *Ova je ili sebičnost*** samoljublja, dobrohotnosti ***prema sebi samom koja prelazi preko svega, ili sebičnost*** samodopadanja (arogancija). ***Prva se posebno zove*** samoživost, ***a druga*** taština. **(»** = ispunjenost, ispraznost, sujeta; **[»***sujeta = izražena briga za ego; pretjerana briga za vanjske znake svoje vrijednosti; osjetljiva osoba koja teško prihvata kritiku***«]«) *Čisti praktički um nanosi štetu samo samoživosti, budući da ovu, kao prirodnu i u nama još prije moralnog zakona pokretnu, ograničava samo na uslov saglasnosti s tim zakonom; tada se ona naziva*** umnim samoljubljem. ***Međutim, taštinu on čak*** suzbija, ***budući da su svi zahtjevi za samopoštovanjem, koji prethode saglasnosti sa moralnim zakonom, ništavni i bez opravdanja, jer je upravo izvjesnost nastrojenja koje se slaže sa tim zakonom prvi uslov svake vrijednosti osobe (kako ćemo uskoro učiniti jasnijim), te je svaka uobraženost prije nje pogrešna i zakonu suprotna. Ali, naklonjenost samopoštovanju takođe pripada sklonostima kojima moralni zakon nanosi štetu ukoliko ono počiva samo na čulnosti*** **(»**moralnosti**«). *Dakle, moralni zakon suzbija taštinu.***

Međutim, kako je taj zakon ipak nešto po sebi pozitivno, i to forma intelektualnog kauzaliteta, to jest slobode, to je on, budući da nasuprot subjektivnoj suprotnosti, kao sklonostima u nama, slabi ***taštinu, istovremeno predmet*** poštovanja, ***a budući da taštinu čak i suzbija, to jest unižava, on je predmet najvećeg*** poštovanja, ***dakle i razlog pozitivnog osjećanja koje nije empirijskog porijekla i koje se saznaje a priori. Prema tome, poštovanje moralnog zakona je osjećanje koje se prouzrokuje intelektualnim razlogom, a to osjećanje je ono jedino što saznajemo potpuno a priori i čiju nužnost možemo uvidjeti.***

U prošlom poglavlju smo vidjeli da se sve ono što se kao objekt volje ukazuje prije ***moralnog zakona, samim tim zakonom, kao najvišim uslovom praktičkog uma, isključuje iz određujućih razloga volje pod imenom bezuslovno-dobrog, te da čista praktička forma, koja se sastoji u prikladnosti maksima za sveopšte zakonodavstvo, određuje najprije ono što je po sebi i apsolutno dobro i utemeljuje maksimu čiste volje koja je jedina u svakom pogledu dobra. Međutim, mi otkrivamo da je naša priroda kao čulnih bića stvorena na taj način što se materija moći žudnje (predmeti sklonosti, bilo nade ili straha) najprije nameće to što naše patološki odredljivo (sopstvo), (»*** = ono što čini identitet pojedinačne osobe; samog sebe, samo ja**«)** ***mada je svojim maksimama sasvim neprikladno za sveopšte zakonodavstvo, ipak nastoji da prije toga i kao prve i iskonske*** **(»**iskonski = koji je od početka svega, naslijeđen iz daleke prošlosti**«)** ***dokaže svoje zahtjeve, kao da bi to patološki odredljivo sopstvo sačinjavalo naše cjelokupno sopstvo. Ta sklonost — da sami sebe, prema subjektivnim određujućim razlozima svoje samovolje, načinimo objektivnim određujućim razlogom volje uopšte — može se nazvati*** samoljubljem, ***koje se,***

kad sebe čini zakonodavnim i bezuslovno praktičkim principom, može zvati taština. ***Moralni zakon, koji je jedini uistinu (odnosno u svakom pogledu) objektivan, sasvim isključuje uticaj samoljublja na najviši praktički princip i nanosi neizmernu štetu taštini koja subjektivne uslove samoljublja propisuje kao zakone. Ali, ono što nanosi štetu našoj taštim u našem sopstvenom sudu, to ponižava. Dakle, moralni zakon neminovno ponižava svakog čovjeka onog trenutka kad on s njim uporedi čulnu sklonost svoje prirode. Ono što nas svojom predstavom kao*** određujućim razlogom naše volje ***ponižava u našoj samosvijesti, pobuđuje*** poštovanje ***za sebe, ukoliko je pozitivno i ukoliko je određujući razlog. Prema tome, moralni zakon je i subjektivno razlog poštovanja. Kako sve ono što se nalazi u samoljublju pripada sklonosti, a svaka sklonost počiva na osjećanjima, dakle kako ono što u samoljublju nanosi štetu svim sklonostima upravo time nužno utiče na osjećanje, to mi shvatamo kako je moguće a priori uvidjeti da moralni zakon — isključujući od svakog pristupa ka najvišem zakonodavstvu sklonosti i naklonjenost tome da se one načine najvišim praktičkim uslovom, to jest samoljublje — može da izvrši dejstvo na osjećanje. To dejstvo je, s jedne strane, je samo*** negativno, ***a s druge strane, i to s obzirom na ograničavajući razlog čistog praktičkog uma,*** pozitivno, ***a za to se ne smije pretpostaviti nikakva posebna vrsta osjećanja, pod imenom praktičkog ili moralnog, koja bi prethodila moralnom zakonu i služila mu za osnovu.***

Negativno dejstvo na osjećanje (neprijatnosti), kao i svaki uticaj na njega i kao svako osjećanje uopšte, jeste patološko. ***Ali kao dejstvo svijesti moralnog zakona, dakle s obzirom na inteligibilni uzrok, to jest, na subjekt čistog praktičkog uma kao***

najvišeg zakonodavstva, to osjećanje umnog subjekta aficiranog ***sklonostima zove se, doduše, poniženje (***intelektualni ***prezir), ali se s obzirom na pozitivni osnov tog poniženja zove zakon, ujedno i poštovanje zakona; za taj zakon ne postoji nikakvo osjećanje, već se u sudu uma, budući da zakon uklanja s puta otpor, otklanjanje neke prepreke jednako cijeni kao pozitivno unapređivanje kauzaliteta. Zato se to osjećanje može nazvati i osjećanjem poštovanja moralnog zakona, a iz oba razloga može se nazvati*** moralnim osjećanjem.

Dakle, moralni zakon, kao što je formalni ***određujući razlog radnje pomoću praktičkog čistog uma, i kao što je, doduše, i materijalni, ali samo objektivni određujući razlog predmeta radnje pod imenom dobra i zla, tako je on i subjektivni određujući razlog, to jest podsticaj za tu radnju, budući da ima uticaja na*** čulnost **(**»moralnost«**)** ***subjekta i da prouzrokuje osjećanje koje pomaže uticaju zakona na volju. Ovdje u subjektu*** ne prethodi ***nikakvo osjećanje koje bi bilo nastrojeno prema moralnosti. Jer, to nije moguće, pošto je svako osjećanje čulno, a*** pobuda ***moralnog nastrojenja mora biti slobodna od svakog čulnog*** uslova***. Štaviše, čulno osjećanje, koje je osnova svih naših sklonosti, jeste, doduše, uslov onog osjećanja koje nazivamo poštovanjem, ali uzrok njegovog određenja leži u čistom praktičkom umu, te se to osjećanje zbog svog porijekla ne može zvati patološko, nego se mora zvati*** praktički proizvedeno; ***jer, time što predstava moralnog zakona oduzima samoljublju uticaj a taštini zabludu, smanjuje se prepreka čistom praktičkom umu, te se proizvodi predstava prednosti njegovog objektivnog*** zakona ***pred podsticajima čulnosti, dakle relativno*** **(»** = nepoznato, neodređeno; uvjetovano u odnosu prema nečemu; relativan = nepoznat, neodređen, uvjetovan, u

odnosu prema nečemu. Nešto je relativno kad nije zasnovano u sebi samom, nego u odnosu na nešto drugo. Relativnost = učenje po kojem ne postoji nikakvo apsolutno važeće saznanje nezavisno od saznavajućeg subjekta?!«) ***se (s obzirom na volju koja je aficirana tim podsticajima čulnosti) proizvodi vrijednost onog prvog uklanjanjem protiv-tega u sudu uma. Tako poštovanje zakona nije podsticaj moralnosti, nego je ono sama moralnost subjektivno posmatrana kao inicijativa, budući da čisti praktički um, time što od sebe odbija sve zahtjeve samoljublja, pribavlja ugled zakonu koji sad jedini ima uticaja. Pri tom treba primijetiti da, kao što je poštovanje dejstvo na osjećanje, dakle na čulnost nekog umnog bića, tako ono*** (» poštovanje «) ***pretpostavlja tu čulnost, prema tome i konačnost takvih bića kojima moralni zakon nameće poštovanje, te da se nekom najvišem biću, ili takođe biću koje je slobodno od svake čulnosti — za koje, dakle, čulnost i ne može predstavljati prepreku čistog praktičkog uma — ne može pridavati poštovanje*** zakona.

Prema tome, to osjećanje (pod imenom moralnog osjećanja) proizvedeno je jedino pomoću uma. Ono ne služi za prosuđivanje radnji ili čak za utemeljivanje samog objektivnog moralnog zakona, već samo kao inicijativa da bismo taj zakon u sebi načinili maksimom. Međutim, kakvim bi se imenom prikladnije moglo označiti to naročito osjećanje koje se ne može uporediti ni sa kakvim patološkim osjećanjem? Ono je tako osobite vrste da se čini da jedino umu stoji na raspolaganju, i to čistom praktičkom umu.

Poštovanje ***se uvijek odnosi samo na osobe, a nikada na stvari. Ove posljednje mogu u nama pobuditi*** sklonost, ***a ako su životinje (na primjer konji, psi itd.) čak i*** ljubav, ***ili i*** strah, ***kao***

more, vulkan, grabljiva životinja, ali nikada ne mogu u nama pobuditi poštovanje. ***Nešto što se tom osjećanju već približava jeste*** divljenje, ***i ono se kao afekt,*** **(»**= redovno kratkotrajno, ali snažno čulno uzbuđenje, praćeno značajnim fiziološkim promjenama u organizmu. Razlikujemo afekt ugode, neugode, pohlepe i straha. Afekt je kao voda koja probija nasip**«)** ***čuđenje, može odnositi i na stvari — na primjer na do neba visoke planine, na veličinu, mnoštvo i udaljenost nebeskih tijela, na snagu i brzinu nekih životinja, i tako dalje. Ali sve to nije poštovanje. Neki čovjek za mene može biti i predmet ljubavi, straha ili divljenja, čak do čuđenja, a da za mene zato ipak ne bude predmet poštovanja. Njegovo šaljivo raspoloženje, njegova odvažnost i snaga, njegova moć po osnovu ranga koji ima među drugima, mogu mi ulivati ista takva osjećanja, ali još uvijek nedostaje unutrašnje poštovanje prema njemu.*** Fontenel kaže: pred plemićem se klanjam, ali se ne klanja moj duh. ***Mogu da dodam: pred nižim, građanski običnim čovjekom, kod koga opažam čestitost karaktera u izvjesnoj mjeri u kojoj toga kod samog sebe nisam svjestan,*** klanja se moj duh, ***htio ja to ili ne, i koliko god visoko dizao glavu kako mu ne bih dao da previdi moje preimućstvo. Zašto to? Njegov primjer mi pokazuje zakon koji suzbija moju taštinu kad ga uporedim sa svojim ponašanjem, a pokoravanje tom zakonu, dakle njegovu*** ostvarljivost, ***vidim pred sobom djelom dokazanu. Ali, ma koliko ja bio svjestan da sam isto toliko čestit, poštovanje ipak ostaje. Jer, kako je kod čovjeka svako dobro uvijek nepotpuno, to zakon ipak, primjerom izražen, uvijek suzbija moj ponos, za šta mi mjerilo daje čovjek koga vidim pred sobom, čija nečestitost, ma koliko mu bila svojstvena, meni nije toliko poznata kao moja, dakle čovjek koji mi se pojavljuje u čistijem svijetlu.*** Poštovanje je atribut **(»** = pridijeljen, dodijeljen, označava

bitno, nužno svojstvo neke stvari, koje se može pomišljati i neovisno od stvari same«) ***koji, htjeli to ili ne, zasluzi ne možemo uskratiti; mi ga svakako možemo zadržati da se ne pojavi spolja, ali ipak ne možemo spriječiti da ga osjećamo iznutra.***

Poštovanje je tako malo ***osjećanje*** zadovoljstva ***da mu se, kad je o čovjeku riječ, samo nerado prepuštamo. Mi nastojimo da pronađemo nešto što može da nam olakša teret tog poštovanja, neki prijekor, kako bismo sebe smatrali neoštećenim zbog poniženja koje doživljavamo uslijed takvog primjera. Čak ni pokojnici, naročito kad izgleda da se njihov primjer ne može podražavati,*** (»podražavanje = oponašanje, imitiranje; podražaj = stimulans; podražajni = koji nastaje kao podražaj; dražiti = iritirati«) ***nisu uvijek osigurani od te kritike. Staviše, sam moralni zakon je u svojoj*** svečanoj veličanstvenosti ***izložen tom nastojanju da mu se uskrati poštovanje. Da li se, možda, misli da nekom drugom uzroku treba pripisati to zbog čega bismo htjeli da moralni zakon unizimo do naše privatne sklonosti, i da tako iz drugih uzroka nastojimo da ga načinimo omiljenim propisom naše vlastite, dobro shvaćene koristi, kako bismo se oslobodili zastrašujućeg poštovanja koje nam tako strogo pokazuje našu sopstvenu nedostojnost? Pa ipak, u tome opet ima*** tako malo nezadovoljstva ***da se čovjek, kad je jednom odbacio taštinu i tom poštovanju dopustio praktički uticaj, opet ne može dovoljno nagledati veličanstvenosti tog zakona, a sama duša vjeruje da se uzdiže u onoj mjeri u kojoj vidi da je sveti zakon uzvišen nad njom i njenom nejakom prirodom. Istina, veliki talenti i njima srazmjerna djelatnost takođe mogu izazvati poštovanje ili njemu analogno osjećanje, i sasvim je prikladno da im se ono***

odaje, te se tu čini kao da je divljenje jednovrsno s onim osjećanjem. Ali, kad se pobliže pogleda, primjetit će se da nam um, pošto uvijek ostaje neizvjesno koliko urođeni talent a koliko kultura putem vlastite marljivosti doprinosi umješnosti, tu sposobnost predstavlja kao da je vjerovatno plod kulture, dakle kao zaslugu. Ta zasluga primjetno smanjuje našu taštinu, te nam zbog toga ili upućuje prigovore, ili nam nalaže da slijedimo takav primjer na način kako je to nama primjereno. Ono, dakle, nije puko divljenje, to poštovanje koje odajemo takvoj osobi (u stvari, zakonu koji nam pokazuje svoj (»njen«) *primjer); to se potvrđuje i time što obična gomila obožavalaca, kad vjeruje da je odnekud doznala za ono što je rđavo u karakteru takvog čovjeka (kao otprilike što je bio slučaj s* Volterom*), odbacuje svako poštovanje prema njemu, dok to poštovanje pravi učenjak još uvijek osjeća bar za njegove talente, jer je sam uvučen u neki posao i zanimanje, a to je za njega u neku ruku zakon da slijedi primjer takvog čovjeka.*

Poštovanje moralnog zakona je, dakle, jedina i u isto vrijeme nesumnjiva moralna inicijativa, kao što i to osjećanje nije ni na kakav objekt usmjereno drukčije do jedino iz tog razloga. Najprije, moralni zakon objektivno i neposredno određuje volju u sudu uma; međutim, sloboda, čiji je kauzalitet odredljiv samo pomoću zakona, sastoji se upravo u tome da ograničava sve sklonosti, da, dakle, ocjenjivanje same osobe ograničava na uslov pokoravanja svom čistom zakonu. To ograničavanje djeluje na osjećanje i proizvodi osjećanje nezadovoljstva koje se a priori može saznati iz moralnog zakona. Međutim, kako je ono utoliko samo negativno *dejstvo koje, proizišavši iz uticaj a čistog praktičkog uma, ide nauštrb prvenstveno djelatnosti subjekta ukoliko su sklonosti njegovi određujući razlozi, dakle*

koje ide nauštrb** mnjenju **o njegovoj ličnoj vrijednosti (koja se bez saglasnosti s moralnim zakonom srozava na ništa), to je dejstvo tog zakona na osjećanje samo ponižavanje, koje mi, istina, a priori uviđamo, ali u njemu ne možemo saznati snagu čistog praktičkog zakona kao** pobude**, nego samo otpor protiv inicijative** čulnosti**. Ali, kako je taj zakon ipak objektivan, to jest u** predstavi **čistog uma neposredan određujući razlog volje, kako se, dakle, to ponižavanje događa samo** relativno **u odnosu prema čistoti zakona, smanjivanje zahtjeva moralnog samopoštovanja, dakle ponižavanje na čulnoj strani, predstavlja uzdizanje moralnog, to jest** praktičkog **cijenjenja samog zakona na** intelektualnoj **strani, riječju — poštovanje zakona, dakle i — po svom intelektualnom uzroku — pozitivno osjećanje koje se saznaje a priori. Jer, svako smanjivanje prepreka neke djelatnosti jeste unapređivanje same te djelatnosti. Priznavanje moralnog zakona, međutim, jeste** svijest **o nekoj djelatnosti praktičkog uma na osnovu objektivnih razloga, koja samo zato ne ispoljava svoje dejstvo u radnjama što je sprječavaju** subjektivni **(**patološki**) uzroci. Prema tome, poštovanje moralnog zakona mora se smatrati i kao njegovo pozitivno, ali indirektno (» = zaobilazno, izokola, posredno dokaziv, obilazno neupravno«) ***dejstvo na osjećanje, ukoliko ono ponižavanjem** taštine **slabi ometajući uticaj sklonosti, dakle mora se smatrati kao subjektivni razlog djelatnosti, to jest kao*** pobuda ***za pokoravanje tom zakonu i kao razlog maksima njemu primjerenog života. Iz** pojma **pobude proizlazi pojam*** interesa ***— koji se uvijek pridaje biću koje ima um, te znači pobudu volje ukoliko se ta pobuda*** predstavlja pomoću uma. ***Kako u moralno dobroj volji sam zakon mora da bude pobuda, to je*** moralni interes ***čist nečulni interes samog praktičkog uma. Na pojmu interesa zasniva se i pojam*** maksime. ***Ona je,***

dakle, samo onda moralno istinita ako počiva na čistom interesu što ga čovjek ima pri pokoravanju zakonu. Međutim, sva tri pojma, pojam pobude, interesa i maksime, ***mogu se primijeniti samo na konačna bića. Jer, svi oni zajedno pretpostavljaju ograničenost prirode nekog bića, pošto se subjektivno svojstvo njegove volje samo od sebe ne slaže sa objektivnim zakonom praktičkog uma: potreba da čovjek bilo čime bude podstaknut na djelatnost, jer se toj djelatnosti suprotstavlja unutrašnja prepreka. Prema tome, ta tri pojma se ne mogu primijeniti na Božju volju.***

Nešto tako posebno leži u bezgraničnom poštovanju čistog moralnog zakona lišenog svake koristi, onako kako ga u cilju našeg pokoravanja predstavlja praktički um, pred čijim glasom drhti i najhrabriji zlikovac, primoravajući ga da se sakrije pred pogledom moralnog zakona — da se čovjek ne smije čuditi ako otkrije da je za spekulativni um neobjašnjiv taj uticaj jedne tek intelektualne ideje na osjećanje, te se mora zadovoljiti time da je a priori moguće uvidjeti bar toliko da je takvo osjećanje u svakom konačnom umnom biću nerazlučivo povezano s predstavom moralnog zakona. Kad bi to osjećanje poštovanja bilo patološko i kad bi, prema tome, bilo osjećanje zadovoljstva koje se zasniva na unutrašnjem čulu, ***onda bi bilo uzaludno da se otkriva njegova-o*** (»osjećanje«) ***veza sa nekom idejom a priori. Međutim,*** (»to«) ***je osjećanje koje se odnosi samo na ono što je praktičko. Ono, istina, pripada predstavi nekog zakona jedino prema formi tog zakona a ne zbog nekog njegovog objekta, dakle ne može se ubrojiti ni u uživanje ni u bol. Pa ipak, pri pokoravanju zakonu ono proizvodi*** interes ***koji nazivamo*** moralnim ***interesom; kao što je i sposobnost da se čovjek***

zainteresuje za zakon (ili samo poštovanje moralnog zakona) i to kao moralno osjećanje.

Svijest o slobodnom ***podvrgavanju volje zakonu, povezana ipak sa neizbježnom prinudom koja se vrši nad svim sklonostima, ali samo vlastitim umom, jeste poštovanje zakona. Kao što se vidi, zakon koji zahtjeva poštovanje i koji ga i uliva nije nikakav drugi do moralni zakon (jer nijedan drugi zakon ne isključuje sve sklonosti iz neposrednosti njihovog uticaja na volju). Radnja koja je prema tom zakonu, uz isključenje svih određujućih razloga na osnovu sklonosti, objektivno praktička, zove se*** dužnost; ***ona zbog tog isključenja u svom pojmu sadrži praktičko*** primoravanje, ***to jest određenje za radnje, ma kako se one*** nerado ***činile. Osjećanje koje proizlazi iz svijesti o tom primoravanju nije patološko, kao što je ono koje bi prouzrokovao neki predmet čula, već je samo praktičko, to jest moguće pomoću prethodnog (objektivnog) određenja volje i kauzaliteta uma. Ono, dakle, kao*** podvrgavanje ***zakonu, to jest kao zapovjest (koja za čulno aficirani subjekt navješćuje prinudu), ne sadrži u sebi nikakvo zadovoljstvo, nego utoliko, naprotiv, sadrži nezadovoljstvo radnjom. Ali nasuprot tome, pošto se ta prinuda vrši samo pomoću zakonodavstva*** sopstvenog ***uma, ono, to, osjećanje sadrži i*** uznošenje. ***Subjektivno dejstvo na osjećanje, ukoliko je čisti praktički um jedini uzrok tome, može se, dakle, s obzirom na to uznošenje zvati*** (samo-odobravanje), ***jer čovjek saznaje da je za to određen bez ikakvog interesa, samo putem zakona, te sada postaje svjestan jednog sasvim drugog, time subjektivno proizvedenog interesa koji je čisto praktički i*** slobodan. ***Da taj interes treba uzeti za radnju primjerenu dužnosti, to ne iziskuje neka sklonost, nego taj interes um praktičkim zakonom***

***apsolutno* nalaže i stvarno proizvodi; zbog toga to osjećanje nosi sasvim osobito ime, u stvari ime poštovanja.**

Dakle, pojam dužnosti zahtjeva kod radnje, objektivno, ***saglasnost sa zakonom, a kod njene maksime,*** subjektivno, ***poštovanje zakona kao jedini način određivanja volje pomoću njega. A na tome počiva razlika između svijesti da se djelovalo*** primjereno dužnosti ***i da se djelovalo*** iz dužnosti, ***to jest iz poštovanja zakona, od čega je ono prvo (legalitet) moguće i onda kad bi određujući razlog volje bile samo sklonosti, a ovo drugo*** (moralitet), ***moralna vrijednost, mora se uzeti jedino tako da se radnja događa iz dužnosti, to jest samo radi zakona.****

***** Ako se pojam poštovanja prema osobama, onako kako je maloprije izložen, tačno promisli, onda se vidi da poštovanje uvijek počiva na svijesti o dužnosti koja nam pokazuje neki primjer i da, prema tome, ono ne može nikada imati neki drugi osnov osim moralnog. Veoma je dobro, čak je u psihološkom pogledu za poznavanje ljudi vrlo korisno, da svugdje gdje upotrebljavamo taj izraz pazimo na skriveni i divljenja dostojni, a pri tom dosta često postojeći obzir koji čovjek u svojim rasuđivanjima ima prema moralnom zakonu.***

U svim moralnim rasuđivanjima od najveće je važnosti da se s krajnjom tačnošću pazi na subjektivni princip svih maksima, da bi se svaki moralitet radnji stavio u nužnost tih radnji iz dužnosti ***i iz poštovanja zakona, a ne iz ljubavi i naklonjenosti onome što radnje treba da proizvedu. Za ljude i za sva stvorena umna bića moralna nužnost je primoravanje, to jest obaveza, a***

svaka na tome zasnovana radnja treba da se predstavi kao dužnost, a ne kao način postupanja koji je za nas same već omiljen ili bi omiljen mogao postati. Kao da bismo mi ikada mogli dospjeti dotle da poput Boga uzvišenog, iznad svake zavisnosti, sami od sebe, bez poštovanja zakona koje je povezano sa strahom ili bar sa bojazni, možemo doći u posjed svetosti ***volje pomoću njene nikada poremećene saglasnosti sa čistim moralnim zakonom (koji bi dakle, pošto nikada ne bismo mogli*** (»ne možemo«) ***doći u iskušenje da ga iznevjerimo, naposljetku čak mogao prestati da za nas bude zapovjest), saglasnosti koja je tako reći postala naša priroda.***

Moralni zakon je, u stvari, za volju najsavršenijeg bića zakon svetosti, ***a za volju svakog konačnog umnog bića on je zakon*** dužnosti, ***moralnog primoravanja i određivanja njegovih radnji putem*** poštovanja ***zakona i iz strahopoštovanja prema njegovoj dužnosti. Neki drugi subjektivni princip ne smije se prihvatiti kao pobuda. Radnja se, doduše, može predstaviti kao da je propisuje zakon. Međutim, pošto je ona, istina, primjerena dužnosti, ali se ne događa iz dužnosti, nastrojenje prema njoj nije moralno, o čemu je uistinu riječ u tom zakonodavstvu.***

Veoma je lijepo da se ljudima čini dobro iz ljubavi prema njima i iz saosjećajuće blagonaklonosti ili da se iz ljubavi prema poretku bude pravedan, ali to još nije prava moralna maksima našeg ponašanja, koja je primjerena našem stanovištu među umnim bićima kao ljudima, ***ako se usudimo da, tako reći kao dobrovoljci s ponositom uobraženošću pređemo preko misli o dužnosti i da samo iz sopstvenog zadovoljstva, kao nezavisni od zapovjesti, činimo ono za šta nam nikakva zapovjest ne bi bila potrebna. Mi stojimo pod*** disciplinom ***uma,***

te ni u jednoj od svojih maksima podložnosti toj disciplini **(**»disciplina = 1. pojedina nauka ili samo jedna grana neke znanosti ili vještine koja se može naučiti. 2. stega kojom se navikava na marljivost, urednost, ozbiljno učenje i moralnost«**)** ***ne smijemo zaboraviti da joj ništa ne uskratimo ili da ugledu zakona (iako ga daje naš sopstveni um) samoljubivom obmanom ne oduzmemo nešto na taj način što bismo određujući razlog svoje volje, čak i kad je primjeren zakonu, ipak stavili u nešto drugo nego u sam zakon i u poštovanje tog zakona. Dužnost i obaveza su nazivi koje moramo dati samo našem odnosu prema moralnom zakonu. Mi smo, istina, zakonodavni članovi carstva morala koje je moguće pomoću slobode i koje nam se praktičkim umom predstavlja radi poštovanja, ali smo, ipak, u isti mah njegovi podanici, a ne poglavari. Nepriznavanje našeg nižeg položaja kao stvorenja i odricanje ugleda svetom zakonu od strane taštine već su po duhu odmetništvo od svetog zakona, čak i kad bi se ispunjavalo njegovo slovo.***

Međutim, s tim se sasvim dobro slaže mogućnost jedne takve zapovjesti kao što je ova: ljubi Boga iznad svega i svoga bližnjega kao sebe samog.*

---

* ***Princip lične sreće, koji*** neki ***hoće da naprave najvišim načelom moralnosti, izrazito je nesaglasan ovom zakonu. On bi glasio ovako: ljubi*** sebe samog iznad svega, a Boga i svoga bližnjega radi ***sebe*** samoga.

Jer, ona kao zapovjest zahtjeva poštovanje zakona koji zapovijeda ljubav, ***i ne prepušta proizvoljnom izboru da sebi ljubav načini principom. Ali, ljubav prema Bogu kao sklonost (patološka ljubav) je nemoguća; jer on nije predmet čula. Ista ta ljubav prema ljudima je, doduše, moguća, ali se ne može zapovijedati; jer, ne nalazi se u moći nijednog čovjeka da nekoga voli prosto na zapovijest. Dakle, to je samo*** praktička ljubav ***koja se podrazumijeva u onom jezgru svih zakona. Boga ljubiti, znači u ovom značenju:*** dragovoljno ***izvršavati njegove zapovijesti; bližnjeg ljubiti, znači: svaku dužnost prema njemu*** dragovoljno ***izvršavati. Međutim, zapovijest koja to čini pravilom i ne može zapovijedati da se u radnjama primjerenih dužnosti*** ima ***to nastrojenje, nego da se za njim samo*** teži. ***Zapovijest da čovjek treba nešto da čini dragovoljno jeste u sebi protivrječna. Jer ako već sami od sebe znamo šta smo obavezni da činimo i ako bismo, povrh toga, bili i svjesni da to činimo dragovoljno, onda je zapovijest da se to čini sasvim nepotrebna. A ako ono što smo obavezni doduše činimo, ali ne baš dragovoljno nego samo iz poštovanja zakona, onda bi zapovijest koja upravo to poštovanje čini pobudom maksime djelovala potpuno suprotno zapovjeđenom nastrojenju. Dakle, taj zakon svih zakona, kao svaki moralni propis, predstavlja moralno nastrojenje u njegovom cjelokupnom savršenstvu, iako ono kao ideal*** **(»** = uzor, cilj, svrha, smisao, misao vodilja, regulativ života, opstanka, htijenja, djelovanja. Ideja maksimalnog savršenstva ili potpunosti nekog predmeta u svojoj vrsti [ličnosti, svojstva, stanja, stvari i dr.] kao najvišeg cilja dobra kojem treba težiti da bi se dostigao, dokučio, progres, napredak**«)** ***svetosti ni za jedno stvorenje nije dostižno, ali je ipak uzor kome treba težiti da se približimo i da se s njim izjednačimo u neprekidnom a beskonačnom***

progresu. Kada bi, umno stvorenje ikada moglo doći dotle da sve moralne zakone izvršava potpuno dragovoljno; ***onda bi to značilo toliko kao da se u njemu ne bi nalazila čak ni mogućnost neke žudnje koja bi ga nagonila na odstupanje od tih propisa; jer savladavanje takve žudnje subjekt uvijek plaća požrtvovanjem, potrebna je, dakle, samo-prinuda, to jest unutrašnje primoravanje na ono što se ne čini potpuno dragovoljno. Međutim, nijedno stvorenje nikada ne može dotjerati do tog stepena moralnog nastrojenja. Jer, kako ono jeste stvorenje, dakle uvijek zavisno od onoga što zahtjeva za potpunu zadovoljnost svojim stanjem, to ono nikada ne može biti sasvim slobodno od žudnji i sklonosti. Te žudnje i sklonosti, pošto počivaju na fizičkim uzrocima, nikada se ne mogu same od sebe slagati s moralnim zakonom, koji ima sasvim druge izvore; one, dakle, uvijek čine nužnim da to stvorenje s obzirom na njih zasniva nastrojenje svojih maksima na moralnom primoravanju, ne na dragovoljnoj privrženosti nego na poštovanju što ga*** zahtjeva ***pokoravanje zakonu, iako to pokoravanje zakonu ne mora tajiti dragovoljno, ne na ljubavi — koje se ne brine za unutrašnje protivljenje volje zakonu, a da ono ipak ovu posljednju, to jest, samu ljubav prema zakonu (jer bi on onda prestao da bude*** zapovijest, ***a moralitet, koji bi sad subjektivno prelazio u svetost, prestao bi da bude*** vrlina***) načini postojanom, mada nedostižnim ciljem svoje težnje. Jer, na onome što visoko cijenimo, a čega se ipak (zbog svijesti o svojim slabostima) plašimo, bojazan puna strahopoštovanja se, zato što je lakše da mu se udovolji, pretvara u naklonost, a poštovanje u ljubav; kad bi nekom stvorenju bilo moguće da ga dostigne, to bi svakako bilo savršenstvo nastrojenja posvećenog zakonu.***

Ovo razmatranje ovdje ne namjerava toliko na to da se navedena zapovijest svede na jasne pojmove kako bi se spriječilo nekakvo zanesenjaštvo ***s obzirom na ljubav Božju, nego na to da se i neposredno odredi moralno nastrojenje u pogledu dužnosti prema ljudima, te da se upravlja*** samo moralnim ***zanesenjaštvom koje plijeni mnoge glave, ili da se ono, tamo gdje je to moguće, spriječi. Moralni stepen na kome se čovjek nalazi (a prema celokupnom našem saznanju, i svako umno stvorenje) jeste poštovanje moralnog zakona. Nastrojenje koje čovjeka obavezuje da se pridržava moralnog zakona jeste: da ga se pridržava iz dužnosti, ne iz hotimične naklonosti, a u svakom slučaju da ga se pridržava iz nezapovijeđenog, od sebe dragovoljno prihvaćenog nastojanja. Njegovo moralno stanje, u kome uvijek može da bude, jeste*** vrlina,***- to jest moralno nastrojenje*** u borbi, ***a ne*** svetost ***u tobožnjem*** posjedovanju ***neke potpune*** čistoće ***nastrojenja volje. To je samo moralno zanesenjaštvo i podizanje taštine — kad se duša bodrenjem privoli na radnje kao plemenite, uzvišene i velikodušne, čime se ona dovodi u obmanu da to nije dužnost, to jest poštovanje zakona, čiji bi*** jaram (težina) ***(koji je ipak blag, jer nam ga nameće sam um), mada nedragovoljno, duša (on-a)*** morala ***nositi, što sačinjava određujući razlog njenih radnji, a što je još uvijek ponižava budući da ga se pridržava (***pokorava ***mu se), već da se te radnje od nje očekuju ne iz dužnosti nego kao čista zasluga. Jer, ne samo da podržavanjem takvih djela, iz takvog principa, ni najmanje ne bi udovoljili duhu zakona — sadržanom u nastrojenju koje se podvrgava zakonu, a ne u zakonitosti radnje (princip može da bude koji mu drago), i ko postavlja tu pobudu*** patološki ***(u simpatiji), a ne*** moralno ***(u zakonu) — takvi na taj način proizvode vjetropirast, površan, fantastičan način mišljenja da se sebi ulaguju nekom***

hotimičnom dobroćudnošću svoje duše, kojoj nisu potrebne ni mamuze ni dizgine, kojoj nije potrebna čak ni zapovjest, te zbog toga zaboravljaju na svoju obavezu, na koju bi, ipak, prije trebalo da misle nego na zaslugu. Radnje drugih, koje su izvršene s velikim požrtvovanjem i to samo radi dužnosti, zacijelo se mogu hvaliti kao plemenita ***i*** uzvišena ***djela, a ipak, samo ukoliko postoje tragovi koji dopuštaju da se pretpostavi da su one izvršene sasvim iz poštovanja svoje dužnosti, a ne iz uzavrelosti srca. Međutim, ako čovjek ta djela hoće nekome da predstavi kao primjere za ugledanje, onda se kao pobuda mora upotrijebiti apsolutno poštovanje dužnosti (kao jedino pravo moralno osjećanje): (»taj«) ozbiljni, sveti propis, koji našem sujetnom samoljublju ne prepušta da se skanjuje s patološkim podsticajima (ukoliko su oni analogni moralitetu), te sebi ne možemo zavidjeti na*** zasluženoj ***vrijednosti. Ako samo dobro potražimo, mi ćemo već za sve radnje vrijedne hvale naći zakon dužnosti koji*** zapovijeda***, ne dopuštajući da ono što bi se moglo dopasti našoj sklonosti zavisi od našeg nahođenja. To je jedini način predstavljanja koji dušu moralno obrazuje, jer je samo ona sposobna za čvrsta i tačno određena načela.***

Ako je zanesenjaštvo ***u najopštijem značenju prekoračivanje granica ljudskog uma koje je izvršeno prema načelima, onda je*** moralno zanesenjaštvo ***takvo prekoračivanje granica koje čovječanstvu postavlja čisti praktički um. On na taj način zabranjuje da se subjektivni određujući razlog radnji primjerenih dužnosti, to jest njihova moralna inicijativa, postavi u bilo šta drugo do u sam zakon, i da se nastrojenje, koje se time unosi u maksime, postavi u bilo šta drugo do u poštovanje tog zakona; dakle, on nalaže da se misao o dužnosti, koja uklanja kako svaku*** aroganciju ***tako i***

sujetu **(»**taštost, ispunjenost**«)*, - načini najvišim*** životnim principom ***svakog moraliteta u čovjeku.***

Ako je to tako, onda su ne samo pisci romana ili pretjerano osjetljivi pedagozi (ma koliko se žestili na tu pretjeranu osjetljivost) nego pokatkad čak i filozofi, pa čak i najstroži među svima — stoičari, uvodili moralno zanesenjaštvo ***umjesto suzdržljive ali mudre discipline morala, iako je zanesenjaštvo ovih posljednjih bilo više herojsko, dok je zanesenjaštvo onih prvih bilo neukusno i ganutljivo. Za moralno učenje*** iz knjiga ***se bez pretvaranja, sa svom istinom može ponoviti: da je najprije čistotom moralnog principa, a u isto vrijeme njegovom primjerenošću granicama konačnih bića, svako dobro ponašanje čovjeka podvrglo disciplini njima predočene dužnosti, koja im ne dopušta da se zanose moralno sanjanim savršenstvima, te je kako taštini tako i samoživosti, od kojih nijedna ne poznaje svoje granice, postavila brane poniznosti (to jest samosaznanja [samospoznaje]).***

O dužnosti! ***Ti uzvišeno veliko ime koje u sebi ne sadržiš ništa omiljeno što podrazumijeva dodvoravanje, nego zahtijevaš pokoravanje, ali i ne prijetiš ničim što bi u duši pobuđivalo prirodnu nenaklonost i što bi, da bi volju pokrenulo, zastrašivalo, već samo postavljaš zakon koji*** sâm ***od sebe nalazi*** **(»**od sebe ne nalazi**«)** ***u dušu pristupa i koji sâm sebi, protivno volji, pribavlja uvažavanje (premda ne uvijek i pokoravanje), pred kojim zanijeme sve sklonosti, iako krišom rade protiv njega: šta je tebe Dostojan i gdje se nalazi korijen tvog plemenitog porijekla koje ponosno odbija svako srodstvo sa sklonostima, kad je ponicanje od tog korijena neizostavni uslov te vrijednosti koju ljudi jedino sebi mogu dati?***

To ne može biti ništa manje nego ono što čovjeka uzdiže iznad njega samog (kao dio čulnog svijeta), što ga spaja s jednim poretkom stvari koji samo razum može da misli i koji pod sobom istovremeno ima cijeli čulni svijet, a sa njim i empirijski odredljivo postojanje čovjeka u vremenu i sveukupnost svrha (»razloga«) ***(koja je, kao moralna, jedino primjerena takvim bezuslovnim praktičkim zakonima). To nije ništa drugo do*** ličnost, ***to jest sloboda i nezavisnost od mehanizma cjelokupne prirode, a ipak u isto vrijeme posmatrana kao moć jednog bića koje je podvrgnuto osobitim, i to njegovim vlastitim umom datim čistim praktičkim zakonima. Prema tome je osoba, ukoliko pripada čulnom svijetu, podvrgnuta svojoj vlastitoj ličnosti ukoliko istovremeno pripada*** inteligibilnom ***svijetu, te se ne treba čuditi kad čovjek, pripadajući i jednom i drugom svijetu, svoje sopstveno biće, s obzirom na svoje drugo i najviše određenje, mora posmatrati samo s uvažavanjem, a zakone tog određenja s najvišim poštovanjem.***

Na tom izvoru temelje se neki izrazi koji označavaju vrijednost predmetâ prema moralnim idejama. Moralni zakon je svet ***(nepovredljiv). Čovjek je, istina, dosta ne-svet, ali mu čovječnost u njegovoj osobi mora biti sveta. U cijelom svijetu se sve ono što čovjek hoće i nad čim vlada može upotrijebiti i*** jednostavno kao sredstvo; ***samo čovjek, a s njim i svako umno stvorenje,*** jeste svrha sama ***po*** sebi. ***I tako, je on na osnovu autonomije svoje slobode subjekt moralnog zakona koji je svet. Upravo je zbog te autonomije svaka volja, čak sopstvena volja svake osobe usmjerena na nju samu, ograničena na uslov saglasnosti sa*** autonomijom ***umnog bića — da ga, ne podvrgava nikakvom cilju koji nije moguć prema nekom zakonu***

što bi mogao da proizlazi iz volje samog subjekta koji trpi, da se, dakle, subjekt nikada ne upotrebljava samo kao sredstvo, nego jednovremeno kao svrha. S obzirom na umna bića u svijetu kao njena stvorenja, mi ovaj uslov s pravom pridajemo čak i Božjoj volji, budući da on počiva na njihovoj ličnosti, *uslijed čega su ona-e jedino svrhe same po sebi.*

Ta ideja ličnosti koja pobuđuje poštovanje i koja nam predstavlja uzvišenost naše prirode (prema njenom određenju), jer nam omogućava da u pogledu nje istovremeno primijetimo nedostatak primjerenosti našeg ponašanja uklanjajući na taj način taštinu, čak je i najobičnijem ljudskom umu prirodna i lako primjetna. Zar nije svaki čovjek, ma i umjereno pošten, katkad otkrio da je propustio neku, inače neškodljivu, laž kojom je ili sebe mogao da izvuče iz neke mrske stvari ili da nekom svom voljenom i zaslužnom prijatelju pribavi korist, samo zato da sebe potajno ne bi morao prezirati u svojim sopstvenim očima? Zar čestitog čovjeka u najvećoj životnoj nesreći koju je mogao izbjeći samo da je mogao da ne vodi računa o dužnosti, ne održava još svijest da je ipak čuvao i poštovao čovječnost u svojoj osobi, tako da ne treba da se stidi pred samim sobom i da nema razloga da se plaši unutrašnjeg samoispitivanja? Ova utjeha nije sreća, čak nije ni njen najmanji dio. Jer niko sebi neće željeti priliku za to, čak možda neće željeti ni život u takvim okolnostima. Nego, on živi i ne može podnositi da u svojim sopstvenim očima bude nedostojan života. Dakle, to unutrašnje smirenje je tek negativno s obzirom na sve ono što život može da učini prijatnim; a to je, sprečavanje opasnosti da čovjek umanji svoju ličnu vrijednost, pošto se već sasvim odrekao vrijednosti svoje situacije. To smirenje je posljedica poštovanja nečeg sasvim drugog nego što je život, i ako se život s tim uporedi i

tome suprotstavi, onda on, naprotiv, sa svom svojom prijatnošću nema nikakve vrijednosti. On još živi samo iz dužnosti, a ne zato što u životu nalazi i najmanje zadovoljstvo.

Takve je prirode istinska inicijativa čistog praktičkog uma; ona nije ništa drugo nego sam čisti moralni zakon, ukoliko nam omogućava da osjetimo uzvišenost naše sopstvene nadčulne egzistencije i ukoliko subjektivno u ljudima — koji su istovremeno svjesni svog čulnog postojanja i s njim povezane zavisnosti svoje prirode, otud patološki vrlo aficirane — prouzrokuje poštovanje prema njihovom višem određenju. S tom pobudom se sad sasvim dobro mogu povezati tolike čari i prijatnosti života da bi se već zbog njih samih, pri najmudrijem izboru, neki uman epikurovac, **(**»epikureizam = pogled na život grčkog filozofa Epikura i njegovih učenika, koji smatraju da je najviša vrijednost i smisao ljudskoga života u ostvarivanju ugode i sreće**«)** ***koji razmišlja o najvećoj dobrobiti života, opredijelio za moralno dobro ponašanje, te može biti i razborito da se to očekivanje radosnog uživanja života poveže s onom najvišom i već za sebe jedino dovoljno određujućom pobudom; ali samo zato da bude protivteža primamljivostima koje porok na suprotnoj strani ne propušta da iznese pred oči, a ne da to uzme kao istinski motiv, čak ni njegov najmanji dio, kad je riječ o dužnosti. Jer, to bi značilo isto što i htjeti da se moralni ustroj ukalja na njegovom izvoru. Dostojnost poštovanja dužnosti nema nikakvog posla sa životnim uživanjem; dužnost ima svoj poseban zakon i svoj osobiti sud, i ma koliko se htjelo da se zajedno strpaju dužnost i životno uživanje da bi se bolesnoj duši dali tako reći kao lijek, oni se, ipak, ubrzo razdvajaju sami od sebe. Ne učine li to, da***

dužnost uopšte ne djeluje; a ako bi pri tom fizički život i dobio neku snagu, moralni život bi, ipak, nepovratno iščezao.

KRITIČKO OSVJETLJAVANJE ANALITIKE ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Pod kritičkim osvjetljavanjem jedne nauke, ili jednog njenog odsjeka koji za sebe sačinjava sistem, razumijem istraživanje i opravdanje zašto ona, kad se uporedi sa nekim drugim sistemom koji za osnovu ima sličnu moć saznanja, mora da ima baš tu a ne drugu sistematsku **(**»sistematski = koji pravi neki sistem; poredan po nekom određenom sistemu, izložen prema jednom jedinstvenom principu odnosno uvršten u određenu cjelinu. Znači i planski i prema nekom sistemu usmjeren**«)** ***formu. Praktički um i spekulativni um imaju kao temelj istu vrstu moći saznanja utoliko što su oba*** čisti um. ***Dakle, razlika sistematske forme između jednog i drugog moraće se odrediti upoređivanjem oba i navođenjem razloga za to.***

Analitika čistog teorijskog uma imala je posla sa saznanjem predmeta koji mogu biti dati razumu. Ona je, prema tome, morala početi od opažaja***, dakle (pošto je opažaj uvijek čulan) od čulnosti, a odatle je najprije morala napredovati ka pojmovima (predmeta tog opažaja), te je tek poslije prethođenja opažaja i pojmova mogla da završi sa*** načelima. ***Nasuprot tome, pošto praktički um nema posla s predmetima, da ih*** sazna, ***nego sa svojom sopstvenom moći, da ih (prema saznanju tih predmeta)*** ostvari, ***to jest pošto ima posla sa*** voljom ***koja je***

kauzalitet ***utoliko ukoliko um sadrži određujući razlog tog kauzaliteta, pošto on, prema tome, nije*** ***objekt*** ***opažanja, nego kao praktički um (jer pojam kauzaliteta u svako doba sadrži odnos prema zakonu koji određuje egzistenciju onoga što je raznovrsno u međusobnom odnosu) treba*** samo ***da navede njegov*** zakon***: to kritika njegove analitike, utoliko ukoliko on treba da bude praktički um što je istinski zadatak,*** **(»** »to njegova kritika… [što je istinski zadatak analitike]« »to njegova analitika …« **«)** ***mora početi od*** mogućnosti praktičkih ***načela*** ***a priori******. Ona je jedino odavde mogla ići dalje ka*** pojmovima ***predmeta praktičkog uma, i to ka pojmovima*** ***apsolutno*** ***dobrog i zlog, da ih, prema tim načelima, najprije dâ (postavi, odredi) (jer ta*** načela ***nikakvom moći saznanja nije moguće dati kao dobro i zlo prije pomenutih principa), te je posljednje poglavlje, ono o odnosu čistog praktičkog uma prema čulnosti i njegovom uticaju na nju, koji se može a priori saznati, to jest poglavlje o*** moralnom osjećanju; ***samo u tom slučaju moglo (bi) da zaključi taj dio. Tako bi analitika čistog praktičkog uma, potpuno*** ***analogno*** ***teorijskom umu, dijelila cjelokupno područje svih*** ***uslova*** ***svoje upotrebe, ali bi išla obrnutim redom. Analitika čistog teorijskog uma bila je podijeljena na*** ***transcendentalnu*** ***estetiku*** **(**»estetika = disciplina koja ispituje lijepo, odnosno vrijedno u umjetnosti i lijepo u prirodi, istražuje esencijalne preduvjete i kriterije **[**»*kriterijum = kriterij = razlikovati, suditi, oznaka, obilježje, mjerilo; sredstvo za razlikovanje, provjeravanje; ono pomoću čega utvrđujemo je li nešto doista to što se čini da jest; sredstvo pomoću kojeg razlikujemo nešto od onoga što mu je samo prividno slično. Kriterij istine - sredstvo pomoću kojeg možemo razlikovati istinu od neistine; kriterij pomoću čega možemo prepoznati dobro od onoga što nije dobro*«**]** umjetničkog

doživljavanja, stvaranja i prosuđivanja, kao i uopšte smisao, značenje i bit umjetničkog. - Ime estetika neko se vrijeme upotrebljavalo isključivo za učenje o osjetnoj spoznaji. Transcendentalna estetika je nauka o svim apriornim principima osjetila. **[»***transcendentalna estetika = bavi se osjetnim oblicima svijesti; transcendentalna logika - izlaže razumske oblike mišljenja. Transcendentalizam = svaka spoznaja koja se ne bavi predmetima nego načinima spoznavanja predmeta; on je i svaki spoznajno teorijsko kritički idealizam* **{»** *= pogled prema kojem je cjelokupna stvarnost samo izraz ideje kao jedinoga pravog bitka. Taj izraz ideje omogućava opstanak svijeta bića i njegova saznanja - Izraz idealizam dolazi od pojma »ideje«, koji je postao bina za naučna mišljenja, i u njegovom se razumijevanju uvijek ogleda bit i domet takve pozicije; ideje su misli čovjeka koje on neposredno zna; oznake svakoga sadržaja svijesti, osjeta, predodžbi i pojmova. Na taj način iskrsava pitanje odakle one potiču - jesu li prirođene ili stečene iskustvom; Ja rješavam »sintetički« kompromisno: one su ograničene na ljudsko iskustvo, ali a priori. Ili, ideje su »duše stvari«, ili ideja je »živi pojam« i »apsolutno jedinstvo pojma i objektivnosti«. - Pokazuje se, dakle, da trojako značenje pojma ideje kao objektivne stvarnosti, subjektivne datosti i uzora u smislu ideala pruža mogućnost za tri tipa idealizma: ontološki, objektivni i apsolutni* **«}** *koji u svijesti nalazi osnovicu spoznavanja i princip jedinstva svijeta; on postaje »filozofija spoznaje stvari« "nalazeći" u subjektu sve konstituente !? objekta. U anti empiričkoj poziciji otklanja kao nekritične sve probleme bitka koji se tretiraju kao van subjektivni i van svjesni problemi***«]«)** ***i transcendentalnu logiku; analitika praktičkog uma, obrnuto, na logiku za estetiku čistog praktičkog uma (ako mi je dozvoljeno da ovdje, prosto zbog analogije, upotrijebim ove nazive koji inače uopšte nisu primjereni); logika je, opet, u***

onoj prvoj bila podijeljena na analitiku pojmova i na analitiku načela, a u ovoj se dijeli na analitiku načela i analitiku pojmova. Estetika je tamo imala još dva dijela, zbog dvostruke vrste čulnog opažanja; ovdje se čulnost uopšte ne posmatra kao sposobnost opažanja, već samo kao osjećanje (koje može da bude subjektivni razlog žudnje), i u tom pogledu čisti praktički um ne dopušta nikakvu dalju podjelu.

Sasvim je lako uvidjeti razlog što ovdje nije izvršena ta podjela na dva dijela s njihovim pod-odjeljcima (kao što bi u početku primjer one prve čovjeka mogao zavesti da to pokuša). Jer, kako je čisti um taj koji se ovdje posmatra u njegovoj praktičkoj upotrebi, dakle polazeći od načela a priori a ne od empirijskih određujućih razloga, to će podjela analitike čistog praktičkog uma morati da bude slična podjeli silogizma, **(»**silogizam = sračunavanje, skupljanje, zaključak, deduktivan posredni zaključak; zaključak kojim se iz dva spoznata ili pretpostavljena suda [nazivamo ih premisama] izvodi treći koji iz njih nužno slijedi kao zaključak**«)** ***deduktivan*** posredni zaključak; zaključak kojim se iz dva spoznata ili pretpostavljena suda ***nazivamo ih premisama*** **[»**premisa = pretpostavka, prethodno postavljen sud kao uporište za izvođenje nekog zaključka; u silogizmu redovno se iz dvije premise izvodi se zaključak. U određenom slučaju premisa može biti kategoričan, hipotetičan i disjunktivan sud**«)** ***u stvari idući od onog opšteg u*** prvoj premisi ***(moralnom principu), pomoću u*** drugoj premisi ***preduzete supsumcije mogućnih radnji (kao dobrih i zlih) pod prvu premisu, do*** zaključka, ***kao do subjektivnog određenja volje (interesa za praktično* [»** = [grč. praktikús], što se odnosi na praksu, korist tj. djelovanje u službi života. Pojam praktički ima

najrazličitiju upotrebu: a) u smislu korisnosti: praktički interes kao interes za novac ili praktički duh u smislu onoga koji je lišen idealnih pobuda u svom djelovanju b) kad se govori o nekom postupku koji je jednostavan i prikladan, o nekom instrumentu pogodnom za svrhu za koju je namijenjen; c) o postupku i prosuđivanju ne prema apstraktnim šemama, nego prema neposrednom uvidu u situaciju; d) koji određuje ponašanje - tada se govori o praktičkim principima morala i onih znanosti koje se bave bilo kakvim djelovanjem, praksom - praktičke znanosti. Praktička filozofija se svela uglavnom na estetiku i etiku, dakle na filozofske discipline koje se odnose na ljudsko praktično djelovanje, ponašanje, odnošenje prema stvarnosti i drugim ljudima u prvom redu«] ***moguće dobro i za maksimu koja je na tome zasnovana). Onome ko je mogao da se uvjeri u stavove koji postoje u analitici takva upoređenja će pričinjavati zadovoljstvo, jer ona s pravom daju povod očekivanju da će jednom možda biti moguće da se dospe do saznanja jedinstva cjelokupne čiste moći uma (kako teorijske tako i praktičke) i da će biti moguće da se sve izvede iz jednog principa; a to je neizbježna potreba ljudskog uma koji potpunu zadovoljenost nalazi samo u potpuno sistematskom jedinstvu svojih saznanja.***

Međutim, ako sad razmotrimo i sadržaj saznanja koje možemo da imamo od čistog praktičkog uma i pomoću njega, onako kako ga izlaže analitika tog uma, onda će se, pored neobične analogije između njega i teorijskog uma, otkriti ne manje neobične razlike. S obzirom na teorijski um, moć čistog umnog saznanja ***a priori mogla je*** (»mogla bi«) ***da se sasvim lako i evidentno dokaže pomoću primjera iz nauka (kod kojih se,***

pošto oni na tako raznovrstan način, putem metodičke upotrebe, oprobavaju svoje principe, ne treba toliko bojati potajnog miješanja empirijskih saznajnih razloga kao u običnom saznanju). Ali da je čisti um, bez miješanja bilo kakvog empirijskog određujućeg razloga, sam za sebe i praktički, to je trebalo dokazati iz najobičnije praktičke upotrebe uma, ***budući da se najviše praktičko načelo potvrdilo kao takvo načelo (pravilo) koje svaki prirodni ljudski um potpuno a priori, nezavisno od bilo kakvih čulnih datosti, priznaje za najviši zakon svoje volje. Ono se najprije, prema čistoti svog porijekla, moralo potvrditi i opravdati čak i u*** sudu tog običnog uma, ***prije nego što ga se nauka mogla domoći da ga upotrijebi, tako reći kao fakat koji prethodi svakom umovanju o njegovoj mogućnosti i o svim zaključcima koji bi se odatle mogli izvući. Međutim, ta okolnost se sasvim dobro može objasniti i iz onoga što je maloprije navedeno, pošto čisti praktički um nužno mora početi od načela koja se, prema tome, kao prva data, moraju staviti u osnovu svake nauke, te prije toga ne mogu iz nje proizići. Ali, ovo opravdanje moralnih principa kao načela čistog uma moglo se samim pozivanjem na sud običnog ljudsko razuma sasvim dobro i s dovoljnom sigurnošću izvesti i zato što on sve ono što je empirijsko, a što bi se kao određujući razlog volje moglo umetnuti u naše maksime, odmah*** prepoznaje ***pomoću osjećanja uživanja ili bola, koje mu, ukoliko izaziva žudnju, nužno pripada, ali se čisti praktički um upravo*** suprotstavlja ***tome da to osjećanje primi kao uslov u svoj princip. Neistovrsnost određujućih razloga (empirijskih i racionalnih) se tim protivljenjem praktički zakonodavnog uma svakoj sklonosti koja se u njih miješa tako prepoznaje i tako se podiže i ističe pomoću posebne vrste*** osjećanja ***— koje, međutim, ne prethodi zakonodavstvu praktičkog uma nego ga, naprotiv,***

on sam prouzrokuje, i to kao prinudu, i to pomoću osjećanja poštovanja kakvo nijedan čovjek nema za sklonosti ma koje vrste, ali ga zacijelo ima za zakon — da svaki, pa i najobičniji ljudski razum u nekom izloženom primjeru treba da postane svjestan da mu se empirijskim razlozima htijenja, doduše, savjetuje da slijedi njihove podsticaje, ali da se od njega može očekivati da se ne pokorava ***nijednom drugom osim čistom praktičkom zakonu uma.***

Razlikovanje učenja o sreći ***od*** učenja o moralu***, od kojih u prvom empirijski principi sačinjavaju cio fundament,*** (» = temelj, osnova na kojoj se nešto temelji, na čemu se može dalje graditi«) ***a u drugom ne sačinjavaju ni njegov najmanji dodatak, jeste u analitici čistog praktičkog uma njegov prvi i najvažniji posao, posao u kome on mora postupati tako*** tačno, ***štaviše, ako je potrebno još*** tačnije ***nego što je geometar u svom poslu ikada postupao. Međutim, filozofu koji ovdje (kao i uvijek u umnom saznanju, pomoću samih pojmova, bez konstrukcije tih pojmova treba da se bori s većom teškoćom, pošto nikakav opažaj (čistom*** [»svom«] ***ili*** [»nekog čistog noumena«] ***noumenu) ne može da stavi u osnovu, ipak je od velike koristi da gotovo kao hemičar uvijek može napraviti eksperiment s praktičkim umom svakog čovjeka, kako bi razlikovao moralni (čisti) određujući razlog od empirijskog, — u stvari, ako on empirijski aficiranoj volji (na primjer onoga ko bi spremno htio da laže, pošto bi na taj način nešto mogao steći) da moralni zakon (kao određujući razlog). To je kao kad bi hemičar soluciji (otopini) krečnjaka u solnoj kiselini dodao alkalija; solna kiselina se odmah oslobađa iz kreča, sjedinjava se s alkalijem, a kreč se taloži na dno. Isto tako, ako se onome ko je inače pošten čovjek (ili koji se u ovom slučaju samo u mislima postavlja na***

mjesto poštenog čovjeka) predstavi moralni zakon po kome on saznaje nedostojnost nekog lažova — njegov praktički um (u sudu o onome što je trebalo da učini) odmah napušta korist, sjedinjava se s onim što održava poštovanje za njegovu sopstvenu osobu (s istinitošću), te sad svako odmjerava korist, pošto je odvojena i očišćena od svake primjese uma (koji je potpuno samo na strani dužnosti), da bi svakako u drugim slučajevima i stupila u vezu s umom, jedino ne tamo gdje bi mogla biti suprotna moralnom zakonu, koji um nikada ne napušta nego se s njim najprisnije sjedinjuje.

Međutim, to razlikovanje ***principa sreće od principa moralnosti ne znači*** otud ***već*** suprotstavljanje ***oba principa, i čisti praktički um ne traži da čovjek*** napusti ***zahtjeve za srećom, nego da se samo, kad god je riječ o dužnosti, na nju*** uopšte ne obazire. ***U izvjesnom pogledu može čak biti dužnost da čovjek brine za svoju sreću, dijelom zbog toga što ona (u šta spada umješnost, zdravlje, bogatstvo) raspolaže sredstvima za ispunjenje njegove dužnosti, a dijelom zbog toga što nepostojanje sreće (na primjer siromaštvo) sadrži iskušenja da čovjek prekrši svoju dužnost. Da se samo unapređuje svoja sreća nikada ne može neposredno da bude dužnost, a još manje može biti princip svake dužnosti. Ali, kako su određujući razlozi volje, osim jedino čistog praktičkog zakona uma (moralnog zakona), svi empirijski, te kao takvi pripadaju principu sreće, to se oni svi moraju odvojiti od najvišeg moralnog načela i nikada mu se ne smiju priključiti kao uslov, jer bi to isto tako ukinulo svaku moralnu vrijednost kao što bi svaka empirijska primjesa ukinula geometrijskim načelima svaku matematičku evidenciju, ono najizvrsnije što (po*** Platonovom ***sudu) (»***O

Pravičnosti, Državi«) ***matematika ima u sebi i što čak prethodi svakoj njenoj koristi.***

Umjesto dedukcije najvišeg principa čistog praktičkog uma, to jest objašnjenja mogućnosti takvog saznanja a priori, nije se, međutim (»gore«), ***ništa dalje moglo navesti osim da bi se, ako bi se uvidjela mogućnost slobode nekog djelatnog uzroka, uvidjela možda ne samo mogućnost nego čak i nužnost moralnog zakona kao najvišeg praktičkog zakona umnih bića kojima se pridaje sloboda kauzaliteta njihove volje, jer su oba pojma tako nerazdvojno povezana da bi se praktička sloboda mogla definisati i kao nezavisnost volje od svakog drugog osim jedino od moralnog zakona. Međutim, sloboda nekog djelatnog uzroka, posebno u čulnom svijetu, nipošto se ne može uvidjeti prema njenoj mogućnosti; sreća je ako se dovoljno možemo uvjeriti da ne postoji nikakav dokaz o njenoj nemogućnosti, te ako nas moralni zakon koji tu slobodu postulira*** (»postulirati = nužno nešto [prihvatiti] pretpostaviti u smislu zahtjeva ili postulata«) ***primorava, a upravo nam time daje i pravo, da je pretpostavimo. Međutim, kako je mnogo onih koji još uvijek vjeruju da tu slobodu, kao svaku drugu prirodnu moć, mogu da objasne na osnovu empirijskih principa, smatrajući je*** psihološkim ***svojstvom čije bi objašnjenje zavisilo jedino od tačnijeg istraživanja*** prirode duše ***i pobuda volje, a ne*** transcendentalnim ***predikatom*** (»predikat = je jedan od dva pojma od kojih se sastoji svaki sud. Dok je subjekt pojam o onom o čemu se sudom nešto izriče ili tvrdi, predikat je pojam pomoću kojeg se o subjektu nešto izriče ili tvrdi. Ili, kako neki kažu, subjekt je pojam koji se sudom određuje, a predikat - pojam pomoću kojeg se određivanje vrši«) ***kauzaliteta nekog bića koje pripada čulnom svijetu (a ovdje je***

ipak zaista samo o tome riječ), te tako potirući čudesno otkriće koje doživljavamo pomoću čistog praktičkog uma posredstvom moralnog zakona, a to je otkriće jednog inteligibilnog ***svijeta realizacijom inače transcendentnog pojma slobode, a time potirući i sam moralni zakon koji apsolutno ne prihvata nikakav empirijski određujući razlog — to će biti potrebno da se još nešto navede radi čuvanja od te obmane i radi prikazivanja*** empirizma ***u svoj golotinji njegove plitkosti.***

Za razliku od kauzaliteta kao slobode, ***pojam kauzaliteta kao*** prirodne nužnosti ***tiče se samo egzistencije stvari ukoliko je ona*** odredljiva u vremenu, ***dakle stvari kao pojava nasuprot njihovom kauzalitetu kao stvari samih po sebi. Ako se sad određenja egzistencije stvari u vremenu uzmu kao određenja stvari samih po sebi (što je najuobičajeniji način predstavljanja), onda se nužnost u kauzalnom odnosu ni na koji način ne može sjediniti sa slobodom, nego su međusobno kontradiktorne.*** **(»**kontradiktoran = protuslovan; kontradiktorni pojmovi; jedan je negacija drugoga (A, ne-A); kontradiktorni sudovi sadrže uz iste subjekte međusobno kontradiktorne predikate (S je P, S je ne-P); u tzv. [logičkom kvadratu = izvodu] **[»***izvod, izveden = u logici neposredan zaključak, izveden samo iz jednoga suda, pri čemu se nije bitno izmijenio sadržaj, već samo oblik suda. Vrijednost takvog izvođenja može biti značajna ne samo sa gramatičkog, psihologijskog odnosno retoričkog gledišta, već je u određenoj mjeri neosporna i za svestranije uočavanje misaonih veza kojima se potpunije i intenzivnije osvjetljava smisao sudova s obzirom na njihovu logičko-spoznaju ulogu*** **«]** postoji kontradiktorna [dijagonalna] sličnost između sudova**«)** ***Jer, iz prve slijedi da je svaki događaj, dakle i svaka radnja koja se dešava u nekom trenutku,***

nužna* pod uslovom onoga što je bilo u prethodnom vremenu. Ali, budući da prošlo vrijeme nije više u mojoj moći, to svaka radnja koju izvršavam mora biti nužna zbog određujućih razloga** koji nisu u mojoj moći, ***to jest ja nikada nisam slobodan u trenutku u kome djelujem. Štaviše, ako bih cijelo svoje postojanje pretpostavio kao nezavisno od bilo kog stranog uzroka (recimo, Boga), tako da određujući razlozi mog kauzaliteta, čak i moje cjelokupne egzistencije, uopšte ne bi bili izvan mene, onda to prirodnu nužnost ipak ni najmanje ne bi pretvorilo u slobodu. Jer ja sam ipak u svakom trenutku podređen nužnosti da za djelovanje budem određen onim što nije u mojoj moći; ***i*** a parte (= osim) priori ***beskonačni niz događaja, koji bih ja uvijek nastavljao jedino prema već unaprijed određenom redu a nikada započinjao od sebe, bio bi neprekidni prirodni lanac, dakle moj kauzalitet nikada ne bi bila sloboda.***

Ako, dakle, nekom biću čije je postojanje određeno u vremenu hoće da se prida sloboda, onda se ono, bar utoliko, ne može izuzeti od zakona prirodne nužnosti svih događaja u njegovoj egzistenciji, dakle i njegovih radnji; jer, to bi značilo isto što i predati ga slijepom slučaju. Međutim, kako se taj zakon neminovno tiče svakog kauzaliteta stvari, ukoliko je njihovo postojanje ***odredljivo*** u vremenu, ***to bi se sloboda, kad bi to bio način po kome bi trebalo da se predstavi i*** postojanje tih stvari samih po sebi, ***morala odbaciti kao ništavan i nemoguć pojam. Prema tome, ako se sloboda još hoće da spasi, onda ne preostaje nikakav put osim da se postojanje neke stvari, ukoliko je ona odredljiva u vremenu, dakle i kauzalitet prema zakonu*** prirodne nužnosti, ***pridaje*** samo pojavi, a da se sloboda ***pridaje*** tom istom biću kao stvari samoj po sebi. ***To je***

svakako neminovno ako se u isto vrijeme hoće da sačuvaju oba međusobno suprotna pojma; ali se u primjeni, ako se sjedine u jednoj i istoj radnji i ako se, prema tome, hoće da objasni samo to sjedinjenje, ipak pojavljuju velike teškoće za koje se čini da takvo sjedinjenje čine neizvodljivim.

Kad za nekog čovjeka koji je počinio krađu kažem: to djelo je, prema prirodnom zakonu kauzaliteta, nužan rezultat iz, određujućih razloga prethodnog vremena, onda je bilo nemoguće da se to djelo moglo ne počiniti; kako onda prosuđivanje prema moralnom zakonu može u tome nešto da izmjeni i da pretpostavi da se djelo ipak moglo ne počiniti; jer zakon kaže da je ono trebalo da bude nepočinjeno, to jest kako se onaj čovjek u istom trenutku i u pogledu iste radnje može nazivati potpuno slobodnim, ako se u tom trenutku i u tom pogledu ipak nalazi pod neminovnom prirodnom nužnošću? Tražiti izlaz u tome da se prema prirodnom zakonu samo vrsta određujućih razloga njegovog kauzaliteta prilagodi nekom komparativnom **(**»komparativno; komparacija = poređenje, upoređivanje; istovremeno, odnosno naizmjenično posmatranje dva ili više predmeta**«)** ***pojmu slobode (prema kome se katkad slobodnim dejstvom zove ono čiji određujući razlog leži unutar djelatnog bića, na primjer ono što izvršava bačeno tijelo kad je u slobodnom pokretu, gdje se upotrebljava riječ sloboda, jer ono, dok je u letu, nije tjerano ničim spolja, ili kao što kretanje sata takođe nazivamo slobodnim kretanjem, jer on sam pokreće svoju kazaljku koja se, prema tome, ne mora gurati spolja — isto tako čovjekove radnje, mada su zbog svojih određujućih razloga koji prethode u vremenu nužne, ipak nazivamo slobodnim, jer su to unutrašnje, našim sopstvenim snagama proizvedene predstave, a na taj način prema***

prouzrokujućim okolnostima proizvedene žudnje, te, dakle, po našem vlastitom nahođenju prouzrokovane radnje) — to činiti jeste bijedno sredstvo kojim se neki još mogu zavaravati, misleći da su onaj teški problem riješili cjepidlaćenjem, problem na čijem rješavanju su vjekovi uzaludno radili i čije rješenje bi se stoga teško moglo otkriti onako sasvim na površini. Tako, kod pitanja o onoj slobodi koja se mora staviti u osnovu svim moralnim zakonima i njima odgovarajućem uračunavanju, nije uopšte riječ o tome da li je kauzalitet koji je određen prema nekom prirodnom zakonu nužan zbog određujućih razloga koji leže u ***subjektu ili*** izvan ***njega, a u prvom slučaju nije riječ o tome da li je on nužan zbog instinkta ili zbog određujućih razloga koji su mišljeni umom. Ako te određujuće predstave, po priznanju upravo samih tih ljudi, razlog svoje egzistencije imaju u vremenu, i to u*** pređašnjem stanju, ***a ovo opet u nekom prethodnom, i tako dalje, ma koliko ona, ta određenja, bila unutrašnja, ma koliko imala psihološki a ne mehanički kauzalitet, to jest ma koliko pomoću predstava, a ne pomoću tjelesnog pokreta proizvodila radnju: onda su to uvijek*** određujući razlozi ***kauzaliteta bića ukoliko je njegovo postojanje odredljivo u vremenu, dakle pod uslovima prošlog vremena koji se učine nužnim, koji, prema tome, ako subjekt treba da djeluje, nisu*** više u njegovoj vlasti ***— dakle koji, istina, podrazumijevanu psihološku slobodu (ako tu riječ upotrijebimo samo za unutrašnju povezanost predstava duše), ali ipak podrazumijevaju i prirodnu nužnost. Oni, prema tome, ne ostavljaju nikakvu*** transcendentalnu slobodu ***koju treba misliti kao ono što je nezavisno od svega što je empirijsko, dakle od prirode uopšte, bilo da se ona posmatra*** (»kao«) ***predmet unutrašnjeg čula, samo u vremenu, ili i spoljašnjeg čula, ujedno u prostoru*** (»prostor = on se često određuje kao ono u čemu

se sve nalazi ili potpuno suprotno u čemu se ništa ne nalazi; spor je oko toga je li prostor entitet „odnos između predmeta“ ili „unaprijed data predstava“«) ***i vremenu, a bez te slobode (u posljednjem, pravom značenju), koja je jedino a priori praktička, nije moguć nikakav moralni zakon, nikakvo uračunavanje po njemu. Baš zbog toga se svaka nužnost događaja u vremenu prema prirodnom zakonu kauzaliteta i može nazvati*** mehanizmom ***prirode, iako se tu ne podrazumijeva da bi stvari koje su mu podvrgnute zaista morale biti materijalne*** mašine. ***Tu se samo gleda na nužnost povezanosti događaja u vremenskom nizu, onako kako se razvija prema prirodnom zakonu, bilo da subjekt u kome se taj tok zbiva nazovemo*** materijalim automatom, ***pošto se mašina pokreće pomoću materije, ili prema*** Lajbnicu duhovni automat, ***pošto se pokreće pomoću predstava. Kad sloboda naše volje ne bi bila nikakva druga do ova posljednja (psihološka i*** *komparativna*, ***a ne transcendentalna, to jest u isto vrijeme apsolutna), kao onda ona u osnovi ne bi bila ništa bolja od slobode poluge ražnja koja se takođe, jednom zavrti, zamajana, dalje okreće sama od sebe.***

Da bi se u ovom gore slučaju ukinula prividna protivrječnost između prirodnog mehanizma i slobode u jednoj i istoj radnji, treba podsjetiti na ono što je bilo rečeno u Kritici čistog uma ***ili što odatle slijedi: da prirodna nužnost, koja ne može postojati zajedno sa slobodom subjekta, pripada samo određenjima one stvari koja stoji pod uslovima vremena, prema tome, samo određenjima djelatnog subjekta kao pojave, da, dakle, određujući razlozi svake njegove radnje utoliko leže u onome što pripada prošlom vremenu i što*** više nije u njegovoj moći ***(u šta se moraju ubrojati i njegova već izvršena djela i time za nj***

odredljivi karakter u njegovim sopstvenim očima, kao fenomena). Međutim, isti taj subjekt, koji je, s druge strane, svjestan sebe i kao stvari same po sebi, takođe posmatra svoje postojanje ukoliko ono ne stoji pod uslovima vremena, ***a samog sebe kao odredljivog samo na osnovu zakona koga samom sebi daje pomoću uma. U tom njegovom postojanju njemu ništa ne prethodi prije određenja njegove volje, već svaka njegova radnja i uopšte svako određenje njegovog postojanja koje se mijenja prema unutrašnjem čulu, čak cjelokupan slijed njegove egzistencije kao čulnog bića nije u svijesti o njegovoj egzistenciji ništa drugo do posljedica, pa to nikada ne treba smatrati određujućim razlogom njegovog kauzaliteta kao noumena. Ali, u ovom pogledu umno biće može o svakoj protivzakonitoj radnji koju vrši — mada je ona kao pojava u onome što je prošlo dovoljno određena i utoliko neizbježno nužna — s pravom reći da ju je moglo*** (»umno biće«) ***ne počiniti, jer ona, sa svim onim prošlim što je određuje, pripada jednom jedinom fenomenu njegovog karaktera koji ono*** (»umno biće«) ***samo sebi pribavlja i prema kome samom sebi, kao uzroku nezavisnom od svake čulnosti, pripisuje kauzalitet onih, tih pojava.***

S ovim se potpuno slažu i sudilačke presude te čudnovate moći u nama koju nazivamo savješću. Čovjek može mudrijašiti koliko mu drago da bi neko protivzakonito ponašanje kojeg se sjeća opisao kao nenamjernu omašku, kao puku nesmotrenost koja nikada ne može da se sasvim izbjegne, dakle kao nešto gdje ga vuče struja prirodne nužnosti, te da sebe zbog toga proglasi za nedužnog: on ipak nalazi da advokat koji govori u njegovu korist nipošto ne može da ućutka tužioca u njemu, ako je svjestan da je u vrijeme kad je činio nepravdu bio priseban, to

jest da je upotrebljavao svoju slobodu. Ipak, on sebi svoj prestup objašnjava ***na osnovu izvjesne rđave navike koju je stekao postepenim zanemarivanjem pažnje prema sebi samom, i to do takvog stepena da taj prestup može smatrati za prirodnu posljedicu tog zanemarivanja, a da ga to ipak ne može osigurati od samoprijekora i ukora koji samom sebi čini. Na tome se zasniva i kajanje zbog nekog davno prošlog djela pri svakom sjećanju na njega; bolno, moralnim*** nastrojenjem ***prouzrokovano osjećanje, koje je utoliko praktično prazno što ne može da posluži tome da ono što je događeno učini neđogođenim, te bi čak bilo besmisleno (kao što ga*** Pristli, **(**»U knjizi »The Doctrine of Philosophical Necessity« [London, 1777]**«)** ***kao pravi*** fatalist **(**»fatalizam = sudbina, vjerovanje da je svako događanje u svijetu i svako ljudsko djelovanje unaprijed određeno i prema tome neizbježno. Po fatalizmu bi čovjek bio automat; jer ako je sve unaprijed određeno, onda nema mjesta ni slobodnoj volji**«)** ***koji postupa konsekventno,*** **(**» = dosljedno, postojano**«)** ***takvim i proglašava, a s obzirom na tu iskrenost on zaslužuje više uvažavanja od onih koji, budući da na djelu potvrđuju mehanizam volje a na riječima njenu slobodu, još uvijek hoće da budu smatrani za one koji to osjećanje uključuju u svoj sinkretistički sistem, ne objašnjavajući mogućnost takvog uračunavanja). Međutim, kao bol, ono je ipak sasvim zakonito, pošto um, kada je riječ o zakonu naše inteligibilne egzistencije (moralnom zakonu), ne priznaje nikakvu vremensku razliku i samo pita da li mi je događaj pripadan kao djelo, a onda uvijek s njim moralno povezuje isto osjećanje, bilo da se taj događaj zbio sada ili odavno. Jer, u pogledu*** inteligibilne ***svijesti o svom postojanju (slobodi),*** čulni život ***ima apsolutno jedinstvo fenomena, koji se, ukoliko sadrži samo pojavu nastrojenja koji se tiče moralnog***

zakona (pojave karaktera), ne smije prosuđivati prema prirodnoj nužnosti koja mu pripada kao pojavi, nego prema apsolutnoj spontanosti slobode. Prema tome, može se dopustiti da bi se, kao i pomračenje Meseca ili Sunca, sa izvjesnošću moglo izračunati ponašanje nekog čovjeka u budućnosti, a pri tom ipak tvrditi da je on slobodan, kad bi nam bilo moguće da u njegov način mišljenja, onako kako se pokazuje i u spoljašnjim i u unutrašnjim radnjama, imamo tako dubok uvid da bi nam njihova svaka, pa i najmanja pobuda postala poznata, a i sve spoljašnje prilike koje utiču na te pobude. Pa tako, kad bismo bili sposobni za još jedan drugi pogled (koji nam, naravno, uopšte nije dat, već umjesto njega imamo samo pojam uma), za intelektualno opažanje istog subjekta, onda bismo ipak opazili da taj čitavi lanac pojava, s obzirom na sve ono čega se može ticati moralni zakon, zavisi od spontanosti subjekta kao stvari same po sebi, o čijem se određenju ne može dati nikakvo fizičko objašnjenje. U nedostatku tog opažanja, moralni zakon nam osigurava tu razliku između odnosa naših radnji kao pojava prema čulnom biću našeg subjekta i onog odnosa kojim se samo to čulno biće odnosi prema inteligibilnom ***supstratu (***»supstrat = podložan, postojana podloga neke stvari ili pojave, ali sam nema svojstava, jer se one javljaju tek u konkretnoj pojavnosti toga supstrata«***) u nama. U ovom smislu, što je za naš um prirodno premda neobjašnjivo, mogu se opravdati i presude koje su donijete sa svom savjesnošću, a na prvi pogled se ipak čini da su sasvim oprečne svakoj pravičnosti. Postoje slučajevi da ljudi još od djetinjstva, čak uz vaspitanje koje je drugima istovremeno bilo korisno, ipak pokazuju tako ranu pakost, nastavljajući da je razvijaju do svojih zrelih godina, da ih smatraju urođenim zločincima i potpuno nepopravljivim u pogledu načina mišljenja. Međutim, njima se ipak zbog takvog***

vladanja isto tako sudi, njima se njihovi zločini isto tako prebacuju kao krivica, štaviše, ona sama (djeca) nalaze da su ti ukori toliko osnovani da bi ona, bez obzira na beznadežno prirodno svojstvo njihove duše koje im je pridato, bila isto tako odgovorna kao svaki drugi čovjek. To se ne bi moglo događati kad ne bismo pretpostavljali da sve ono što proizlazi iz čovjekove volje (kao, bez sumnje, svaka namjerno izvršena radnja) ima za osnovu neki slobodni kauzalitet, koji od rane mladosti svoj karakter izražava u svojim pojavama (radnjama), koje zbog jednoličnosti ponašanja čine uočljivom neku prirodnu povezanost. Ta povezanost ne čini, međutim, nužnim zlo svojstvo volje, nego je, naprotiv posljedica spremno prihvaćenih loših i nepromjenljivih načela koja ga utoliko čine još osudljivijim i kažnjivijim.

Međutim, još jedna teškoća predstoji slobodi ukoliko treba da bude ujedinjena s prirodnim mehanizmom u nekom biću koje pripada čulnom svijetu: teškoća koja ipak prijeti slobodi, čak i kada je sve prethodno odobreno, potpunom propašću. Ali, pri toj opasnosti jedna okolnost ipak u isto vrijeme daje nade i za sretan ishod potvrđivanja slobode, da ta ista teškoća mnogo jače pritišće (zapravo, kako ćemo uskoro vidjeti, jedino) sistem u kome se egzistencija koja je odredljiva u vremenu i prostoru smatra egzistencijom stvari samih po sebi, te nas, prema tome, ne primorava da odbacimo svoju temeljnu pretpostavku o idealitetu (»idealitet = idealni bitak predmeta samo u svijesti onog koji spoznaje tj. subjekta«) vremena kao čistoj formi čulnog opažanja, dakle kao čistom načinu predstavljanja koji je svojstven subjektu kao pripadnom čulnom svijetu, tražeći, dakle, samo da se ujedini s tom idejom.

Ako nam se, i dopusti da inteligibilni subjekt, s obzirom na neku datu radnju, još može da bude slobodan, mada je kao subjekt koji pripada i čulnom svijetu s obzirom na tu istu radnju mehanički uslovljen, ipak se čini da se, čim se pretpostavi da je Bog kao opšte pra-biće (»prabiće = iskonsko, prvo biće«) ***uzrok i*** egzistencije supstancije (»supstanca = bivstvo, prisutnost ili sopstvo, gotovo podudarno s pojmom supstrata i subjekta, biće samostalno kao nositelj svojstava, što stoji po sebi i za sebe«) ***— (stav koji se nikada ne može napustiti a da se istovremeno ne napusti pojam o Bogu kao biću svih bića i time njegova sve-dovoljnost, od koje sve zavisi), takođe mora dopustiti da ljudske radnje imaju svoj određujući razlog u onome*** što je sasvim izvan njihove moći, ***u kauzalitetu najvišeg bića koje je različito od čovjeka, bića od kojeg potpuno zavisi njegovo postojanje i cjelokupno određenje njegovog kauzaliteta. Zaista kad čovjekove radnje, onako kako pripadaju njegovim određenjima u vremenu, ne bi bile njegova puka određenja kao pojave, nego kao stvari same po sebi, onda se sloboda ne bi mogla spasiti. Čovjek bi bio marioneta ili Vokansonov automat*** (»Vokanson iz Grenobla je god. 1738. prvi put prikazao svoje automatske figure: jednog svirača na flauti, jednog svirača na klarinetu i jednu patku što jede.«) ***koji je izdeljao i navio najviši majstor svih umetničkih djela. Samosvijest bi ga, doduše, činila automatom koji misli, ali bi u njemu svijest o njegovoj spontanosti, ako se smatra za slobodu, bile puka obmana, budući da zaslužuje da samo komparativno bude tako nazvana, jer najbliži određujući uzroci njegovog kretanja i njihov dugi niz nagore do njihovih određujućih uzroka jesu, istina, unutrašnji, ali se posljednji i najviši uzrok ipak sasvim nalazi u tuđoj ruci. Stoga ne vidim kako će oni koji su još uvijek istrajni u tome da vrijeme i prostor smatraju***

određenjima koja pripadaju postojanju stvari samih po sebi ovdje spriječiti** fatalnost **radnji; ili, kako će se, ako upravo oboje (kao što je učinio, inače oštroumni, Mendelson ***dopuštaju samo kao uslove koji** nužno **pripadaju egzistenciji konačnih i izvedenih bića, a ne kao uslove koji nužno pripadaju egzistenciji beskonačnog** prabića**, opravdati odakle im to** pravo **da povlače takvu razliku; štaviše, kako će bar izreći** protivrječnost **koju su izazvali ako postojanje u vremenu smatraju** određenjem **koje nužno pripada konačnim stvarima po sebi, pošto je Bog uzrok tog postojanja, a ipak ne može da bude uzrok vremena (ili prostora) samog (jer ono, kao nužni uslov** a priori**, mora biti pretpostavljeno postojanju stvari). Slično tome, i njegov kauzalitet, s obzirom na egzistenciju tih stvari, čak vremenski mora biti uslovljen, pri čemu se neizbježno moraju javiti sve one protivrječnosti o** pojmovima **njegove beskonačnosti i** nezavisnosti**. Nasuprot tome, nama je sasvim lako da određenje Božje egzistencije kao nezavisne od svih uslova vremena, za razliku od egzistencije nekog bića čulnog svijeta, razlikujemo*** kao egzistenciju bića samog po sebi ***od egzistencije neke*** stvari u pojavi. ***Stoga, ako se ne prihvati onaj*** idealitet ***vremena i prostora, preostaje jedino*** spinocizam, **(»** = filozofski nauk Barucha Spinoze (1632 - 1677) i njegovih sljedbenika, ima samo jedna supstanca koja je uzrok same sebe, opstaje nužno i beskrajna je: Bog ili priroda**«)** ***u kome su prostor i vrijeme** suština **određenja samog prabića, a od njega zavisne stvari (dakle i mi sami) nisu*** supstancije, ***nego samo akcidencije*** **(»**slučajnosti, kontingencija = slučajnost, kao suprotnost nužnosti. Kontingentno je sve ono što može biti ovako ali i drugačije, tj. ne postoji unutrašnja nužnost da nešto jest ili nije. Može biti i ne biti. Može se događati i ne događati**«)** ***koje su mu*** inherentne; **(»** = inherentno, visi na; visi u nečem,

nerazdvojno povezan s nečim, nerazdvojiv od nečega, povezanost svojstva s nekom stvari**«) *jer, ako te stvari egzistiraju samo kao njegove posljedice*** u vremenu ***— koje bi bilo uslov njihove egzistencije po sebi, onda bi i radnje tih bića morale biti samo njegove radnje, koje je on izvršio bilo gdje i bilo kad. Otuda spinocizam, bez obzira na besmislenost svoje osnovne ideje, ipak zaključuje daleko uvjerljivije nego što se to može činiti prema teoriji stvaranja kad se*** bića, ***koja se prihvataju kao supstancije i koja po sebi*** egzistiraju u vremenu*,* ***uzimaju*** **(»**kao**«)** ***posljedice nekog najvišeg uzroka, a ipak, kao da istovremeno ne pripadaju njemu i njegovoj radnji, nego se za sebe uzimaju kao supstancije.***

Naprijed pomenuta teškoća rješava se kratko i jasno na sljedeći način: ako je egzistencija u vremenu ***samo čulni način predstavljanja misaonih bića u svijetu, dakle ako se ona ne tiče njih kao stvari samih po sebi, onda je stvaranje tih bića stvaranje samih stvari po sebi,*** **(»**označava ono stvarno što opstaje neovisno o subjektu koji spoznaje, s onu stranu, izvan mogućeg predmetnog iskustva i njegova spoznajnog određenja. Od stvari po sebi doživljavamo samo pojavu fenomen, a ona sama ostaje osjetnosti nedohvatljiva i prema tome nespoznatljiva, te je samo pomišljamo [noumenon]**«)** ***jer pojam stvaranja ne pripada čulnom načinu predstavljanja egzistencije i kauzalitetu, već se može odnositi samo na noumene. Prema tome, ako o bićima u čulnom svijetu kažem: ona su stvorena, onda ih utoliko smatram noumenima. Kao što bi, dakle, bila protivrječnost reći da je Bog stvoritelj pojava, tako je i protivrječnost reći da je on, kao stvoritelj, uzrok radnji u čulnom svijetu, dakle radnji kao pojava, mada je on uzrok postojanja djelatnih bića (kao noumenâ). Ali ako je moguće***

(jedino kad postojanje u vremenu smatramo nečim što važi samo za pojave, a ne za stvari same po sebi) da se sloboda potvrđuje ne ugrožavajući prirodni mehanizam radnji kao pojava, onda činjenica da su djelatna bića stvorenja ne može tu ništa izmijeniti, jer se stvaranje tiče njihove inteligibilne a ne senzibilne* (**»senzibilnost = emocionalna osjetljivost: svojstvo pojedinca da slabije ili jače osjeća reaguje na motive određene vrijednosti ili intenziteta [senzibilnost za estetske vrijednosti, za užitke, za fizičke bolove, za neugodne doživljaje, za znakove pažnje, za uvrede itd.]**«) *egzistencije, te se, prema tome, ne može smatrati određujućim razlogom pojava; to bi, međutim, ispalo sasvim drukčije kad bi bića svijeta u vremenu ***egzistirala kao stvari same po sebi, pošto bi stvoritelj supstancije istovremeno bio tvorac cjelokupnog mehanizma te supstancije.***

Dakle, tako veliku važnost ima u Kritici čistog spekulativnog uma izvršeno odvajanje vremena (kao i prostora) od egzistencije stvari samih po sebi.

Međutim, ovdje izloženo rješenje, reći će se, u sebi ipak sadrži mnogo onoga što je teško, te se jedva može jasno prikazati. Ali, da li je bilo koje drugo rješenje s kojim se pokušalo ili s kojim se može pokušati lakše i razumljivije? Prije bi se moglo reći da su dogmatski učitelji metafizike dokazali više svoju prepredenost nego iskrenost kada su tu tešku tačku onoliko koliko je moguće udaljili od očiju, u nadi da, ako o njoj uopšte ne bi govorili, na nju svakako niko ne bi ni pomislio. Ali, treba li nekoj nauci pomoći, onda se moraju otkriti ***sve teškoće, i čak se mora*** tragati ***za onima koje joj još onako pritajeno leže na putu; jer svaka od njih doziva neko pomoćno sredstvo koje se ne može naći a da se nauci ne pribavi neki razvoj, bilo u opsegu ili***

u određenosti, čime, dakle, čak i prepreke postaju sredstva za unapređivanje temeljitosti nauke. Nasuprot tome, ako se teškoće namjerno prikrivaju ili se prosto otklanjaju palijativnim **(»**palijativno = od oka, odprilike, oflje**«)** ***sredstvima, onda prije ili kasnije postanu neizlječive nevolje koje nauku sunovraćaju u potpuni skepticizam.***

Kako je pojam slobode onaj koji među svim idejama čistog spekulativnog uma jedini pribavlja tako veliki razvoj na području onoga što je nadčulno, mada samo s obzirom na praktičko saznanje, to se pitam: otkuda je isključivo njemu pripala tako velika plodnost, ***dok ostali, istina, označavaju prazno mjesto za čista moguća razumska bića, ali pojam o njima ne mogu ničim da odrede. Ubrzo shvatam da se kategorija — pošto ja bez nje ništa ne mogu misliti — najprije mora potražiti u ideji uma o slobodi kojom se bavim i koja je ovdje kategorija*** kauzaliteta, i ***da*** **(»**da ja**«)** ***ipak, mada se*** pojmu uma ***o slobodi kao transcendentnom pojmu ne može podmetnuti nikakav odgovarajući opažaj,*** pojmu razuma ***(o kauzalitetu), za čiju sintezu*** **(»**sinteza = [grč. sinthesis], postupak kojim se dvije pojedinosti udružuju u jedinstvenu cjelinu; hemijska sinteza, umjetnička sinteza; psihička, prirođena, ili na iskustvu zasnovana**«)** onaj, taj pojam ***zahtjeva ono što je neuslovljeno, najprije mora da bude dat čulni opažaj, čime mu se tek obezbjeđuje objektivna realnost. Ali, sve kategorije su podijeljene na dvije klase, na*** matematičke, ***koje se odnose samo na jedinstvo sinteze u predstavi objekata, i na*** dinamičke; ***koje se odnose na jedinstvo u predstavi egzistencije objekta. One prve (kategorije veličine i kvaliteta)*** **(»** = kvalitet = svojstvo, osobina. Jedan je od temeljnih filozofskih pojmova, kategorija. Označava

određenost nekog predmeta ili pojave po kojoj se razlikuju od drugih predmeta ili pojava, po kojoj se specifično odnosi i reaguje u odnosima prema drugim predmetima ili pojavama. Kao [protežnost, gustoća, težina] i sekundarnim, tj. subjektivnim ili psihičkim [osjetnim] kvalitetetima boja, zvuk, toplina itd.**«)** ***uvijek sadrže sintezu*** onoga što je istovrsno, ***— u kojoj se nikako ne može naći ono što je neuslovljeno za ono što je uslovljeno u vremenu i prostoru, dato u čulnom opažanju, jer bi i samo opet moralo pripadati prostoru i vremenu, te bi*** **(»**je**«)*****, dakle, opet moralo biti uslovljeno*** **(»**neuslovljeno**«)*****; stoga su i u dijalektici čistog teorijskog uma oba međusobno suprotna načina — da se nađe ono što je neuslovljeno i totalitet*** **(»** = cio, cjelina, sveukupnost, cjelokupnost; sinonim za apsolutnost; kao fundamentalni termin bitna oznaka apsolutne ideje, totalitet izražava potpunost univerzuma **[»***univerzum = jedinstvena i sveobuhvatna cjelovitost svega što stvarno postoji***«]** gdje ništa nije ispušteno i svaki je član obuhvaćen u sistematsku cjelinu **[»***univerzalan, opšti, sveobuhvatan, koji se odnosi na sve predmete o kojima je riječ. Suprotno: posebno i pojedinačno. U logici se razlikuju univerzalni i generalni sud. Dok univerzalni sud glasi: Svi S su P, generalni glasi: S je P. U prvom se slučaju određena oznaka, svojstvo, odnosi na sve nabrojene predmete određene grupe, pa tako sud ima numeričko značenje. U drugom slučaju oznaka je nužno vezana na subjekt. Univerzalno i generalno uzimaju se ponekad i kao sinonimi***«]«)** ***uslova za njih — bila pogrešna. Kategorije druge klase (kategorije kauzaliteta i nužnosti stvari) uopšte nisu zahtijevale tu istovrsnost (onoga što je uslovljeno i uslova u sintezi), jer ovdje nije trebalo*** **(»**treba**«)** ***da bude predstavljen opažaj, nego samo kako egzistencija njemu odgovarajućeg uslovljenog predmeta***

pridolazi egzistenciji uslova (u razumu kao s njim povezana); tu je bilo dopušteno da se uz ono što je potpuno uslovljeno u čulnom svijetu (kako s obzirom na kauzalitet, tako i s obzirom na slučajno postojanje samih stvari) stavi ono što je neuslovljeno — mada, uostalom, neodređeno — u inteligibilnom ***svijetu, i da se sinteza učini transcendentnom; otuda se u dijalektici čistog spekulativnog uma i otkrilo da zaista ne protivrječe oba prividno međusobno suprotna načina da se za ono što je uslovljeno nađe ono što je neuslovljeno, na primjer da se u sintezi kauzaliteta uz ono što je uslovljeno u nizu uzroka i posljedica čulnog svijeta misli kauzalitet koji dalje nije čulno uslovljen, i da ista radnja, koja je kao pripadna čulnom svijetu uvijek čulno uslovljena, to jest mehanički nužna, ipak, kao pripadna i kauzalitetu djelatnog bića ukoliko ono pripada inteligibilnom svijetu, istovremeno može da ima za osnovu čulno neuslovljen kauzalitet, da se, dakle, može misliti kao slobodna. Sada je bilo riječi samo o tome da se to*** (Moći) ***pretvori u*** (Biće)***, to jest da se u nekom stvarnom slučaju, tako reći faktom,*** (»faktum = ono što je tako dano da se ne može osporiti njegovo postojanje«) ***može dokazati da izvjesne radnje pretpostavljaju takav intelektualni kauzalitet, čulno neuslovljen kauzalitet, bilo da su stvarne ili samo zapovjeđene, to jest objektivno praktički nužne. Kod radnji koje su stvarno date u iskustvu, kao događaji čulnog svijeta, nismo se mogli nadati da ćemo naći tu vezu, jer se (Kauzalitet pomoću Slobode) uvijek mora tražiti izvan čulnog svijeta, u onome što je*** inteligibilno. ***A druge stvari osim čulnih bića nisu nam date za opažanje i posmatranje. Dakle, nije preostalo ništa drugo nego da se nađe neko neprotivrječno, i to objektivno, načelo kauzaliteta, koje svaki čulni uslov isključuje iz određenja tog kauzaliteta, to jest načelo u kome se um ne poziva dalje na nešto***

drugo ***kao određujući razlog s obzirom na kauzalitet, nego taj određujući razlog pomoću pomenutog načela već sam sadrži, i gdje je on, dakle, kao*** čisti um, ***sam praktički. Međutim, tom načelu nije potrebno nikakvo traženje i nikakvo nalaženje; ono je odavno bilo u umu svih ljudi i utjelovljeno u njihovom biću, ono jeste načelo*** moralnosti. ***Prema tome, onaj neuslovljeni kauzalitet i njegova moć, sloboda, a s njom i jedno biće (ja sam) koje pripada čulnom svijetu, a u isto vrijeme ipak i inteligibilnom svijetu, nisu*** mišljeni ***samo neodređeno i problematično (što je već spekulativni um mogao da dosegne kao ostvarljivo), nego su čak, s*** obzirom na zakon ***njihovog kauzaliteta,*** saznati određeno ***i asertorično.*** **(»**asertoran = naziva se u logici sud u kome se nešto - prihvatajući ili negirajući - jednostavno izogovara. Taj govor ne predstavlja nužnost nego samo faktičnost **[»***faktičan = činjenica, činjeničan, zbiljski, stvaran, na konkretnom iskustvu ustanovljen, prostorno vremenski odrediv [»ovdje i sada«], za razliku od onoga što se naprosto pomišlja (idealno), odnosno onoga što se u teoriji ukazuje tek mogućim ili nužnim „uvijek i svuda“***«]** veze subjekta i predikata**«)** ***Tako nam je stvarnost inteligibilnog svijeta data*** određeno; ***i to u praktičkom smislu, a ovo određenje, koje bi u teorijskom pogledu bilo*** transcendentno***, u praktičkom pogledu je*** imanentno. ***Međutim, takav korak nismo mogli da učinimo s obzirom na drugu dinamičku ideju i to kao ideju*** nužnog bića. ***Bez posredovanja prve dinamičke ideje, do njega se nismo mogli uspjeti iz čulnog svijeta. Jer, kad bismo to htjeli da pokušamo, morali bismo se odvažiti na skok da napustimo sve ono što nam je dato i da se vinemo do onoga od čega nam ništa nije dato, čime bismo mogli da posredujemo vezu takvog*** inteligibilnog ***bića sa čulnim svijetom (jer bi nužno biće trebalo da se sazna kao dato*** izvan nas***), što je, prema tome, sasvim lako moguće s***

obzirom na naš vlastiti ***subjekt, ukoliko on sebe pomoću moralnog zakona, s*** jedne strane, ***određuje kao inteligibilno biće (na osnovu slobode), a s*** druge strane ***ukoliko samog sebe saznaje kao u čulnom svijetu djelatnog prema tom određenju, kako se to sad očigledno pokazuje. Pojam slobode je jedini koji nam dopušta da ne moramo izlaziti izvan sebe da bismo za ono što je uslovljeno i čulno našli ono što je neuslovljeno i inteligibilno. Jer, sam naš um je taj koji sebe saznaje pomoću najvišeg i neuslovljenog praktičkog zakona, a biće koje je svjesno tog zakona (naša sopstvena osoba) sebe saznaje kao pripadno čistom svijetu razuma, i to čak s određenjem načina kako ono kao takvo može da bude djelatno. Tako se može shvatiti zašto u čitavoj moći uma*** samo ono što je praktičko ***može da bude ono što nam pomaže da izađemo iz čulnog svijeta i što nam pribavlja saznanje o nadčulnom poretku i vezi, ali saznanja koja se, naravno, baš zato mogu protegnuti samo onoliko daleko koliko je to upravo potrebno za čistu praktičku svrhu.***

Neka mi bude dopušteno da ovom prilikom skrenem pažnju samo na još jednu stvar, a to je da se svaki korak koji se učini s čistim umom, čak na praktičkom području, gdje se čovjek uopšte ne obazire na suptilnu spekulaciju, ipak tako tačno, i to sam od sebe, priključuje svim momentima Kritike teorijskog uma, kao da bi svaki taj korak bio smišljen s razumnom obazrivošću, samo da bi joj pribavio potvrdu. Jedno takvo, ni na koji način traženo, već (kao što se čovjek u to sam može uvjeriti, ako samo hoće da nastavi moralna istraživanja do njihovih principa) jedino samo od sebe nalazit će tačno slaganje najvažnijih stavova praktičkog uma sa napomenama Kritike spekulativnog uma, koje se često čine odviše suptilnim i nepotrebnim,

iznenađuje i dovodi do čuđenja, te snaži [maksimu] koju su već drugi saznali i hvalili — da se u svakom naučnom istraživanju sa svom mogućom tačnošću i otvorenošću nesmetano nastavi svoj hod, ne obazirući se na ono o šta bi se to istraživanje izvan svog područja možda ogriješilo, već da se ono samo za sebe, onoliko koliko se može, izvede [istinito] i potpuno. Dugotrajno iskustvo me je uvjerilo da bi se, kad se taj posao **(»ti poslovi «)** ***dovršio, ono što mi se na pola tog posla u pogledu drugih učenja izvan mene katkad činilo vrlo sumnjivim, samo ako sam tu sumnjivost dotle ispuštao iz vida i pazio jedino na svoj posao dok nije bio dovršen, konačno na neočekivan način potpuno slagalo s onim što se samo od sebe bilo našlo, bez najmanjeg obzira na pomenuta učenja, bez pristrasnosti i naklonosti prema njima. Kad bi se mogli odlučiti da se s nešto više otvorenosti late, ufate posla, pisci bi sebi uštedili mnoge zablude i mnogi izgubljeni trud (jer se zasnivao na opsjeni).*** **(»**opsjena = obmana, varanje, uljepšavanje činjenica; opsjenar = varalica**«)**

Druga knjiga

DIJALEKTIKA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Prvo poglavlje

O DIJALEKTICI ČISTOG PRAKTIČKOG UMA UOPŠTE

Čisti um uvijek ima svoju dijalektiku, bilo da se posmatra u njegovoj spekulativnoj ili praktičkoj upotrebi; jer, on za ono što je neuslovljeno, koje je dato, zahtjeva apsolutni* totalitet *uslova, a ovaj totalitet se apsolutno može naći samo u stvarima samim po sebi. Međutim, kako se svi pojmovi stvari moraju odnositi na opažaje koji kod nas nikada ne mogu biti drukčiji do čulni, dakle koji ne dopuštaju da se predmeti saznaju kao stvari same po sebi nego samo kao pojave u čijem se nizu onoga što je uslovljeno i uslova nikada ne može naći ono što je neuslovljeno: to iz primjene te umne ideje totaliteta uslova (dakle onog što je neuslovljeno) na pojave proizlazi neizbježan privid, kao da su te pojave stvari same po sebi (jer se one u nedostatku kritike koja na to upozorava, takvima uvijek smatraju). Ali, nikada se ne bi primijetilo da je taj privid varljiv kad se sam ne bi odao (»tj. podstiče protivriječje«**)** protivrječnošću ***uma samom sebi pri primjeni svog načela — da se za sve ono što je uslovljeno pretpostavi ono što je neuslovljeno — na pojave. Na taj način se,***

međutim, um primorava da traga za tim prividom — iz čega taj privid proizlazi i kako se može otkloniti. To se ne može drukčije učiniti osim potpunom kritikom cjelokupne čiste moći uma, tako da je antinomija čistog uma, koja postaje očigledna u njegovoj dijalektici, uistinu najblagotvornija zabluda u koju je ljudski um ikada mogao da zapadne, budući da nas najzad nagoni da potražimo ključ kako bismo izašli iz tog lavirinta. Taj ključ, kad je nađen, otkriva još i ono što se nije tražilo a što je ipak, potrebno, tj. pogled u viši, nepromjenljivi poredak stvari, u kome već sada jesmo i u kome nas određeni propisi sada mogu uputiti da svoje postojanje nastavimo prema najvišem određenju uma.

Kako u spekulativnoj upotrebi čistog uma treba riješiti tu prirodnu dijalektiku i kako treba spriječiti zabludu iz privida — koji je, uostalom, prirodan — o tome se opširno može naći u Kritici čistog uma. Međutim, umu u njegovoj praktičkoj upotrebi nije ništa bolji. Kao čisti praktički um on za ono što je praktički-uslovljeno (što počiva na sklonostima i prirodnoj potrebi) isto tako traži ono što je neuslovljeno, i to ne kao određujući razlog volje, nego, ako je ovaj i dat (u moralnom zakonu), neuslovljeni totalitet predmeta ***čistog praktičkog uma, pod imenom*** najvišeg dobra.

Odrediti tu ideju praktički, to jest odrediti je dovoljno za maksimum našeg umnog ponašanja, jeste (Učenje o mudrosti), ***a ovo opet kao*** nauka ***jeste filozofija u onom značenju kako su stari Grci shvatali tu riječ, kod kojih je ona bila uputstvo za pojam u koji treba da se postavi najviše dobro i za ponašanje pomoću kojeg ono treba da se stekne. Bilo bi dobro kad bismo tu riječ ostavili u njenom starom značenju, kao*** učenje o najvišem dobru, ***ukoliko um teži za tim da u tome***

dođe do nauke. ***Jer, s jedne strane bi pridodati ograničavajući uslov grčkom izrazu (koji znači ljubav prema*** mudrosti***) bio primjeren, i u isti mah ipak dovoljan da pod imenom filozofije obuhvati ljubav prema*** nauci, ***dakle prema svakom spekulativnom saznanju uma ukoliko mu služi kako za onaj pojam tako i za praktički određujući razlog, a da ipak ne izgubi iz vida glavnu svrhu zbog koje se jedino može nazvati učenjem o mudrosti. S druge strane, takođe ne bi bilo loše da se zastraši taština onoga koji bi se odvažio da prisvoji titulu filozofa, kad bi mu se već definicijom dalo mjerilo samopoštovanja, mjerilo koje će veoma smanjiti njegove pretenzije;*** **(**»pretenzija = želja, težnja, ambicija prema nečemu; zahtjev, isticanje prava**«)** ***jer, biti*** učitelj mudrosti ***zacijelo bi značilo nešto više nego što znači biti učenik koji još uvijek nije dospio dovoljno daleko da bi samog sebe, a još manje druge, sa sigurnim očekivanjem vodio do tako visoke svrhe; to bi značilo da je*** on majstor u poznavanju mudrosti, ***hoće se reći više nego što bi neki skroman čovjek samom sebi pridao; sama filozofija bi, kao mudrost, još uvijek ostala ideal koji se objektivno potpuno predstavlja jedino u umu, a subjektivno je, za osobu, samo cilj njenog neprekidnog stremljenja. A da je do tog cilja dospio pod prisvojenim imenom filozofa ima pravo da tvrdi samo onaj koji, kao primjer, može da pokaže nepogrešivo dejstvo tog stremljenja u sebi (u savlađivanju samog sebe i u nesumnjivom interesu koji prvenstveno ima za opšte dobro), što su stari Grci i zahtijevali da bi se moglo zaslužiti to časno ime.***

S obzirom na dijalektiku čistog praktičkog uma sa stanovišta određivanja pojma o najvišem dobru ***(od koje se, ako njeno rješenje uspije, isto tako kao i od dijalektike teorijskog uma može očekivati najblagotvornije dejstvo, na taj način što***

nas iskreno postavljene i neskrivene protivrječnosti čistog praktičkog uma sa njim samim primoravaju na potpunu kritiku njegove sopstvene moći), treba prethodno da učinimo samo još jednu napomenu.

Moralni zakon je jedini određujući razlog čiste volje. Međutim, kako je on samo formalan (jedino formu maksime zahtjeva kao sveopšte zakonodavnu), to on, kao određujući razlog, apstrahuje od svake materije, dakle od svakog objekta htijenja. Prema tome, ma koliko da je najviše dobro cjelokupan predmet ***čistog praktičkog uma, to jest čiste volje, njega zato ipak ne treba smatrati njenim*** određujućim razlogom, ***i moralni zakon se jedino mora smatrati razlogom da sebi to najviše dobro i njegovo prouzrokovanje ili unapređivanje načinimo objektom. Ova napomena je važna za onaj tako delikatan slučaj kao što je određivanje moralnih principa, gdje i najmanje pogrešno tumačenje iskrivljuje nastrojenja. Jer, iz analitike se vidi da bi najviši praktički princip uvijek stvarao heteronomiju i potiskivao moralni princip ako bi se kao određujući razlog volje, prije moralnog zakona, prihvatio neki objekt pod imenom najvišeg dobra i ako bi se onda iz njega izveo taj najviši praktički princip.***

Međutim, samo se po sebi razumije da ako je u pojmu najvišeg dobra već sadržan moralni zakon kao najviši uslov, onda najviše dobro nije samo objekt ***nego i njegov pojam, i da je predstava njegove egzistencije, koja je moguća posredstvom našeg praktičkog uma, u isto vrijeme*** određujući razlog ***čiste volje; jer, tada zaista moralni zakon koji je već sadržan i mišljen u tom pojmu, i nikakav drugi predmet, određuje volju prema principu autonomije. Ovaj poredak pojmova o određivanju volje ne smije se ispustiti iz vida, jer čovjek, inače, samog sebe***

pogrešno shvata, vjerujući da sebi protivrječi tamo gdje se ipak jedno pored drugoga sve nalazi u najsavršenijoj harmoniji.

Drugo poglavlje

O DIJALEKTICI ČISTOG UMA U ODREĐIVANJU POJMA O NAJVIŠEM DOBRU

Pojam onoga što je najviše ***već sadrži dvosmislenost koja, ako se na nju ne pazi, može izazvati nepotrebne sporove. Ono što je najviše može da znači ono što je*** (vrhovno) ***ili i ono što je*** (savršeno). ***Prvo je onaj uslov koji je sam neuslovljen, to jest koji nije podređen nikakvom drugom uslovu*** (original); **(»** = prvobitan, početni, iskonski, začetnik; koji nije izrađen podražavanjem imitacijom, »kopiranjem« ili ugledanjem na druge**«)** ***drugo ona je cjelina koja nije dio neke još veće cjeline iste vrste*** (perfekcija). ***Da je*** vrlina ***(kao dostojnost da se bude sretan)*** vrhovni uslov ***svega onoga što nam se može činiti poželjnim, dakle i svakog našeg traženja sreće, da je ona, prema tome, vrhovno dobro, to je dokazano u analitici. Ali ona zato još nije cjelokupno i savršeno dobro kao predmet moći žudnje umnih konačnih bića; jer, da bi to bila, zahtjeva se i*** sreća, ***i to ne samo u pristrasnim očima takve osobe koja samu sebe čini svrhom, nego čak i u sudu nepristrasnog uma koji sreću uopšte u svijetu smatra svrhom po sebi. Jer imati potrebu za srećom, biti je i dostojan, a ipak ne sudjelovati u njoj, to nikako ne može postojati zajedno sa savršenim htijenjem umnog bića koje bi istovremeno imalo svu moć, čak kad bismo takvo biće zamislili radi opita (pokusa). Ali, ukoliko vrlina i sreća zajedno***

sačinjavaju posjedovanje najvišeg dobra u jednoj osobi, a da je pri tom sreća podijeljena sasvim srazmjerno moralnosti (kao vrijednosti i dostojnosti osobe da bude srećna), ukoliko one sačinjavaju najviše dobro ***jednog mogućeg svijeta: onda to znači cjelinu, savršeno dobro, u kome je vrlina, uvijek kao uslov, vrhovno dobro jer iznad sebe nema nikakvog uslova, a sreća je uvijek nešto što je onome ko je posjeduje, istina, prijatna, ali sama za sebe i u svakom pogledu nije apsolutno dobra, nego uvijek kao uslov pretpostavlja moralno zakonito ponašanje.***

U jednom pojmu dva nužno ***povezana određenja moraju biti povezana kao razlog i posljedica, i to ili tako da se to*** jedinstvo ***smatra*** kao analitičko ***(logička povezanost) ili*** kao sintetičko ***(realna povezanost) — prvo prema zakonu identiteta, a drugo prema zakonu kauzaliteta. Dakle, povezanost vrline sa srećom može se razumjeti ili tako da nastojanje da se bude vrlim i umno traženje sreće ne bi bile dvije različite, nego potpuno identične radnje, jer tada ne bi bilo potrebno da se u nastojanju da se bude*** vrli ***stavlja u osnov neke druge maksime od one koja se stavlja u traženju sreće; ili se ta povezanost izlaže tako da bi vrlina stvarala sreću kao nešto što je različito od svijesti o vrlini, kao što uzrok proizvodi posljedicu.***

Među starim grčkim školama bile su samo dvije koje su se u određivanju pojma o najvišem dobru pridržavale jedne vrste metoda-e, istina utoliko što nisu dopuštale da vrlina i sreća važe kao dva različita elementa najvišeg dobra, dakle što su jedinstvo principa ***tražile prema pravilu*** identiteta***; ali su se, opet, odvajale u tome što su između oba različito odabirale osnovni pojam.*** Epikurovac ***je govorio: biti svjestan svoje*** maksime ***koja vodi do sreće, to je vrlina;*** stoičar ***je govorio: biti svjestan svoje vrline, to je sreća. Prvome je*** razboritost ***bila***

koliko i moralnost; drugome, koji je izabrao viši naziv za vrlinu, jedino moralnost ***bješe istinska mudrost.***

Treba žaliti što je oštroumnost tih ljudi (kojima, ipak, čovjek istovremeno mora da se divi što su pokušali da idu svim mogućnim putevima filozofskih osvajanja) nesretno bila primijenjena na to da izmudruje identitet između krajnje raznovrsnih pojmova, pojma sreće i pojma vrline. Međutim, dijalektičkom duhu njihovog vremena bilo je primjereno, što i sad katkad zavodi suptilne umove, da suštinske i nikada sjedinljive razlike u principima ukidaju time što pokušava da ih pretvore u terminološku **(»**termin = kamen međaš, granična oznaka, riječju određeni i fiksirani pojam**«)** ***prepirku i da tako, samo pod različitim nazivima, prividno napravi jedinstvo pojma; a to obično pogađa takve slučajeve kod kojih ujedinjavanje raznorodnih razloga leži tako duboko ili visoko, ili bi zahtijevalo tako potpunu izmjenu učenja, koja su, inače, prihvaćena u filozofskom sistemu, da se čovjek plaši da se duboko upusti u realnu razliku, te prema njoj radije postupa kao prema nesaglasnosti u pukim formulama.*** **(»**formula = obrazac, kliše, procedura; fraza koja rezimira neku teoriju, doktrinu; formulisati = odrediti, napraviti formulu**«)**

Budući da su obje škole pokušavale da izmudruju istovrsnost praktičkih principa vrline i sreće, one zato međusobno nisu bile saglasne o tome kako bi silom izvukle taj identitet, nego su se jedna od druge odvajale u beskonačne udaljenosti, jer je jedna svoj princip postavljala na estetskoj, a druga na logičkoj strani, ona prva u svijest o čulnoj potrebi, a ova druga u nezavisnost praktičkog uma od svih čulnih određujućih razloga. Prema epikurovcu, ***pojam vrline ležao je već u maksimi da unapređuje svoju sopstvenu sreću; nasuprot tome, osjećanje sreće je, prema***

stoičaru***, bilo sadržano već u svijesti o njegovoj vrlini. Međutim, ono što je sadržano u nekom drugom pojmu iste je vrste, doduše, jednim dijelom s onim što ga sadrži, ali nije sa cjelinom, i dvije cjeline mogu, povrh toga, da budu specifično različite jedna od druge, mada se sastoje od upravo iste materije; ako se, dijelovi u obje na sasvim različit način sjedinjuju u cjelinu. Stoičar je tvrdio da je vrlina*** cjelokupno najviše dobro, ***a sreća samo svijest o njegovom posjedovanju kao pripadnog stanju subjekta. Epikurovac je tvrdio da je sreća*** cjelokupno najviše dobro, ***a vrlina samo forma maksime da čovjek traži sreću, u umnoj upotrebi sredstava za nju.***

Ali, pošto je iz analitike jasno da su, s obzirom na njihov vrhovni praktički princip, maksime vrline i maksime sreće sasvim raznorodne i, mada pripadaju jednom najvišem dobru, one su daleko od toga da se saglase da ga omoguće, te se čak u istom subjektu međusobno vrlo ograničavaju i jedna drugoj nanose štetu. Dakle, bez obzira na sve dosadašnje pokušaje koalicije, **(**»koalicija = udruživanje, radi nečega«**)** ***pitanje:*** kako je najviše dobro praktički moguće? ***— još uvijek ostaje neriješen zadatak. Ono, međutim, što ga čini teško rješljivim zadatkom dato je u analitici, to da su sreća i moralnost dva specifično sasvim*** različita elementa ***najvišeg dobra, te da se, dakle, njihova povezanost*** ne može ***saznati*** analitički ***(da će, možda, onaj ko traži svoju sreću u tom svom ponašanju, samim razlaganjem svojih pojmova otkriti da je vrli, ili da će onaj ko slijedi vrlinu, u svijesti o takvom ponašanju otkriti da je već*** faktički sretan***), nego da je onâ*** sinteza ***pojmova. Ali, pošto se ta povezanost saznaje kao apriorna, prema tome kao praktički nužna, dakle ne kao izvedena iz iskustva, i pošto, u skladu s time, mogućnost najvišeg dobra ne počiva ni na kakvim***

empirijskim* principima,** dedukcija ***tog pojma morat će biti transcendentalna. ***A priori* je (moralno) nužno** da se najviše dobro proizvede pomoću slobode volje; ***dakle, i uslov njegove mogućnosti mora počivati jedino na saznajnim razlozima a priori.***

I.
ANTINOMIJA PRAKTIČKOG UMA

U najvišem dobru koje je za nas praktičko, to jest koje treba ostvariti pomoću naše volje, vrlina i sreća se zamišljaju kao nužno povezane, tako da se praktičkim umom ne može pretpostaviti jedno a da mu drugo takođe ne bi pripadalo. Ta povezanost je (kao uopšte svaka povezanost) ili analitička ***ili*** sintetička. ***Međutim, pošto ova data povezanost ne može da bude analitička, kako je maloprije upravo pokazano, to se ona mora misliti kao sintetička, i to kao povezanost uzroka s posljedicom, jer se odnosi na praktičko dobro, to jest na dobro koje je moguće pomoću radnje. Prema tome, ili žudnja za srećom mora da bude motiv za maksime vrline, ili maksima vrline mora da bude djelatni uzrok sreće. Prvo je*** apsolutno ***nemoguće: jer (kao što je dokazano u analitici) maksime koje određujući razlog volje postavljaju u zahtjev za svojom srećom uopšte nisu moralne i ne mogu utemeljiti nikakvu vrlinu. Drugo je, međutim,*** takođe nemoguće, ***jer se svako praktičko povezivanje uzroka i posljedicâ u svijetu, kao rezultat određenja volje, ne ravna prema moralnim nastrojenjima volje, nego prema poznavanju prirodnih zakona i fizičkoj moći da se oni upotrebe za svoje ciljeve. Prema tome, ni najtačnijim pokoravanjem***

moralnim zakonima ne može se u svijetu očekivati nikakva nužna i za najviše dobro dovoljna povezanost sreće sa vrlinom. Pošto je ostvarivanje najvišeg dobra koje tu povezanost sadrži u svom pojmu a priori nužan objekt naše volje i pošto je nerazlučivo povezano s moralnim zakonom, to nemogućnost prvoga mora dokazivati i pogrešnost drugoga. Ako je, dakle, najviše dobro nemoguće prema praktičkim pravilima, onda i moralni zakon, koji zapovijeda da se to najviše dobro ostvaruje, mora biti fantastičan i usmjeren na prazne uobražene svrhe, dakle po sebi mora biti pogrešan.

II.
KRITIČKO UKIDANJE ANTINOMIJE PRAKTIČKOG UMA

U antinomiji čistog spekulativnog uma nalazi se slična protivrječnost između prirodne nužnosti i slobode u kauzalitetu događaja u svijetu. Ta protivrječnost je otklonjena na taj način što je dokazano da nije istinska protivrječnost kad se događaji, i sam svijet u kome se događaju, smatraju (kao što i treba) samo kao pojave, pošto jedno isto djelatno biće kao pojava *(čak pred svojim sopstvenim unutrašnjim čulom) ima kauzalitet u čulnom svijetu koji je u svako doba primjeren prirodnom mehanizmu, a s obzirom na isti događaj, ukoliko djelatna osoba sebe istovremeno smatra* noumenom *(čistom inteligencijom u njenom vremenski neodredljivom postojanju), može da sadrži određujući razlog tog kauzaliteta prema prirodnim zakonima,*

određujući razlog koji je sam slobodan od svakog prirodnog zakona.

Isto tako stvar stoji s antinomijom čistog praktičkog uma o kojoj je ovdje riječ. Prvi od dva stava — da težnja za srećom proizvodi osnov (vrlog nastrojenja) — apsolutno *je* pogrešan; ***ali drugi — da nastrojenost (Prema vrlini) nužno proizvodi sreću —*** nije apsolutno ***pogrešan, već samo ukoliko se ona smatra formom kauzaliteta u čulnom svijetu i ako, prema tome, postojanje u čulnom svijetu prihvatam kao jedini način egzistencije umnog bića; on je, dakle, samo*** uslovno ***pogrešan. Međutim, pošto nemam samo pravo da svoje postojanje mislim i kao noumen u razumskom svijetu, nego čak u moralnom zakonu imam čisto intelektualni određujući razlog svog kauzaliteta (u čulnom svijetu), to nije nemoguće da moralnost nastrojenja, kao uzrok, ima, ako ne neposrednu, a ono ipak posrednu (posredstvom inteligibilnog tvorca prirode), i to nužnu povezanost sa srećom kao posljedicom u čulnom svijetu; ta povezanost, u prirodi koja je samo objekt čula, nikada ne može postojati drukčije nego slučajno, te ne može biti dovoljna za najviše dobro.***

Dakle, najviše dobro, bez obzira na tu prividnu protivrječnost praktičkog uma samom sebi, jeste nužna najviša svrha moralno određene volje, istinski objekt praktičkog uma; jer, ono je praktički moguće, a maksime volje, koje se, što se tiče njihove materije, odnose na njega, imaju objektivnu realnost za koju se u početku čini da je ugrožena onom antinomijom što se nalazila u povezanosti moralnosti sa srećom prema nekom sveopštem zakonu, ali na osnovu pukog nesporazuma, jer se odnos između pojava smatrao odnosom stvari samih po sebi prema tim pojavama.

Kad vidimo da smo primorani da mogućnost najvišeg dobra, tog svim umnim bićima postavljenog cilja svih njihovih moralnih želja, tražimo u takvoj udaljenosti, i to u povezanosti s inteligibilnim svijetom, onda mora biti čudno što su filozofi, kako starih tako i novih vremena, mogli otkriti da se sreća nalazi u priličnoj (nekoj) srazmjeri s vrlinom već u ovom životu ***(u čulnom svijetu), ili što su sebe mogli ubjeđivati da su je svjesni. Jer ako*** Epikur ***tako i*** stoičari ***iznad svega su uzdizali sreću koja proizlazi iz svijesti o vrlini u životu. Onaj prvi u svojim praktičkim propisima nije bio tako nisko nastrojen kao što bi se to moglo zaključiti iz principa njegove teorije, koji su mu bili potrebni za objašnjavanje a ne za djelovanje, ili kako su ih mnogi tumačili zavedeni izrazom »naslada« stavljenim na mjesto izraza »zadovoljenost«, nego je on najnesebičnije vršenje dobra ubrajao u vrste uživanja najdublje radosti, a umjerenost i obuzdavanje sklonosti, kao što ih uvijek najstroži moralni filozof može zahtijevati, spadali su u njegovu zamisao*** uživanja ***(on je pod tim razumijevao uvijek veselo srce); pri tom se Epikur od stoičara prvenstveno odvajao time što je to uživanje uzimao kao motiv, a to su ovi posljednji, i to s pravom, odbijali da čine. Jer, s jedne strane je vrli Epikur, kao još i sada mnogi moralno dobro nastrojeni ljudi, iako nisu dovoljno duboko razmislili o svojim principima, upao u pogrešku da već pretpostavlja vrlo*** nastrojenje ***kod osoba za koje je tek htio da navede pobudu za vrlinu — i doista, pošten čovjek se ne može smatrati srećnim ako prije toga nije svjestan svog poštenja, jer bi ga kod tog nastrojenja ukori koje bi bio primoran da pri prestupima samom sebi upućuje zbog svog sopstvenog načina mišljenja i moralna samo-osuda lišavali svakog uživanja prijatnosti, koju inače njegovo stanje može da sadrži. Ali, pitanje je: uslijed čega tek postaje moguće takvo nastrojenje i način mišljenja da se***

cijeni vrijednost svog postojanja? — jer se prije toga u subjektu ne bi nalazilo još nikakvo osjećanje za neku moralnu vrijednost uopšte. Naravno, čovjek se, ako je vrli a da u svakoj radnji nije svjestan svog poštenja, neće radovati životu, ma koliko mu bila naklonjena sreća u fizičkom stanju života; ali da bismo čovjeka najprije načinili vrlim, dakle još prije nego što on tako visoko ocijeni moralnu vrijednost svoje egzistencije — možemo li mu hvaliti duševni mir koji će proizići iz svijesti o poštenju, za kog on, ipak, nema nikakvog smisla?

S druge strane, međutim, ovdje uvijek leži razlog za grešku ***i tako reći*** optičke iluzije **(**»iluzija = greška u interpretaciji objektivno danih ili prethodno doživljenih podataka. U percepciji to je subjektivno iskrivljavanje neposredno datih objektivnih podataka, do kojeg dolazi zbog određene konfiguracije kod takve stimulacije ili »podražaja« u stavu ili očekivanju«**)** ***u samosvijesti o onome što se*** čini, ***za razliku od onoga što se*** osjeća, ***koju ni najiskusniji čovjek ne može potpuno da izbjegne. Moralno nastrojenje je,*** neposredno putem zakona, ***nužno povezano sa sviješću o određenju volje. Ali, svijest o određenju moći žudnje uvijek je razlog dopadanja što ga izaziva radnja koja se time proizvodi; ali to zadovoljstvo, to dopadanje samo po sebi, nije određujući razlog radnje, nego je neposredno određenje volje jedino putem uma, osnov osjećanja zadovoljstva, i to određenje ostaje čisto praktičko, a ne estetsko određenje moći žudnje. Pošto to određenje iznutra vrši upravo isto dejstvo podsticanja na djelatnost kao što bi to učinilo osjećanje prijatnosti koje se očekuje od željene radnje, to mi ono što sami činimo olako smatramo nečim što osjećamo samo trpno (kao trpljenje) i moralnu pobudu prihvatamo kao čulni podsticaj, kao što se to obično događa u takozvanoj (prevari)***

varci čula (ovdje unutrašnjeg čula). To je nešto veoma uzvišeno u ljudskoj prirodi da neposredno pomoću čistog zakona uma bude određena za radnje i da čak varku, ono subjektivno te intelektualne odredljivosti volje, smatra nečim estetskim i posljedicom nekog posebnog čulnog osjećanja (jer bi intelektualno osjećanje značilo protivrječnost). Takođe je veoma važno da se obrati pažnja na tu osobinu (»osobina = svojstvo koje pripada čovjeku, životinji, biljci, predmetima ili pojavama«) ***naše ličnosti i da se, što se najbolje može, kultiviše dejstvo uma na to osjećanje. Međutim, čovjek se takođe mora čuvati da se neistinitim veličanjem tog moralnog određujućeg razloga kao pobude, tako reći kao nekom lažnom folijom, ne ponizi i ne unakazi pravo pobudom, sâm zakon, time što mu se osjećanja posebnih radosti podmeću kao razlozi (koji su, ipak, samo posljedice). Poštovanje, a ne zadovoljstvo ili uživanje sreće, jeste, dakle, nešto o čemu nije moguće nikakvo*** prethodno ***osjećanje koje je umu stavljeno u osnovu (jer bi ono u svako doba bilo estetsko i patološko): kao*** (»dakle«) (»i«) ***svijest o neposrednom primoravanju volje pomoću zakona jedva je analogon*** (» = proizvod sličan izvornom obliku, služi kao zamjena«) ***osjećanju zadovoljstva, budući da ono u odnosu prema moći žudnje čini upravo isto, ali iz drugih izvora; međutim, tim načinom predstavljanja se jedino može postići ono što se traži, a to je, da se radnje ne događaju samo prema dužnosti (slično prijatnim osjećanjima) nego iz dužnosti, što mora da bude istinska svrha svakog moralnog obrazovanja.***

Zar čovjek nema riječi koja ne bi, kao riječ »sreća«, označavala neki (Užitak), a koja bi ipak pokazivala dopadanje vezano za egzistenciju tog užitka, analogon sreće koja nužno mora pratiti svijest o vrlini? Da! Ta riječ je

(Samozadovoljnost), ***koja u svom pravom značenju uvijek navješćuje samo negativno dopadanje vezano za vlastitu egzistenciju, u kome je čovjek svjestan da mu ništa nije potrebno. Sloboda i svijest o njoj kao moći da se čovjek s nepokolebljivim nastrojenjem, (tj. orijentisan) pokorava moralnom zakonu jeste*** nezavisnost ***od*** sklonosti, ***bar kao određujućih (ako ne kao*** aficirajućih***) motiva naše žudnje, te je, ukoliko sam nje svjestan prilikom izvršavanja svojih moralnih maksima, jedini izvor nepromjenljive zadovoljnosti koja je s njom nužno povezana i koja ne počiva ni na kakvom posebnom osjećanju. Ta zadovoljnost se može nazvati intelektualnom zadovoljnošću.*** Estetska ***zadovoljnost (a ona se tako netačno naziva) koja počiva na zadovoljavanju sklonosti, ma koliko one bile tanano izmudrovane, nikada ne može biti adekvatna onome što čovjek o tome misli. Jer, sklonosti se mijenjaju, razrastaju se s povlađivanjem koje doživljavaju, i uvijek ostavljaju još veću prazninu od one koju je čovjek mislio da ispuni. Otuda su one umnom biću uvijek*** neugodne, ***pa ako i ne može da ih odbaci, one mu ipak nameću želju da ih se oslobodi. Čak sklonost ka onome što je primjereno dužnosti (na primjer prema dobročinstvu) može, istina, veoma olakšati djelotvornost*** moralnih ***maksima, ali ne može da je ostvari. Jer, u njoj sve mora da bude zasnovano na predstavi zakona kao određujućeg razloga ako radnja treba da sadrži ne samo*** legalitet ***nego i*** moralitet. ***Bilo da je valjana ili ne, sklonost je slijepa i ropska, a um, tamo gdje je riječ o moralnosti, mora predstavljati ne samo njenog staratelja nego se, ne obazirući se na sklonosti, kao čisti praktički um potpuno sam mora brinuti za svoj sopstveni interes. Čak osjećanje sažaljenja i milostivog*** (»milost = naklonost, odnos, pažnja koja se ukazuje kome, dar što ga Bog pruža bićima«) ***saučešća, ako prethodi razmišljanju o***

tome šta je dužnost i ako postane određujući razlog, neugodno je i samim dobronamjernim osobama, jer dovodi njihove promišljene maksime u zabludu i uzrokuje želju da ga (»tog osjećanja«) ***se oslobode i da jedino budu podvrgnute zakonodavnom umu.***

Odavde se može razumjeti kako kod čovjeka svijest o toj moći čistog praktičkog uma pomoću dijela (vrline) može da proizvede svijest o nadmoći nad čovjekovim sklonostima, a time, dakle, svijest o nezavisnosti od njih, prema tome i o nezadovoljenosti koja ih uvijek prati, dakle negativno dopadanje izazvano njegovim stanjem, to jest zadovoljenost ***koja je, u svom izvoru, zadovoljenost svojom osobom. Na takav način (i to indirektno) sama sloboda postaje podobna za užitak, koji se ne može zvati sreća jer ne zavisi od pozitivnog uplitanja nekog osjećanja, a istinu govoreći, ne može se zvati ni*** blaženost, ***jer ne sadrži potpunu nezavisnost od sklonosti i potreba; ali, taj užitak je ipak sličan blaženosti, ukoliko se, bar njegovo određenje volje, može smatrati slobodnim od njegovog uticaja, te je, prema tome, bar po svom porijeklu, analogan samodovoljnosti koja se može pridavati samo najvišem biću.***

Iz ovog rješenja antinomije čistog praktičkog uma slijedi da se u praktičkim načelima, bar kao ***moguća, može zamisliti neka prirodna i nužna povezanost između svijesti o moralnosti i očekivanja njoj srazmjerne sreće kao njene posljedice (ali se zato, naravno, još ne može saznati i uvidjeti), a da je, naprotiv, nemoguće da načela traženja sreće mogu ostvariti moralnost, da, dakle,*** vrhovno dobro ***(kao prvi uslov najvišeg dobra) sačinjava moralnost, a sreća, naprotiv, sačinjava doduše njegov drugi element, ali ipak tako da je ona samo moralno uslovljena, a ipak nužna posljedica moralnosti.*** Najviše dobro ***je jedino u***

tom podređivanju cjelokupan objekt čistog praktičkog, uma, koji taj objekt sebi nužno mora predstaviti kao moguć jer je zapovjest čistog praktičkog uma: da se za njegovo ostvarivanje pridonese sve što je moguće. Međutim, pošto mogućnost takve povezanosti onoga što je uslovljeno sa njegovim uslovom potpuno pripada nadčulnom odnosu stvari i pošto prema zakonima čulnog svijeta nikako ne može da bude data, iako praktička posljedica te ideje, ili kao radnji koje smjeraju na to da ostvare najviše dobro pripadaju čulnom svijetu: to ćemo mi pokušati da prikažemo osnove te mogućnosti, prvo, s obzirom na ono što je neposredno u našoj moći, a zatim, drugo, u onome što nam um, kao dopunu naše nemoći, pruža (prema praktičkim principima — nužno) za mogućnost najvišeg dobra i što nije u našoj moći.

III.
O PRIMATU ČISTOG PRAKTIČKOG UMA U NJEGOVOJ POVEZANOSTI SA SPEKULATIVNIM UMOM

Pod primatom **(»**primat = prvenstvo, prvo mjesto po važnosti**«)** ***između dvije ili više umom povezanih stvari razumijem prednost jedne stvari da bude prvi određujući razlog povezanosti sa svima ostalim. U užem praktičkom značenju, on znači prednost interesa jedne stvari ukoliko je njemu (koji se ni pred jednim drugim ne može zapostaviti) podređen interes druge stvari. Svakoj moći duše može se pridati neki*** interes, **(»** = određeni stav koji zauzimamo prema nekom predmetu, osobi ili događaju. Taj je stav obično praćen emocijama, te

se izražava u upravljenosti prema predmetu kojem pridajemo vrijednost, a očituje se u detaljnijem primjećivanju nekih karakteristika tog objekta ili događaja. Prema sadržaju za šta se ima interes, razlikujemo duhovni, materijalni, naučni, umjetnički, praktični itd. interes. Pojam interes ima u praktičnom životu nekoliko sinonima: korist, težnja, sklonost, simpatija, pažnja itd.**«)** ***to jest princip što sadrži uslov pod kojim se jedino unapređuje vršenje te moći. Kao moć principa, um određuje interes svih duševnih snaga, ali svoj interes određuje sam sebi. Interes njegove spekulativne upotrebe sastoji se u*** saznanju ***objekta do najviših principa a priori, a interes njegove praktičke upotrebe u određivanju*** volje ***s obzirom na posljednju i potpunu svrhu. Ono što je uopšte potrebno za mogućnost upotrebe uma, i to, da njegovi principi i tvrdnje ne smiju međusobno protivrječiti, ne sačinjava dio njegovog interesa, nego je uslov da se um uopšte ima; u njegov interes ubraja se samo proširivanje, a ne puka saglasnost sa samim sobom.***

Ako praktički um ne smije ništa drugo da prihvati i misli kao dato osim onoga što mu je spekulativni ***um sam za sebe mogao da pruži iz svog saznanja, onda spekulativni um ima primat. Međutim, pretpostavi li se da praktički um sam za sebe ima prvobitne principe a priori, sa kojima bi nerazdvojno bile povezane izvjesne teorijske pozicije, a koji bi se ipak oslobađali svakog mogućeg uvida spekulativnog uma (mada mu, istina, i ne bi morali protivrječiti), onda je pitanje koji je interes vrhovni (ne koji bi morao uzmaći (umaći), jer jedan drugome ne protivrječe nužno): da li spekulativni um, koji ništa ne zna o svemu onome što mu praktički naređuje da prihvati, mora preuzeti te stavove i pokušati da ih, iako su za njega***

transcendentalni*, ujedini sa svojim *pojmovima* kao tuđim, na njega prenijetim posjedom; ili da li on ima *pravo* da tvrdoglavo slijedi svoj sopstveni izdvojeni interes i da, po** Epikurovoj ***kanonici*, (**»kanon = pravilo, propis ili skup propisa [zakona, pravila] koji tradicijom - vrijede za određeno područje, učenje o metodici, odnosno sistem principa koji regulišu pravilnu upotrebu razuma**«) *kao prazno mudrovanje odbija sve ono što svoju objektivnu realnost ne može potvrditi pomoću očiglednih primjera koji se postavljaju u iskustvu, ma koliko to bilo protkano interesom praktičke (čiste) upotrebe, a po sebi ne bi bilo protivrječno teorijskom umu prosto zato što interesu spekulativnog uma stvarno pričinjava štetu, ukidajući granice koje je sam sebi postavio i prepuštajući ih svakom besmislu ili bezumlju uobrazilje.

Doista, ukoliko bi praktički um kao patološki uslovljen, to jest ukoliko bi interes sklonosti kao pretežan* (**»ili kao, ništa**«)** ***pod čulnim principom sreće bio postavljen kao osnova, onda se to uopšte ne bi moglo zahtijevati od spekulativnog uma. Poslanikov raj ili stapajuće sjedinjavanje nekog teozofa, ***i mističan, onako kako to odgovara svačijem ukusu,* (**»ukus = u estetici: smisao za lijepo, sposobnost osjećanja za umjetnički vrijedno, sposobnost suđenja o estetskim predmetima, estetsko vrednovanje. Ukus, kao sposobnost moći suđenja da nezavisno od koristi i požude izaberemo opšte valjano**«)** ***nametnuli bi umu svoje čudovišnosti, i bilo bi isto tako dobro nemati nikakav um nego ga na takav način prepustiti sanjarijama. Međutim, ako čisti um za sebe može da bude praktički i ako to stvarno jeste, kako to dokazuje svijest o moralnom zakonu, onda je to ipak uvijek samo jedan te isti um koji, bilo sa teorijskog ili sa praktičkog gledišta sudi prema***

principipima a priori. Tu je jasno da on, ako njegova moć u prvom slučaju i nije dovoljna da potvrdno odredi izvjesne stavove, koji mu, pri svemu tome, baš i ne protivrječe, te iste stavove, čim nerazdvojno ***pripadaju*** praktičkom interesu ***čistog uma, mora prihvatiti, istina kao njemu stranu ponudu koja nije izrasla na njegovom tlu, ali koja je ipak dovoljno potvrđena, te mora pokušati da ih uporedi i poveže sa svim onim što on kao spekulativni um ima u svojoj vlasti, ipak se zadovoljavajući time da to nisu njegova saznanja, ali da su ipak proširenja njegove upotrebe u nekom drugom, kao u praktičkom pogledu, što nipošto nije suprotno njegovom interesu koji se sastoji u ograničavanju spekulativne lakomislenosti.***

Prema tome, u povezanosti čistog spekulativnog uma sa čistim praktičkim umom u jedno saznanje ovaj posljednji ima primat, ***ne predpostavljajući, da ta povezanost nije*** slučajna ***i proizvoljna, nego a priori zasnovana na samom umu, dakle*** nužna. ***Ali, bez tog podređivanja nastala bi protivrječnost uma samom sebi; jer, kad bi naprosto bilo ravnopravno stavljeni jedan pored drugoga (koordinisani), (»***koordinacija = sređivanje, usklađenost, skladan odnos između dviju ili više stvari; međusobni odnos između dvaju pojmova koji su sadržani pod zajedničkim, višim***«) onda bi se onaj prvi strogo zatvarao u svoje granice i od ovog drugog ne bi ništa primao*** za svoje, ***dok bi ovaj drugi ipak nastojao da se rasprostre preko svega i da u svoje granice, tamo gdje to iziskuje njegova potreba, obuhvati spekulativnim umom. Međutim, da bude podređen spekulativnom umu i da, prema tome, preobrne poredak, to se uopšte ne može zahtijevati od čistog praktičkog uma, jer je svaki interes na kraju krajeva praktički, te je čak interes***

spekulativnog uma samo uslovljen, a potpun je jedino u praktičkoj upotrebi.

IV.
BESMRTNOST DUŠE KAO POSTULAT ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Ostvarivanje najvišeg dobra u svijetu jeste nužni objekt volje koja je odredljiva pomoću moralnog zakona. Međutim, u toj volji je potpuna primjerenost ***nastrojenja moralnom zakonu vrhovni uslov najvišeg dobra. Prema tome, ta primjerenost isto tako mora biti moguća kao i njen objekt, jer je sadržana u istoj zapovjesti — da se taj objekt ostvaruje. Ali, potpuna primjerenost volje moralnom zakonu jeste*** svetost, ***savršenstvo, za koje ni u jednom trenutku svog postojanja nije sposobno nijedno umno biće čulnog svijeta. Pošto se, međutim, ta svetost ipak zahtjeva kao praktički nužna, to se ona može naći samo u*** progresu ***ka onoj potpunoj primjerenosti, progresu koji ide u*** beskonačnost. ***Prema principima čistog praktičkog uma nužno je da se takvo praktičko napredovanje pretpostavi kao realni objekt naše volje.***

Međutim, taj beskonačni progres moguć je samo pod pretpostavkom beskonačno ***trajne*** egzistencije ***i ličnosti istog umnog bića (koja se naziva besmrtnošću duše).*** **(**»besmrtnost = imortalitet; svojstvo onoga što je nepropadljivo**«)** ***Dakle, najviše dobro je praktički moguće samo pod pretpostavkom besmrtnosti duše; prema tome, besmrtnost duše je, kao nerazdvojno povezana s moralnim zakonom,*** postulat ***čistog praktičkog uma (pod kojim razumijem teorijski stav, ali koji se***

kao takav ne može dokazati ukoliko nerazdvojno pripada praktičkom, ***zakonu koji a priori važi bezuslovno).***

Stav o moralnom određenju naše prirode — da se samo napredovanjem koje ide u beskonačnost može stići do potpune primjerenosti moralnom zakonu — od najveće je koristi ne samo s obzirom na sadašnje dopunjavanje nemoći spekulativnog uma nego i s obzirom na religiju. (»religija = sistem vjerovanja u Boga; religije su povezane svojim vlastitim pravilima, tj. zakonima; o čijim pravilima brinu njihove vođe i njima podređeni«) ***Kad taj stav nedostaje, moralni zakon se ili sasvim ponižava u svojoj*** svetosti, ***budući da ga čovjek kvari uzimajući ga,*** nedo Bog, ***kao da je*** oprostiv ***i tako primjeren našoj lagodnosti, ili se takođe njegov poziv, a ujedno i očekivanje, zateže do nedostižnog određenja, to jest, do nadanog potpunog sticanja svetosti volje, gubeći se u zanesenjačkom, samosaznanju sasvim protivrječnom*** teozofskim (»teozofija = grč. theos = Bog i sofia = mudrost, slično kao teologija, neko više znanje o Bogu i Božijim stvarima, do kojega se ne dolazi razmišljanjem i spekulacijom nego unutrašnjim zrenjem ili nekim nadnaravnim otkrićem. Teozofija je neka vrsta mistike u filozofijskoj formi. Čovjek pomoću dubokog religioznog osjećaja i prosvjetljenja može ponešto otkriti i tako spoznati«) ***snovima; a tako se samo spriječava neprestana*** težnja ***ka tačnom i potpunom pokoravanju strogoj, nepopustljivoj, a ipak ne kao idealnoj nego istinskoj zapovjesti uma. Za umno a konačno biće moguć je samo progres u beskonačnost, od nižih ka višim stepenima moralnog savršenstva.*** Beskonačno biće, ***za koje uslov vremena nije ništa, vidi u tom nizu koji je za nas beskrajan, potpunu primjerenost moralnom zakonu, a svetost, koju njegova***

zapovijest nepopustljivo zahtjeva da bi čovjek bio primjeren **(»**primjereno = koje je u skladu s čim; sinonim: saglasno, saobrazno**«)** **(»**sinonim = množina: sinonimi, različite ali riječi istog značenja, koje postoje ne samo među različitim jezicima nego i unutar istog jezika, na primjer kruh-hljeb**«)** ***njegovoj pravednosti u sudjelovanju koje ono svakome određuje u najvišem dobru, može se u potpunosti naći u jednom jedinom intelektualnom opažaju postojanja umnih bića. Ono što stvorenju može da pripadne jedino u pogledu nade u to sudjelovanje bila bi svijest o njegovom oprobanom nastrojenju da se iz svog dosadašnjeg napredovanja od rđavog ka moralno-boljem, i iz nepromjenljive odluke koja mu je na taj način postala poznata, nada u njegovo dalje neprekidno nastavljanje dokle god dosezala njegova egzistencija, čak i preko ovog života,****

---

* Uvjerenje o **(»** = vjerovanje da je nešto istina; uvjerenje [vjerovanje] je najveće kod suda zasnovanog na perceptivnoj ili logičkoj očitosti, manja kod sudova koji potiču iz subjektivnog iskustva, a najmanja kod sudova vrednovanja na afektivnoj osnovi; teza [doktrina] koja se prihvaća kao istinita i kao takva brani i propagira**«)** ***nepromjenljivosti njegovog nastrojenja u napredovanju ka dobru čini se da je ipak po sebi nemoguće za neko stvorenje. Neka doktrina*** **(»**učenje, teorija; logički utemeljeno i razrađeno učenje o prirodi i svijetu, teološko, filozofsko ili znanstveno. - Doktrinar - fanatičan branilac određene teorije ili učenja bez obzira je li ono održivo ili nije i protivi li se zbilji, umu, kritičkim dokazom tj. razlogom ili ne; slijepo pristajanje uz neko

nekritičko učenje, uz neku tezu ili teoriju«) ***zbog toga i dopušta da to uvjerenje jedino potiče iz istog duha koji prouzrokuje posvećivanje, to jest tu čvrstu odluku, a s njom i svijest o istrajnosti u moralnom progresu. Međutim, i prirodno je da onaj ko je svjestan da je dugi dio svog života, do njegovog kraja, istrajao u napredovanju ka boljem, i to na osnovu pravih moralnih motiva, smije sebi da stvara utješnu nadu, iako ne izvjesnost, da će pri tim načelima istrajati i u egzistenciji koja je produžena preko ovog života. I mada on u svojim sopstvenim očima ovdje nikada nije pravedan, niti se uz nadani budući porast svog prirodnog savršenstva, a s njim i svojih dužnosti, ikada tome smije nadati, on se ipak može nadati u*** blaženu ***budućnost u tom napredovanju, koje, mada se tiče cilja odgođenog u beskonačnost, za Boga ipak predstavlja posjed; jer, to je izraz kojim se um služi da označi potpuno*** dobro, ***koje je nezavisno od svih slučajnih uzroka svijeta i koje je, kao i*** svetost, ***isto tako ideja koja može biti sadržana samo u beskonačnom progresu i njegovom totalitetu; stvorenje ga, dakle, nikada ne postiže potpuno.***

---

i da tako — sada, ovdje ili u nekom doglednom budućem trenutku svog postojanja, trajanja (koju samo Apsolut, koji sve uvjetuje, a sam nije ničim uvjetovan ***može da obuhvati) bude potpuno adekvatna njegovoj težnji, [nadi] u*** dobro ***(i to u popustljivosti i praštanju Božjem, koje se slaže s milošću i pravednošću).***

V.
POSTOJANJE BOGA KAO POSTULAT ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Moralni zakon je u prethodnoj analizi doveo do praktičnog zadatka koji se propisuje bez ikakve potpore od strane čulnih podsticaja, samo pomoću čistog uma, doveo je do nužne potpunosti prvog i najglavnijeg dijela najvišeg dobra, moralnosti, i pošto se navedeni zadatak potpuno može riješiti samo u vječnosti — do postulata besmrtnosti. ***Taj isti zakon mora isto tako na osnovu samog nepristrasnog uma, voditi i do mogućnosti drugog elementa najvišeg dobra, to jest do sreće primjerene pomenutoj moralnosti, u stvari do pretpostavke nekog uzroka koji je adekvatan*** (»= odgovarajući, primjeren, izjednačen; taj pojam za podudaranje stava, predodžbe ili pojma sa primiječenim, predočenim odnosno pojmljenim predmetom«) ***toj posljedici, odnosno on mora postulirati egzistenciju Boga kao nužno pripadnu mogućnosti najvišeg dobra (koji objekt naše volje je nužno povezan s moralnim zakonodavstvom čistog uma). Mi ćemo tu povezanost uvjerljivo prikazati.***

Sreća ***je stanje umnog bića u svijetu kome u cjelini njegove egzistencije (kao)*** sve ide po želji i volji, ***te dakle počiva na saglasnosti prirode s cijelom njegovom svrhom, a isto tako sa suštinskim određujućim razlogom njegove volje. Moralni zakon kao zakon slobode zapovijeda na osnovu određujućih razloga koji treba da budu potpuno nezavisni od prirode i njene saglasnosti s našom moći žudnje (kao podsticaja); međutim, djelatno umno biće u svijetu ipak nije u isto vrijeme uzrok svijeta i same prirode. Prema tome, moralni zakon ne sadrži ni***

najmanji razlog za nužnu povezanost između moralnosti i njoj srazmjerne sreće jednog bića koje svijetu pripada kao dio, i, koje je stoga od njega zavisno; to biće upravo zato ne može svojom voljom da bude uzrok te prirode i da je, što se tiče njegove sreće, sopstvenim snagama potpuno usaglasi sa svojim praktičkim načelima. Pa ipak, takva povezanost se u praktičkom zadatku čistog uma, to jest u nužnom radu na najvišem dobru, postulira kao nužna: mi treba ***da nastojimo da ostvarujemo najviše dobro (koje, dakle, ipak mora biti moguće). Tako se*** postulira ***i postojanje uzroka cjelokupne prirode, različitog od prirode, koji bi sadržavao osnov saglasnosti sreće sa moralnošću. Međutim, taj vrhovni uzrok treba da sadrži osnov saglasnosti prirode ne samo sa zakonom volje umnih bića nego i sa predstavom tog*** zakona, ***ukoliko ga ta bića sebi postavljaju kao*** vrhovni određujući razlog volje, ***dakle ne samo s običajima prema formi nego i s njihovom moralnošću kao njihovim motivom, to jest s njihovim moralnim nastrojenjem. Prema tome, najviše dobro u svijetu moguće je samo ukoliko se pretpostavi*** vrhovni uzrok ***prirode koji ima kauzalitet primjeren moralnom nastrojenju. Takvo biće, koje je sposobno za radnje prema predstavi zakona, jeste*** inteligencija ***(umno biće), a kauzalitet takvog bića prema toj predstavi zakona jeste njegova*** volja. ***Dakle, vrhovni uzrok prirode, ukoliko se za najviše dobro pretpostavlja, jeste biće koje je pomoću*** razuma ***i*** volje ***uzrok (dakle, tvorac) prirode, to jest*** **BOG**. ***Prema tome, postulat mogućnosti*** najvišeg izvedenog dobra ***(najboljeg svijeta) istovremeno je postulat stvarnosti*** najvišeg iskonskog dobra, ***i to je egzistencija Boga. Naša je dužnost da ostvarujemo najviše dobro, dakle ne samo pravo nego i s dužnošću kao potrebom povezana nužnost da pretpostavljamo mogućnost tog najvišeg dobra. Pošto se to događa samo pod uslovom postojanja Boga,***

mi tu pretpostavku nerazdvojno povezujemo s dužnošću, pa je moralno i nužno da se pretpostavi njegovo postojanje.

Ovdje zacijelo treba primjetiti da je ta moralna nužnost subjektivna, ***to jest potreba, a ne neki materijalni objekt; i to samo kao dužnost; jer, nikako ne može biti dužnost da se pretpostavi egzistencija neke stvari (pošto se to tiče samo teorijske upotrebe uma). Pod tim se takođe ne razumije da je prihvatanje postojanja Boga*** kao osnove svake obaveznosti uopšte ***nužno (jer ta osnova, kako je dovoljno dokazano, počiva jedino na autonomiji samog uma). Ovdje dužnosti pripada samo rad na stvaranju i unapređivanju najvišeg dobra u svijetu, čija se mogućnost, prema tome, može postulirati. Međutim, naš um nalazi da se mogućnost najvišeg dobra ne može zamisliti drukčije nego pod pretpostavkom jedne, neke, najviše inteligencije. Prihvatanje njenog postojanja povezano je, dakle, sa sviješću o našoj dužnosti, mada sama ta pretpostavka pripada teorijskom umu. Jedino u pogledu teorijskog uma može se ta pretpostavka, posmatrana kao osnov objašnjenja, zvati*** hipoteza, ***ali se s obzirom na shvatljivost objekta (najvišeg dobra), koji nam je ipak zadat pomoću moralnog zakona, dakle neke potrebe u praktičkom pogledu, može zvati*** vjera, ***i to čista*** umna vjera, ***pošto je samo čisti um (kako po svojoj teorijskoj tako i praktičkoj upotrebi) izvor iz kojeg izvire ta vjera. (»*** = kao termin znači izvjesnost koja je objavljena zauvijek; objave tj. knjige su dokaz vjere i izvor istine. — Vjerom se može zadobiti bezuvjetni oslonac u vlastitoj odluci, i time uporište naspram relativnosti «neodređenosti» koja se transcendira u beskonačno. Dakako, takvo objašnjenje čini hermeneutički krug. Ja sam vjeru stavio u »mnjenje« kao neku izvjesnost i »ne« »znanje«

to jest našu nemoć višeg »većeg« znanja, i definisao je kao »držati za istinito« i time je ona kao subjekt samo »subjektivno dovoljna« ali se kao objekt [tj. materijalno] »objektivno nevidi«. — Odnos vjerovanja i znanja je nerješiv problem našeg mišljenja. — Ovo odlučujuće pitanje je u spoznajno-teoretskom smislu nemoguće riješiti; [ili, ili] vjerovanje ili znanje. Možemo razlikovati tri stajališta filozofa: [Bla, bla, bla]; 1. vjerovanje je niži modus znanja ali uvjetovan, određen ljudskom prirodom *od F. Bacona do Humea, zatim, Fichtea i Kanta;* 2. podudarnost spoznaje putem vjere i znanja *je stav Descartesa i Leibniza;* i 3. otklanjanje vjere s obzirom da je zasnovana na pokornosti Bogu, drugih autoriteta, antropomorfizma, do tvrđenja njenog protu umnog i nihilističkog karaktera*; Neki.* — Filozofijsko vjerovanje je pokušaj u jednom ili drugom pravcu, kome se suprotstavlja naučno »kao [nazovi] objektivno« znanje, ali ipak smo kao teorijsko, »teorije« i tako se sve svodi na isto. Filozofijsko se vjerovanje javlja pred iskustvom relativnosti predmetnosti, [tj. kao vančulno neodređen predmet] zatim kao iskustvo neznanja bitka i zapadanja u to isto neznanje. Nemoć [naša granica] ljudi da doskoče smrti tj. našoj ograničenosti**«)**

Sad se iz ove dedukcije ***može razumjeti zašto*** grčke ***škole nikada nisu mogle da dođu do rješenja svog problema o praktičkoj mogućnosti najvišeg dobra: to je zbog toga što su uvijek samo pravilâ upotrebe, koju volja čovjekova čini od slobode, smatrale jedinim i za sebe jedino dovoljnim njenim osnovom, a da im, po njihovom mišljenju, za to nije bilo potrebno postojanje Boga. Istina, grčke škole su dobro uradile što su princip morala utvrdile nezavisno od tog postulata***, sam

za sebe, ***jedino na osnovu odnosa uma prema volji, i što su ga, prema tome, načinile*** vrhovnim ***praktičkim uslovom najvišeg dobra; ali to zato nije bio potpun uslov njegove mogućnosti.*** Epikurovci ***su, doduše, pogrešno bili prihvatili sav princip morala za vrhovni, princip sreće, i kao zakon mu podmetnuli maksimum proizvoljnog izbora prema sklonosti svakog čovjeka; ali su oni ipak dovoljno*** konsekventno ***postupali u tome što su svoje najviše dobro isto tako, srazmjerno*** niskosti ***svog načela, ponizili i što nisu očekivali veću sreću od one koja se može steći putem ljudske razboritosti (čemu takođe pripadaju uzdržljivost i umjerenost sklonosti), a ta sreća, kao što se zna, mora ispasti dosta*** jadna ***i prema okolnostima vrlo različita, čak i ne računajući izuzetke koje su njihove maksime neprestano morale dopuštati i koji te maksime čine neprikladnim za zakone.*** Stoičari ***su, naprotiv, sasvim tačno bili izabrali svoj vrhovni praktički princip, i to vrlinu, kao uslov najvišeg dobra. Međutim, pošto su stepen vrline koji je potreban za njen čisti zakon predstavljali kao potpuno dostižan u ovom životu, to nisu samo moralnu moć*** čovjeka ***pod imenom*** mudraca ***protegli preko svih granica njegove prirode i prihvatili nešto što protivrječi svakom ljudskom saznanju, nego čak nisu htjeli da dopuste ni to da drugi*** sastavni dio ***koji prvenstveno pripada najvišem dobru, to jest sreća, važi kao poseban predmet ljudske moći žudnje, nego su svog*** mudraca, ***nalik na nekog diva, u svijesti o izvrsnosti njegove osobe učinili sasvim nezavisnim od prirode (s obzirom na njegovu zadovoljnost) time što su ga izlagali, doduše, nevoljama života, ali ga njima nisu podvrgavali (istovremeno ga prikazujući i kao slobodnog od zla). Tako su stvarno ispustili drugi element najvišeg dobra, ličnu sreću, jer su ga postavili samo u djelovanje i zadovoljenost svojom ličnom vrijednošću, te ga, dakle, nisu uključili u svijest o***

moralnom načinu mišljenja — u čemu bi, međutim, mogli biti dovoljno opovrgnuti glasom (svešću) svoje sopstvene prirode.

Doktrina** iz **religijskih, *

---

* ***Obično se smatra da religijski propis morala, sa stanovišta njegove čistoće, nije ni u kakvoj prednosti pred moralnim pojmom stoičara; međutim, razlika između njih je, ipak, veoma vidljiva. Stoički sistem je svijest o duševnoj snazi napravio sjedištem oko kojeg bi trebalo da se okreću sva moralna nastrojenja, i mada su njegove pristaše, doduše, govorili o dužnostima, čak ih i sasvim dobro određivali, oni su, ipak, pobudu i pravi određujući razlog volje uzimali kao uzdignutost načina mišljenja nad nižim pobudama čula koje su moćne samo zbog slabosti duše. Prema tome, vrlina kod njih bješe izvjestan heroizam*** mudraca ***koji se uzdiže iznad životinjske prirode. Taj heroizam je njemu samom dovoljan, — drugima, doduše, propisuje dužnosti, ali je sam iznad njih uzvišen*** (»uzdignut«) ***i nije podvrgnut nikakvom iskušenju prestupa moralnog zakona. Međutim, oni sve to ne bi mogli učiniti da su taj zakon predstavili u čistoti i strogosti, kao što to čine propisi objavljenih knjiga. Ako pod*** idejom ***razumijem savršenstvo kome u iskustvu ne može da bude dato ništa adekvatno, onda moralne ideje zato nisu ništa transcendentno, to jest takve o kojima čak ni pojam ne bismo mogli dovoljno odrediti, ili za šta je neizvjesno da mu uopšte odgovara neki predmet, kao što ideje odgovaraju spekulativnom umu, nego kao uzori praktičkog savršenstva bivaju neophodan putokaz moralnog ponašanja i istovremeno*** mjerilo upoređivanja. ***Ako sad, sav religijski moral razmotrim sa njegove filozofske strane, onda bi se on,***

upoređen sa idejama grčkih škola, pojavljivao ovako: ideje kiničara, (»kinici = ime od gimnazije posvećene Heraklu u Kinosargu - sjeverno od Atine. Pripadaju Sokratovoj školi. Oni su učili da svaki čovjek može postići blaženstvo ako živi tako da ima što manje potreba. Učenje da je traženje zadovoljstva neprirodno i da je to bolest. Na području etike, učenje da je vrlina dovoljna za blaženstvo, može se naučiti »didakte« ***[»****didaktika = vještina poučavanja; nauka o nastavi koja oslanjajući se na rezultate logike****,*** *psihologije i teorije spoznaje istražuje opšte principe nastave kao i nastave pojedinih predmeta {metodika}****«]*** i ne može se izgubiti. Ko to nije postigao, bolje da ne živi. To je smisao kinizma. Na pitanje što ja najbolje odgovorili bi: [sloboda govora]***«) epikurovaca, stoičara i ostalih vjerovanja jesu:*** prirodna jednostavnost, razboritost, mudrost i svetost. ***S obzirom na put da se do njih dođe, grčki filozofi su se međusobno razlikovali po tome što su kiničari nalazili da je za to dovoljan običan*** ljudski razum***, a ovi drugi da je dovoljan samo*** put nauke, ***dakle i jedni i drugi su ipak nalazili da je za to dovoljna puka (gola formalnost)*** upotreba prirodnih snaga. ***Pošto svoj propis (kao što to i mora da bude) ustanovljuje tako čisto i nepopustljivo, takav moral oduzima čovjeku pouzdanje da tom propisu, bar ovdje u životu, bude potpuno adekvatan, ali ga ipak ponovo podiže time što se, ako djelujemo onako dobro kao što je u našoj*** moči, ***možemo nadati da će nam ono što nije u našoj moći doći (tamo) s druge strane, znali mi na koji način ili ne.*** Aristotel ***i*** Platon ***su se razlikovali jedino u pogledu porijekla naših moralnih pojmova.***

---

knjigâ treba da daje pojam najvišeg dobra (carstva Božjeg) koji jedino udovoljava najstrožem zahtjevu praktičkog uma.

Moralni ***zakon*** ***je*** ***svet*** ***(nepopustljiv) i zahtjeva svetost morala, iako je svako moralno savršenstvo do kojeg čovjek može doći uvijek samo vrlina, to jest zakonito*** ***nastrojenje*** ***iz*** poštovanja ***zakona, dakle*** ***svijest*** ***o stalnoj sklonosti ka prestupu tog zakona, ili bar ka tome da mu se oduzme njegova čistota, to jest ka tome da se umiješaju mnogi nepravi (nemoralni)*** ***motivi*** ***za pokoravanje zakonu, dakle samopoštovanje koje je povezano s poniznošću. Prema tome, s obzirom na svetost koju zahtjeva religijski zakon, stvorenju ne preostaje ništa drugo nego napredovanje u beskonačnost, ali on upravo zato stvorenju i daje*** ***pravo*** ***na nadu u njegovo trajanje koje ide u beskonačnost.*** Vrijednost ***nastrojenja*** potpuno ***primjerenog moralnom zakonu jeste beskonačna, jer nikakva moguća*** ***sreća*** ***u sudu njegovog mudrog i svemoćnog djelioca nema drugog ograničenja osim nepostojanja primjerenosti umnih bića njihovoj dužnosti. Međutim, moralni zakon za sebe ipak*** ne obećava ***nikakvu sreću; jer ona, prema pojmovima o prirodnom poretku*** ***uopšte***, ***nije*** ***nužno*** ***povezana s pokoravanjem tom zakonu. Religijsko učenje o moralu popunjava to (drugim neophodnim sastavnim dijelom najvišeg dobra) prikazivanjem svijeta u kome se umna bića cijelom dušom posvećuju moralnom zakonu, kao*** carstvu Božjem ***u kome priroda i moral, pomoću svetog tvorca koji omogućava i dovodi to stanje u stvarnost (tj.*** ***aktualizuje*** ***ga) proizvodeći to najviše dobro, koje stupa u*** ***harmoniju***, ***ali, je svakome od njih, samom za sebe, različita.*** Svetost morala ***se već u ovom životu pokazuje kao putokaz, a njoj srazmjerno dobro,*** blaženosti ***je u vječnosti dostižna, jer*** svetost ***mora biti*** ***uzor*** ***njihovog ponašanja u svakom stanju, dok je napredovanje ka njoj moguće i nužno već u ovom životu. Međutim,*** blaženost ***pod imenom*** sreće ***uopšte se ne može dostići na ovom svijetu (onoliko koliko zavisi od naše***

moći), te stoga postaje predmet nade. Bez obzira na to, sâm religijski princip morala ***ipak nije teološki*** (»na način teologa; teologija = [grč. theos = Bog, theología = poučavanje o Bogu], učenje o Bogu, objavljene teologije počivaju na vjeri iz knjiga«) ***(tj. nije heteronomija), nego je autonomija čistog praktičkog uma samog za sebe, pošto spoznaju Boga i njegove volje ne čini osnovom tih zakona, već samo osnovom dolaženja do najvišeg dobra pod uslovom da se pokoravamo i djelujemo po tim zakonima. Najviše dobro pa čak ni te željene posljedice ne uzimaju se kao istinska*** pobuda ***za pokoravanje tim zakonima, nego samo kao predstava dužnosti, a u vjernom pridržavanju dužnosti se jedino sastoji biti dostojan sticanja tih posljedica.***

Na taj način moralni zakon, pomoću pojma najvišeg dobra kao objekta i krajnje svrhe čistog praktičkog uma, vodi religiji, to jest saznanju svih dužnosti kao Božjih zapovjesti, ne kao sankcija, to jest samovoljnih; (»samovoljne«) samih za sebe slučajnih (»slučajne«) naredbi tuđe volje***, nego kao suštinskih*** zakona ***svake slobodne volje same za sebe. Međutim, ti zakoni se ipak moraju smatrati kao zapovjesti najvišeg bića, jer se samo od moralno savršene (svete i milostive), a istovremeno i svemoćne volje možemo nadati najvišem dobru. Moralni zakon nam stavlja u dužnost da to najviše dobro postavimo kao predmet svoje težnje i da tako, putem saglasnosti s tom voljom, dospijemo*** (»dosegnemo«) ***do njega. Stoga i ovdje sve ostaje nesebično i zasnovano samo na dužnosti, a da se kao*** pobude ***ne smiju uzimati za osnovu*** strah ***ili*** nada, ***koji, kad postanu principi, poništavaju cjelokupnu moralnu vrijednost radnji. Moralni zakon zapovijeda da najviše moguće dobro u svijetu učinim sebi posljednjim predmetom sveg ponašanja. Međutim,***

ne mogu se nadati da ću to učiniti drukčije do jedino pomoću saglasnosti svoje volje sa voljom svetog **(»**sveto = apsolutno čist; sveto = potpuno čisto; Sve To**«)** ***i milostivog tvorca svijeta; i mada je u pojmu najvišeg dobra kao pojmu cjeline — u kome se najveća sreća zamišlja kao u najtačnijoj srazmjeri povezna s najvećom mjerom moralnog (u stvorenjima mogućeg) savršenstva — sadržana je i*** moja lična sreća, ***ona ipak nije određujući razlog volje koja je upućena na ostvarivanje najvišeg dobra, nego je određujući razlog moralni zakon (koji, naprotiv, moju neograničenu žudnju za srećom strogo ograničava na uslove).***

Stoga ni moral, istinu govoreći, nije učenje o tome kako sebe treba da usrećimo***, nego kako treba da postanemo*** dostojni ***sreće. Samo onda kad se tome pripoji religija, rađa se i nada da ćemo doći do sreće u onoj mjeri u kojoj smo pazili na to da je ne budemo nedostojni.***

Neko je dostojan ***posjedovanja neke stvari ili nekog stanja kad je činjenica da je on posjeduje saglasno s najvišim dobrom. Sad se lako može uvidjeti da svaka dostojnost zavisi od moralnog ponašanja, jer ono u pojmu najvišeg dobra sačinjava uslov ostalog (što pripada stanju), i to, sudjelovanja u sreći. Ali odavde slijedi: da se s moralom po sebi nikada ne smije postupati kao s*** učenjem o sreći; ***to jest kao s uputstvom da se dođe do sreće; jer, moral ima posla samo sa umnim uslovom*** (conditio sine qua non) **(»**[lat.] = uvjet bez kojega neki određeni događaj nikako ne može nastati; ustanovljeni neophodan uvjet nečega**«)** ***sreće, a ne sa sredstvom za njeno sticanje. Međutim, kad je moral (koji samo nameće dužnosti, a ne daje pravila sebičnim željama) potpuno izložen, tek se onda — pošto je probuđena želja koja se zasniva na zakonu da se***

ostvaruje najviše dobro (da se do nas dovede carstvo Božje), a ta želja prije toga nije mogla da iskrsne ni u jednoj sebičnoj duši, i pošto je radi nje napravljen korak ka religiji — učenje o moralu može nazvati i učenjem o sreći; pošto nada u to prije svega započinje samo s religijom.

Iz toga se takođe može vidjeti: da se, ako se pita za svrhu Boga ***u stvaranju svijeta, ne smije imenovati*** sreća ***umnih bića u njemu, nego*** najviše dobro***, koje pomenutoj želji tih bića dodaje još jedan uslov, a taj je, da budu dostojna sreće, to jest dodaje*** moralnost ***tih istih umnih bića. Samo moralnost sadrži mjerilo prema kome se ta bića jedino mogu nadati da će, vođena rukom*** mudrog ***tvorca, doći do sreće. Jer, kako*** mudrost, ***posmatrana teorijski, znači*** saznanje najvišeg dobra***, a posmatrana praktički,*** primjerenost volje najvišem dobru***, to se najvišoj samostalnoj mudrosti ne može pridavati svrha koja bi se zasnivala samo na*** dobroti***. Jer njeno dejstvo (s obzirom na sreću umnih bića) može se misliti samo pod ograničavajućim uslovima saglasnosti sa*** svetošću*

---

* ***Pri tom, da bih označio istinski karakter tih pojmova, primjećujem još samo ovo: iako se Bogu pridaju različna svojstva, čiji je kvalitet prikladan i za stvorenja, samo što se kod Boga dižu do najvišeg stepena, na primjer, moć, znanje, prisutnost, dobrota itd., pod nazivima svemoći, sveznanja, sveprisutnosti, beskrajne dobrote itd., ipak postoje tri svojstva koja se isključivo, a ipak bez dodatka veličine, pridaju Bogu, i koja su sva skupa moralna: on je*** jedini svet, jedini blažen, jedini mudar***, jer ti pojmovi već podrazumijevaju neograničenost. Prema redu tih svojstava on je, dakle, i*** sveti

zakonodavac ***(i stvoritelj),*** milostivi vladar ***(i hranitelj) i*** pravedni sudija ***— tri svojstva koja u sebi sadrže sve ono čime Bog postaje predmet religije i primjereno kojima se metafizička savršenstva sama od sebe dodaju u umu.***

---

njegove volje primjerene najvišem iskonskom dobru. Stoga su oni koji su svrhu stvaranja postavili u slavu Božju (pretpostavljajući da se ova ne zamišlja antropomorfistički, **[»** antropomorfizam = grč. anthropomorfos = čovjekolik, očovječen: pogled po kome su sve stvari i pojave - ako se radi o religiji, - na ljudski način protumačene. Prenošenje ljudskih osobina mišljenja, osječanja i volje na izvanjsko područje prirode i Boga. On predstavlja prvi oblik religije. U umjetnosti se javlja kao uživljavanje i personifikacija; prosvijetljenost**«]** ***kao želja da bude veličana) zacijelo pogodili najbolji izraz. Jer Boga ništa više ne slavi od onoga što je na svijetu najvrijednije cijenjenja — poštovanje njegove zapovijesti, pokoravanje svetoj dužnosti koju nam nameće njegov zakon, kad njegova divna mjera dođe do toga da se tako lijep poredak ovjenča odgovarajućom srećom. Ako ga ovo posljednje (da upotrijebimo ljudski jezik) čini dostojnim ljubavi, onda je on na osnovu onog prvog predmet*** obožavanja. ***Istina, ljudi dijelima dobročinstva čak mogu steći ljubav, ali samo njima nikad ne mogu steći poštovanje, tako da im najveće dobročinstvo čini čast jedino na taj način što se vrši prema dostojnosti.***

Da je u poretku (po propisu) svrhâ čovjek ***(a s njim svako umno biće)*** svrha sama po sebi***, to jest da ga niko nikada ne smije upotrijebiti samo kao sredstvo a da pri tom u isto vrijeme***

ne bude sâm svrha, da, dakle, čovječnost ***u našoj osobi nama samima mora biti sveta, to sad slijedi od sebe, jer je čovjek subjekt*** moralnog zakona***, dakle onoga što je po sebi sveto, radi čega se i u saglasnosti s čim se nešto uopšte može nazvati svetim. Jer, taj moralni zakon zasniva se na autonomiji naše volje kao slobodne volje, koja se istovremeno po svojim opštim zakonima nužno mora moći da slaže s onom voljom kojoj treba da se*** podvrgne**.**

VI.

O POSTULATIMA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA UOPŠTE

Svi ti postulati polaze od načela moraliteta, koji nije postulat nego zakon pomoću kojeg um neposredno **(»**posredno, kako ko!**«)** ***određuje volju. Ova volja, upravo stoga što je tako određena, kao čista volja zahtjeva te nužne uslove pokoravanja svome propisu. Ti postulati nisu teorijske dogme, već*** pretpostavke ***u nužno praktičkom smislu. Prema tome, oni ne proširuju spekulativno saznanje, ali idejama spekulativnog uma uopšte (posredstvom njihovog odnosa prema onome što je praktičko) daju objektivnu realnost i daju im pravo da budu pojmovi. Spekulativni um ne bi inače mogao sebi prisvojiti pravo ni da samo potvrdi mogućnost tih pojmova.***

Ti postulati jesu postulati besmrtnosti, slobode ***posmatrane pozitivno (kao kauzaliteta bića ukoliko ono pripada inteligibilnom svijetu)*** i postojanja Boga**.** Prvi ***proističe iz praktički nužnog uslova primjerenosti trajanja radi***

potpunosti ispunjavanja moralnog zakona; drugi ***proističe iz nužne pretpostavke nezavisnosti od čulnog svijeta i moći određivanja svoje volje prema zakonu inteligibilnog svijeta, to jest slobode;*** treći ***proističe iz nužnosti uslova za takav inteligibilni svijet, da bi on bio najviše dobro, na osnovu pretpostavke o najvišem samostalnom dobru, to jest o postojanju Boga.***

Težnja ka najvišem dobru, koja je posredstvom poštovanja moralnog zakona nužna, kao i pretpostavka njegove objektivne realnosti, koja iz toga proističe, pomoću postulata praktičkog uma vodi, dakle, do pojmova koje je spekulativni um, istina, mogao da izloži kao zadatke, ali koje nije mogao da riješi. Dakle, vodi 1.) do onog pojma za čije rješavanje um nije mogao da učini ništa drugo osim paralogizama ***(ustvari besmrtnosti),*** **(»**paralogizam = »Paralogizmi čistoga uma« kao ***transcendentalno*** logički stavovi, o ljudskoj prirodi, koja je sklona da zbog postojanosti samosvijesti zaključuje o besmrtnosti duše**«)** ***jer mu je nedostajala odlika istrajnosti da bi psihološki pojam nekog posljednjeg subjekta, koji se duši nužno pridaje u samosvijesti, dopunio realnom predstavom supstancije, što praktički um izvršava pomoću postulata trajanja koje se zahtjeva za primjerenost moralnom zakonu u najvišem dobru kao cjelokupnoj svrsi praktičkog uma. 2.) Ta težnja vodi onome od čega je spekulativni um sadržavao samo*** antinomiju, ***čije je rješenje mogao temeljiti jedino na pojmu koji se problematično, doduše, može misliti, ali koji je za njega, prema njegovoj objektivnoj realnosti, nedokaziv i neodredljiv, u stvari sadržavao je*** kosmološku ***ideju inteligibilnog svijeta i svijest o našem postojanju u njemu, posredstvom postulata slobode (čiju realnost on pokazuje pomoću moralnog zakona, a s***

njim istovremeno i zakon inteligibilnog svijeta, na koji je spekulativni um mogao samo da upućuje, ali njegov pojam nije mogao da odredi).* 3.) *Ta težnja onome što je spekulativni um, istina, mogao misliti, ali što je kao puki transcendentalni ideal ***morao ostaviti neodređenim, i to*** teološkom ***pojmu prabića, pribavlja značaj (sa praktičkog gledišta, to jest kao uslovu mogućnosti objekta volje određene moralnim zakonom) kao vrhovnom principu najvišeg dobra u inteligibilnom svijetu pomoću moralnog zakonodavstva koje u njemu ima moć.***

Međutim, da li se na takav način naše saznanje pomoću čistog praktičkog uma zaista proširuje, i da li je ono što je za spekulativni um bilo transcendentno***, u praktičkom umu*** imanentno? ***Svakako, ali*** samo u praktičkom pogledu***. Jer, mi na taj način ne saznajemo, istina, ni prirodu svoje duše, ni inteligibilni svijet, ni najviše biće prema onome što su oni sami po sebi, nego imamo samo pojmove o njima sjedinjene u*** praktičkom ***pojmu*** najvišeg dobra ***kao objektu naše volje, i to potpuno a priori pomoću čistog uma, ali samo posredstvom moralnog zakona, a takođe samo u odnosu prema njemu s obzirom na objekt što ga on neizostavno zahtjeva. Kako je sama sloboda moguća i kako čovjek sebi treba teorijski i pozitivno da predstavi tu vrstu kauzaliteta — to se ne saznaje na taj način, nego se samo saznaje da takva sloboda jeste, postulirana pomoću moralnog zakona i radi njega. Tako stvar stoji i sa ostalim idejama koje ljudski razum nikada neće istražiti prema njihovoj mogućnosti, ali ih takođe nikakva sofisterija — da one nisu istinski pojmovi — nikada neće otrgnuti od uvjerenja čak i najobičnijeg čovjeka.*** (»sofizam = lukava misao, sofisterija; prividan dokaz; uobičajeni naziv za pogrešan zaključak načinjen radi obmane, zabune, a ponekad i šale. Sofizam

može biti više uvijen ili čak drastičan. Primjer grčkog sofizma: što nisi izgubio to još imaš; rogove, veliš, nisi izgubio - dakle imaš ih«)

VII.

KAKO JE MOGUĆE MISLITI PROŠIRIVANJE ČISTOG UMA U PRAKTIČKOM SMISLU, A DA SE U ISTO VRIJEME NE PROŠIRI NJEGOVO SAZNANJE KAO SPEKULATIVNO ?

Mi ćemo na ovo pitanje, da ne bismo postali suviše apstraktni, **(**»apstraktno = bez oslonca na materijalnost činjenica, kao neusmjereno prema stvarnom stanju stvari; apstraktno misliti**«)** ***odmah odgovoriti primjenom na slučaj koji je pred nama. — Da bi se čisto*** *saznanje* praktički ***proširilo, mora biti dat neki cilj*** *a priori****, to jest neka svrha kao objekt (volje) koji se*** ***nezavisno od svih teorijskih*** **(**»ili teleoloških**«) (**»teleologija = [grč. télos = svrha, cilj i logos = nauka], nauka o svrhama, učenje o svrhovitosti prema kojem je sve u prirodi, tj. svijetu, uređeno prema unaprijed postavljenom cilju; da svako događanje i postojanje ima svoju određenu svrhu**«)** ***načela, pomoću (kategoričkog) imperativa*** **(**»kategorični imperativ = bezuvjetan zahtjev za određeno postupanje**«)** ***koji neposredno određuje volju, predstavlja kao praktički nužan; a to je u ovom slučaju*** najviše dobro***. Ono, međutim, nije moguće ako se ne pretpostave tri teorijska pojma (za koje se, pošto su samo čisti pojmovi uma, ne može naći nikakav odgovarajući opažaj, na tom teorijskom putu nikakva***

objektivna realnost), a to su: sloboda, besmrtnost i Bog. Dakle, praktičkim zakonom koji iziskuje egzistenciju najvišeg dobra koje je moguće u svijetu. Postulira se mogućnost tih objekata čistog spekulativnog uma, objektivna realnost koju im ovaj posljednji nije mogao da obezbijedi; na taj način teorijsko saznanje čistog uma svakako zadobija neko povećanje, koje se, međutim, sastoji samo u tome što se pojmovi, za taj um inače problematični (koji se samo mogu zamišljati), sada asertorično proglašavaju za takve kojima stvarno pripadaju objekti, jer je praktičkom umu neizbježno potrebna njihova egzistencija za mogućnost njegovog, i to praktički apsolutno nužnog objekta najvišeg dobra, te na taj način teorijski um dobija pravo da ih pretpostavi. Međutim, to proširivanje teorijskog uma nije nikakvo proširivanje spekulacije, to jest da se on sada u teorijskom pogledu ***pozitivno upotrebljava. Jer, pošto je pri tom praktički um učinio samo to da su navedeni pojmovi realni i da stvarno imaju svoje (moguće) objekte, a da nam se pri tom ne daje ništa od njihovih opažaja, onda nikakav sintetički stav nije moguć na osnovu te priznate realnosti. Prema tome, to otkriće nam ni najmanje ne pomaže u spekulativnom pogledu, ali nam zacijelo pomaže s obzirom na praktičku upotrebu čistog uma za proširivanje tog našeg saznanja. Pomenute tri ideje spekulativnog uma još nisu po sebi nikakva saznanja; ipak, to su (transcendentne)*** misli ***u kojima nema ničeg nemogućeg. One sad pomoću apodiktičkog praktičkog zakona, kao nužni uslovi mogućnosti onoga što nam taj zakon zapovijeda da*** načinimo objektom***, dobijaju objektivnu realnost, to jest taj zakon nas upućuje na to*** da te ideje imaju objekte***, a ipak ne može da pokaže kako se njihov pojam odnosi na neki objekt, te to još i nije saznanje*** tih objekata***; jer, na taj način se o njima ništa ne može sintetički suditi, niti se teorijski može odrediti njihova***

primjena. Prema tome, od njih se ne može načiniti nikakva teorijska upotreba uma, u kojoj se, strogo uzevši, sastoji sve njegovo spekulativno saznanje. Međutim, ipak se na taj način teorijsko saznanje — istina, ne tih objekata***, ali uma uopšte — proširilo utoliko što su pomoću praktičkih postulata navedenim idejama bili*** dati objekti***, budući da je time jedna naprosto problematična misao najprije dobila objektivnu realnost. Dakle, to nije bilo nikakvo proširenje saznanja o*** datim nadčulnim predmetima***; ali je ipak bilo proširenje teorijskog uma i njegovog saznanja s obzirom na ono što je nadčulno uopšte, utoliko ukoliko je bio primoran da prizna*** da takvi predmeti postoje ***a da ih ne može bliže odrediti, da, prema tome, ne može proširiti samo to saznanje o objektima (koji su mu sad bili dati iz praktičkog razloga i samo za praktičku upotrebu). Čisti teorijski um, za koji su sve navedene ideje transcendentne i bez objekta, ima, dakle, na tom povećanju da zahvali jedino svojoj čistoj praktičkoj moći. Pomenute ideje postaju ovdje*** imanentne ***i*** konstitutivne (»konstitutivan, koji u osnovi određuje bivstvo nečega. kategorijalni sustav konstitutivan za iskustvo, tj. tek on omogućava iskustvo. Slično regulativan. U logici konstitutivna oznaka nekog pojma znači osnovnu bitnu oznaku za razliku od manje bitnih konsekventnih i slučajnih akcidentalnih oznaka«) ***time što su one osnovi mogućnosti da se*** ostvari nužni objekt ***čistog praktičkog uma (najviše dobro), pošto su bez toga*** transcendentne ***i pošto su samo*** regulativni ***principi spekulativnog uma koji mu ne zapovijedaju da izvan iskustva pretpostavi neki nov objekt, nego samo da njegovu upotrebu u iskustvu približi "potpunosti". Međutim, kad um jednom zadobije to povećanje, onda će on, kao spekulativni um (ali, samo za osiguranje svoje praktičke upotrebe), spomenutim***

idejama početi da postupa negativno, to jest ne proširujući ih, nego ih razjašnjujući, da bi, s jedne strane, spriječio antropomorfizam ***kao izvor*** supersticije**,** **(**»supersticija = nadređenost superordinirano = nadređeno**«)** ***ili prividno proširenje navedenih pojmova pomoću "kao iz" iskustva, a, s druge strane, da bi spriječio*** fanatizam **(»** = zanesenost, zaslijepljenost, slijepa predanost**«)** ***koji to proširenje obećava putem nadčulnog opažanja ili takvih osjećanja; sve su to smetnje praktičkoj upotrebi čistog uma, a njihovo uklanjanje, prema tome, svakako pripada proširivanju našeg saznanja u praktičkom pogledu, ne protivrječeći mu, a istovremeno priznajući da um u spekulativnom pogledu na taj način nije ni najmanje dobio.***

Za svaku upotrebu uma s obzirom na neki predmet zahtijevaju se čisti pojmovi razuma (kategorije)***, bez kojih se nikakav predmet ne može misliti. Oni se za teorijsku upotrebu uma, to jest za teorijsko saznanje, mogu primijeniti samo ukoliko im se istovremeno za osnovu uzme opažaj (koji je uvijek čulan), te, dakle, samo zato da bi se pomoću njega predstavio neki objekt mogućeg iskustva. I tako, ono što bih ovdje pomoću kategorija morao da mislim da bih ga saznao jesu ideje uma koje ne mogu biti date ni u kakvom iskustvu. Ali ovdje i nije riječ o teorijskom saznanju objekata tih ideja, nego samo o tome da one uopšte imaju objekte. Tu realnost pribavlja čisti praktički um, a pri tom teorijski um ne treba da čini ništa drugo do da pomoću kategorija samo*** misli ***navedene objekte, što je, kako smo inače jasno pokazali, zacijelo sasvim moguće a da opažaj i nije potreban (ni čulni ni nadčulni), pošto kategorije svoju postojbinu i porijeklo imaju u čistom razumu, nezavisno i prije svakog opažanja, jedino kao moći da se misli. One uvijek znače***

samo neki objekt uopšte, ma na koji način nam bio dat. ***Ali, kategorijama, ukoliko treba da budu primijenjene na pomenute ideje, nije, istina, moguće u opažanju dati nikakav objekt, ali im je ipak — time*** što je takav objekt stvaran, ***što, dakle, kategorija kao čista misaona forma ovdje nije prazna nego dobija značenje pomoću objekta koji praktički um nesumnjivo predočava u pojmu najvišeg dobra — dovoljno osigurana*** realnost pojmova ***koji su potrebni radi mogućnosti najvišeg dobra, a da tim povećanjem ipak ne prouzrokuje ni najmanje proširivanje saznanja prema teorijskim načelima.***

Ako se, dalje, ove ideje o Bogu, inteligibilnom svijetu (carstvu Božjem) i besmrtnosti određuju pomoću predikata koji su uzeti iz naše sopstvene prirode, onda se to određenje ne smije smatrati ni kao čulno prikazivanje ***tih čistih ideja uma (antropomorfizmi) ni kao transcendentno saznanje*** nadčulnih ***predmeta; jer, ti predikati nisu drugi do razum i volja, i to posmatrani u međusobnom odnosu, kao što se moraju misliti u moralnom zakonu, dakle samo ukoliko se od njih može načiniti čista praktička upotreba. U tom slučaju se apstrahuje od svega ostalog što tim pojmovima psihološki pripada, to jest ukoliko te svoje moći u*** njihovom upražnjavanju ***posmatramo empirijski (na primjer da je razum čovjekov diskurzivan,*** **(»** = zasnovan na razmišljanju i zaključivanju, protkan i viđen logičkim operacijama, misaon, pojmovan, racionalan. Diskurzivno mišljenje ne dovodi do simultanog, **[»***simultan = zajedno, istovremeno), istovremen; simultanost znači istovremenost***«]** neposrednog uvida u predmetnu cjelinu, već predstavlja sukcesivni **[»***sukcesija = slijed, uzastopnost, slijed jednoga za drugim***«]** logički proces od jednog logičkog elementa k drugom izgrađujući tako u postupnosti cjelinu iz dijelova.

Izraz diskurzivan upotrebljava se često slično kao prema intuitivnom. **[»***intuitivno = neposredno evidentno sagledano; intuicija = gledam u, neposredno gledanje, sagledavanje, viđenje, opažanje. Javlja se u više značenja: neposredno sagledavanje cjeline jedne složene situacije čiji se elementi ili aspekti mogu opaziti osjetilima; neposredno sagledavanje biti nekog predmeta ili zbivanja u nekom aktu; neposredno sagledavanje takvih biti koje su principijelno nepristupačne {nedokučive} i osjetnom opažanju i racionalnom mišljenju***«]«) *da su, dakle, njegove predstave misli a ne opažaji, da one u vremenu slijede jedna za drugom, da je njegova volja uvijek povezana sa zavisnošću zadovoljenosti od egzistencije njenog predmeta i tako dalje, što u najvišem biću ne može tako da bude); i tako od pojmova pomoću kojih zamišljamo čisto razumsko biće ne preostaje ništa više nego što je upravo potrebno za mogućnost da zamišljamo moralni zakon — dakle, saznanje Boga, istina, ali samo u praktičkom pogledu; na taj način, ako pokušamo da to saznanje proširimo do teorijskog saznanja, dobijamo njegov razum koji ne misli nego*** opaža, ***volju, koja je usmjerena na predmete od čije egzistencije ni najmanje ne zavisi njena zadovoljenost (neću ni da spominjem*** transcendentalne ***predikate, kao na primjer veličinu egzistencije, to jest trajanje — koje, međutim, ne postoji u vremenu kao jedinom sredstvu za nas mogućem da postojanje predstavimo kao veličinu): same osobine o kojima ne možemo da stvorimo sebi nikakav pojam*** podesan ***za saznanje predmeta i na taj način budemo poučeni da se navedeni pojmovi nikada ne mogu upotrijebiti za neku*** teoriju ***o natčulnim bićima, te da, prema tome, na taj način uopšte ne mogu utemeljiti neko*** spekulativno ***saznanje, ograničavajući svoju upotrebu jedino na izvršavanje moralnog zakona.***

Ovo što je upravo rečeno tako je očevidno i tako se jasno može djelom dokazati da čovjek spokojno može izazvati sve takozvane prirodne bogoslovske učenjake ***(čudno ime)****

---

* Učenost ***je, u stvari, samo ukupnost*** istorijskih ***nauka. Samo se učitelj objavljene teologije može zvati*** bogoslovski učenjak. ***Međutim, kad bi čovjek i onoga ko je u posjedu umnih nauka (matematike i filozofije) htio da nazove učenjakom, iako bi to protivrječilo već značenju riječi (koje u učenost uvijek ubraja samo ono što se sasvim mora*** naučiti ***i što se, dakle, samo od sebe ne može izmisliti pomoću uma), onda bi zacijelo filozof, sa svojom spoznajom Boga kao pozitivnom naukom, bio suviše jednostavna figura da bi zbog toga mogao biti nazvan*** učenjakom.

---

da naznače makar samo jednu osobinu koja određuje taj njihov predmet (izvan naprosto ontoloških predikata), **(**»ontološki = koji se tiče ontologije; ontološki dokaz o postojanju Boga, jest pokušaj da se iz pojma ili definicije dokaže njegova realna egzistencija. Pod ontološkim postupkom razumijeva se postupak pojmovno deduktivnog zaključivanja iz pojmova na egzistenciju — ontologija = filozofska disciplina koja obrađuje problem [postojanja kao postojanja] »bivstvujućeg kao bivstvujućeg« tj. problem bitka, bivstvovanja, postojanja. Kod Platona kao dijalektika, kod Aristotela kao »prva filozofija« ili metafizika; ontologija postaje sastavni dio metafizike; uz »racionalnu« psihologiju, teologiju. ona se bavi problemom bitka i suštine postojanja, kategorijama, zakonima i strukturom bivstvujućeg uopšte**«)**

možda osobinu razuma ili volje, za koju se ne bi moglo neosporno dokazati da nam, kad se iz nje izdvoji sve ono što je antropomorfističko, preostaje samo puka riječ, a da se s njom ne može povezati ni najmanji pojam posredstvom kojeg bi se čovjek mogao nadati da će proširiti teorijsko saznanje. Međutim, s obzirom na ono što je praktičko, ipak nam od osobina razuma i volje preostaje još pojam odnosa, kome praktički zakon (koji a priori određuje upravo taj odnos razuma prema volji) pribavlja objektivnu realnost. Ako se to jednom dogodilo, onda se pojmu objekta moralno određene volje (pojmu najvišeg dobra), a s njim i uslovima njegove mogućnosti — idejama o Bogu, slobodi i besmrtnosti — takođe daje realnost, ali uvijek samo s obzirom na izvršavanje moralnog zakona (ni za kakvu spekulativnu svrhu).

Poslije ovih napomena lako je naći i odgovor na važno pitanje: da li je pojam o Bogu pojam koji pripada fizici ***(dakle i metafizici, koja u opštem značenju sadrži samo čiste principe a priori one prve),*** ili je pojam koji pripada moralu? Objašnjavati ***prirodne pojave ili njihovu promjenu, ako se tu pribjegava Bogu kao tvorcu svih stvari, svakako da nije nikakvo fizičko objašnjenje, i uvijek je priznanje da je čovjek pri kraju sa svojom filozofijom, jer je primoran da prihvati nešto o čemu inače sam nema nikakvog pojma, kako bi mogao da stvori pojam o mogućnosti onoga što vidi pred očima. Međutim, od saznanja*** ovog ***svijeta doći pomoću metafizike do pojma o Bogu i do dokaza njegove egzistencije*** na osnovu sigurnih zaključaka***, nemoguće je zato što bismo ovaj svijet morali saznati kao najsavršeniju moguću cjelinu. Radi toga bismo morali saznati sve moguće svjetove (da bismo ih mogli uporediti s ovim), dakle morali bismo biti sveznajući kako bismo rekli da***

je svijet bio moguć samo pomoću Boga ***(kako moramo zamisliti taj pojam). Međutim, apsolutno je nemoguće da se egzistencija tog bića sazna iz samih pojmova, jer je svaki egzistencijalni*** **(»**egzistencijalan = koji se odnosi na egzistenciju nečega, a ne na njegovu esenciju, oznaka koja se tiče struktura bitka opstanka, npr. nahođenja, razumijevanja, bitka u svijetu, brige, propadanja, za razliku od kategorija kao ontoloških odlika svega preporučenog. Dok se sve egzistencijalno eksplicira **[»***eksplikacija = razlaganje; misaoni postupak u kome se neki pojam, neka cjelina pojma kao misaona jedinstvenost objašnjava tako da se rastavi u dijelove***«]** iz strukture čovjeka kao takvoga i dobiva egzistencijalnom analitikom opstanka; egzistencijalno se odnosi na ontičku **[»***ontičko = stvarno biće, određeno u prostoru i vremenu***«]** strukturu ili neposredno iskustvo pojedinačnog opstanka**«) *stav — to jest onaj koji o nekom biću o kome stvaram pojam kaže da ono egzistira — sintetički stav, to jest takav pomoću koga izlazim izvan tog pojma i o tom biću kažem više nego što je u pojmu bilo mišljeno: i da tom pojmu u*** razumu ***odgovara još jedan predmet*** izvan razuma***, što je, očigledno, nemoguće izvesti nekim zaključkom. Dakle, umu preostaje samo jedan jedini postupak da dođe do tog saznanja, da on kao čisti um, polazeći od vrhovnog principa svoje čiste praktičke upotrebe (budući da je ona i tako usmjerena samo na*** egzistenciju ***nečega kao posljedice uma), odredi svoj objekt. A tu se ne samo u njegovom neizbježnom zadatku, i to u nužnoj usmjerenosti volje na najviše dobro, pokazuje nužnost da se takvo biće pretpostavi s obzirom na mogućnost tog dobra u svijetu, nego se, što je najčudnovatije, pokazuje nešto što je sasvim nedostajalo napredovanju uma na prirodnom putu, nađe*** tačno određen pojam tog prabića***. Pošto mi poznajemo samo mali dio ovog svijeta, a još manje možemo da ga***

uporedimo sa svim mogućim svjetovima, to mi na osnovu njegovog poretka, svrhovitosti **(»**svrhovit = svrsishodan cilju, u skladu sa ciljem, na svrhu upravljen; izraz se odnosi na određeno udešen, odnosno djelatnost koja može da ostvaruje neku svrhu, tj. odnosi se na odgovarajuće sredstvo za ostvarenje svrhe**«)** ***i veličine zacijelo možemo zaključiti o njegovom*** mudrom, milostivom, moćnom ***itd. tvorcu, ali ne možemo zaključiti o tvorčevom*** sveznanju; beskrajnoj dobroti, svemoći ***itd. Isto tako se može priznati da čovjek svakako ima pravo da taj neizbježni nedostatak popuni dozvoljenom, sasvim umnom hipotezom: da će ako mudrost, dobrota itd. sjaje u tolikom mnoštvu dijelova koji se pokazuju našem bližem znanju, isto tako biti u svim ostalim ljudima, i da je, dakle, pametno da se tvorcu svijeta prida svako moguće savršenstvo; ali to nisu*** zaključci ***pomoću kojih nešto zamišljamo o našem saznanju, nego samo prava koja nam se mogu dopustiti, a kojima je ipak potrebna još jedna druga preporuka da bismo ih mogli koristiti. Dakle, pojam o Bogu ostaje na empirijskom putu (fizike) uvijek*** pojam ***o savršenstvu prvog bića, koji*** nije tačno određen ***(nije spoznat) da bi se mogao smatrati primjerenim tom pojmu (ali se s metafizikom, u njenom transcendentalnom dijelu, ne može učiniti ama baš ništa).***

Pokušaću da taj pojam uporedim s objektom praktičkog uma. Tu nalazim da ga **(»**objekt**«)** ***[tj. pojam] moralno načelo dopušta kao moguć samo pod pretpostavkom da postoji tvorac svijeta koji posjeduje*** najviše savršenstvo***. On mora biti*** sveznajući***, kako bi moje ponašanje*** saznao ***do najdublje unutrašnjosti mog nastrojenja u svim mogućnim slučajevima i za svako buduće vrijeme; mora biti*** svemoguć***, kako bi mom ponašanju dodijelio primjerene posljedice; isto tako***

sveprisutan, vječan*, i tako dalje. Prema tome, moralni zakon pomoću pojma najvišeg dobra, kao predmeta čistog praktičkog uma, određuje pojam* prabića kao najvišeg *bića, što nije mogao da učini* *fizički* *metod (i, dalje nastavljen, metafizički), dakle sav* *spekulativni* *metod uma. Tako pojam o Bogu nije pojam koji prvobitno pripada* *fizici*, *to jest pojam za spekulativni um, nego pojam koji pripada* *moralu*, *a to isto se može reći i za ostale pojmove uma, o kojima smo naprijed raspravljali kao o* *postulatima* *tog uma u njegovoj* *praktičkoj* *upotrebi.*

Ako se u istoriji grčke filozofije prije Anaksagore *ne nalaze nikakvi jasni tragovi čiste umne* *teologije*, *onda to nije bilo iz razloga što je starijim filozofima nedostajalo razuma i saznanja da se putem* *spekulacije*, *bar uz pomoć potpuno umne* *hipoteze*, *uzdignu do toga; što je moglo biti lakše, šta prirodnije od misli koja se po sebi svakome ukazuje: da se umjesto neodređenih stepena savršenstva različitih uzroka svijeta pretpostavi jedan jedini umni uzrok koji ima* svo savršenstvo? *Međutim, njima se činilo da su* zla *u svijetu suviše važni prigovori da bi sebe mogli smatrati ovlašćenim da postave jednu takvu hipotezu. Prema tome, oni su razum i saznanje pokazivali baš time što sebi nisu dopuštali takvu hipotezu i što su, štaviše, tražili ne bi li među prirodnim uzrocima našli svojstvo i moć koji su potrebni za* prabiće. *No, kad je taj oštroumni narod u istraživanjima bio napredovao dotle da filozofski razmatra čak i moralne* *predmete* *o kojima su drugi narodi samo čavrljali, onda su tu najprije otkrili jednu novu potrebu, i to* praktičku, *koja nije propustila da im pruži određenje za pojam prabića, pri čemu je spekulativni um imao ulogu posmatrača, a najviše je još imao zaslugu da iskiti, ukrasi* pojam *koji nije izrastao na njegovom tlu i da, praćen*

potvrdama iz razmatranja prirode koje su se tek sada ispoljile, takozvanim teorijskim umnim saznanjem podigne ne njegov ugled (koji je već bio utemeljen), nego, naprotiv, samo njegovu veličanstvenost.

Čitalac Kritike čistog spekulativnog uma će se iz ovih napomena potpuno uvjeriti u to kako je bila odveć potrebna, kako je za teologiju i moral bila korisna ona mukotrpna dedukcija kategorija. Jer, samo se na taj način može spriječiti da se one, ako se postave u čisti razum, s Platonom ***smatraju za urođene i da se na njima temelje transcendentalno pretjerani zahtjevi za teorijama o onome što je nadčulno, čemu se ne vidi kraj, a putem čega bi teologija postala čarobna lampa priviđenja; ali, ako se smatraju stečenim, može se samo na taj način spriječiti da se s*** Epikurom ***svekolika*** (= shvaćena ukupno) ***i svaka njihova upotreba, čak upotreba u praktičkom pogledu, ne ograniči samo na predmete i određujuće razloge čula. Ali, sad to možemo, pošto je Kritika u onoj dedukciji dokazala, prvo, da kategorije nisu empirijskog porijekla, nego da svoju postojbinu i izvor imaju a priori u čistom razumu; i*** drugo***, da one, pošto se odnose*** na predmete uopšte ***nezavisno od opažanja tih predmeta, istina samo u primjeni na empirijske predmete, ostvaruju teorijsko*** saznanje***, a da ipak, primijenjene na predmet koji je dat pomoću čistog praktičkog uma, služe za*** određeno mišljenje onoga što je nadčulno***, ali samo utoliko ukoliko se ono određuje pomoću takvih predikata koji nužno pripadaju čistoj, a priori datoj praktičkoj*** svrsi ***i njenoj mogućnosti. Spekulativno ograničavanje čistog uma i njegovo praktičko proširivanje dovode ga najprije u onaj*** odnos jednakosti ***u kome se um uopšte može sa svrhom upotrebljavati, i taj primjer bolje nego bilo koji drugi dokazuje da put ka***

mudrosti***, ako treba da bude osiguran i da bude moguć iako neprohodan, i ne bi trebalo da se na njemu izgubimo, ili čak da odustanemo od njega, pa tako mi ljudi neizbježno moramo proći (ići) kroz nauku, u šta se — da ona vodi ka tom cilju — čovjek može uvjeriti samo poslije*** dovršenja nauke, (spoznaje istine).

VIII.

O PRIZNAVANJU ISTINITOSTI KOJA PROIZLAZI IZ POTREBE ČISTOG UMA

Potreba ***čistog uma u njegovoj spekulativnoj upotrebi vodi samo do*** hipoteza, ***a potreba čistog praktičkog uma vodi do postulata; jer, u prvom slučaju se od onoga što je izvedeno u nizu principa penjem onoliko visoko*** koliko ja hoću***, i potreban mi je neki prvi princip*** (»neprincip?!«) ***ne da onome što je izvedeno (na primjer kauzalnoj povezanosti stvari i promjena u svijetu) dam objektivnu realnost, nego samo da svoj istraživački um, s obzirom na to što je izvedeno, (prikazano) potpuno zadovoljim. Tako pred sobom vidim poredak i svrhovitost u prirodi, i nemam potrebu da pristupim spekulaciji da bih se uvjerio u njihovu*** stvarnost***, već je dovoljno da samo*** pretpostavim Boga ***kao njihov uzrok kako bih ih objasnio. Jer, pošto je zaključak od neke posljedice na neki određeni uzrok, u prvom redu tako tačno i tako potpuno određen uzrok kakav treba da mislimo da je kod Boga, uvijek nesiguran i neizvjestan, a takva pretpostavka ne može nas odvesti dalje nego do onog stepena mnjenja koje je za nas ljude najrazumnije.****

---

* ***Međutim, čak ni ovdje ne bismo kao izgovor mogli iznijeti potrebu*** uma ***kad pred očima ne bismo imali*** problematičan***, a ipak neizbježan pojam*** uma***, kao pojam*** apsolutno nužnog bića. ***Taj pojam hoće da bude određen, a to je, ako se tome pridruži nagon za proširivanjem, objektivan razlog*** potrebe spekulativnog ***uma, da bi se tako pojam nužnog bića, koje drugima treba da služi kao*** prvi princip, ***bliže odredi i da se, prema tome, ovo posljednje nečim*** okarakteriše***. Bez takvih prethodnih*** nužnih ***problema ne postoje nikakve*** potrebe***, bar ne potrebe*** čistog uma***; ostale potrebe jesu potrebe*** sklonosti***.***

Nasuprot tome, na dužnosti ***zasnovana potreba čistog*** praktičkog ***uma jeste da nešto (najviše dobro) učinim predmetom svoje volje kako bih ga ostvarivao svim svojim snagama; pri tom, međutim, moram pretpostaviti njegovu mogućnost, dakle i uslove te mogućnosti, to su*** Bog, sloboda i besmrtnost, ***jer ih pomoću svog spekulativnog uma ne mogu da*** dokažem, ***mada ne mogu ni da ih*** opovrgnem. ***Ta dužnost se zasniva na jednom, od ovih posljednjih pretpostavki naravno sasvim nezavisnom, za samog sebe*** apodiktički ***izvjesnom, ustvari*** moralnom ***zakonu, te joj utoliko nije potrebna nikakva druga potpora*** teorijskog mnjenja ***o unutrašnjoj prirodi stvari, o tajnom smjeru svjetskog poretka ili upravljača koji mu prethodi, da bi nas najpotpunije obavezala na bezuslovno zakonite radnje. Međutim,*** subjektivni efekat ***tog zakona, koji je njemu primjeren i pomoću njega nužno*** nastrojenje ***da se ostvaruje praktički moguće najviše*** dobro***, ipak pretpostavlja bar toliko da je to dobro*** moguće***. U protivnom slučaju bilo bi***

praktično nemoguće da se teži objektu nekog pojma koji bi u osnovi bio prazan i bez objekta. Ali, ti postulati tiču se samo fizičkih ili metafizičkih uslova mogućnosti ***najvišeg dobra, riječju — uslova koji se nalaze u prirodi stvari, ali ne radi nekog proizvoljnog spekulativnog cilja, nego radi praktički nužne svrhe čiste umne volje, koje ovdje ne*** bira***, već se*** pokorava ***nepopustljivoj zapovijesti uma koja svoj osnov, objektivno, ima u prirodi stvari, onako kako se one uopšte moraju prosuđivati pomoću čistog uma, te se ne zasniva na*** sklonosti***, koja nipošto nije nadležna da u svrhu onoga što mi*** želimo ***naprosto iz*** subjektivnih razloga ***odmah pretpostavi da su sredstva za to moguća ili da je predmet čak stvaran. Prema tome, to je*** apsolutno nužna potreba***, te svoju pretpostavku ne opravdava samo kao dopuštenu hipotezu nego kao postulat u praktičkom pogledu; ako se uzme da čisti moralni zakon strogo obavezuje svakoga kao zapovijest (ne kao pravilo razboritosti), onda pošten čovjek zacijelo smije da kaže: ja*** hoću da ima Boga, ***da moje postojanje na ovom svijetu, i izvan prirodne povezanosti, (ograničenosti) ima još jedno postojanje u čistom svijetu razuma i, konačno, da je moje trajanje beskonačno; ja ostajem pri tome i ne dopuštam da mi se ta vjera oduzme; jer to je ono jedino gdje moj interes, pošto od njega*** ne smijem ***nimalo da odstupim, neizbježno određuje moj sud, ne obraćajući pažnju na mudrovanja, ma koliko ja ne bio u stanju da na njih odgovorim ili da im suprotstavim (vjerodostojnija) verovatnija.****

---

* U Njemačkom muzeju ***od februara 1787. nalazi se rasprava veoma prefinjene i bistre glave, Vicenmana***

(»pominjanje Vicenmana vezano je za poznati spor između Mendelsona i Jakobija o Lesingovom spinozizmu«) — ***čiju ranu smrt treba žaliti — u kojoj on osporava pravo da se iz neke potrebe zaključi o objektivnoj realnosti njenog predmeta; on njen predmet objašnjava primjerom*** zaljubljenog čovjeka, ***koji bi, budući da se strasno*** (»strast = [grč. pathos] je jaka trajna žudnja, koja je usmjerena na ustanovljene predmete, osobe i vrijednosti. Strast se razlikuje od afekta time što ona ne nastupa kao trenutno stanje, nego predstavlja trajno i duboko usmjerenje čitave čovjekove duševnosti, kako voljne tako misaone i osjećajne, tako da se bez strasti ništa veliko niti misli niti stvara. Bez strasti nije ništa veliko stvoreno niti se bez nje može stvoriti. [» = *proizvesti novo originalno djelo, kreaciju; stvoritelj, kreator*«] Vrednovanje neke strasti vrši se prema tome, da li je ona usmjerena na niže ili na više vrijednosti odnosno kakva djela, stremljenja i afekte izaziva. Afekt je kao voda koja probija nasip a strast kao velika rijeka koja se u svom koritu sve dublje probija«) ***zaljubio u ideju ljepote koja je samo njegovo priviđenje, htio da zaključi da takav objekt negdje stvarno egzistira. Ja mu u tome dajem potpuno za pravo u svim slučajevima gdje je potreba zasnovana na*** sklonosti, ***koja čak ni za onoga ko je njome obuzet ne može nužno da postulira egzistenciju njenog objekta, a još manje sadrži vrijedan zahtjev za svakoga, te je stoga samo*** subjektivni ***razlog želja. Međutim, ovdje je to*** umna potreba ***koja proizlazi iz*** objektivnog ***određujućeg razloga volje, i to radi moralnog zakona koji nužno obavezuje svako umno biće i koji, prema tome, a priori daje pravo da se pretpostave njemu primjereni uslovi u prirodi, te ove posljednje čini nerazdvojnim od potpune praktičke upotrebe uma. Dužnost je da prema svojoj najvećoj moći ostvarujemo najviše dobro; stoga ono, ipak, mora biti i***

moguće. Prema tome, za svako umno biće na svijetu takođe je neminovno da pretpostavi ono što je <u>nužno</u> za <u>objektivnu</u> mogućnost najvišeg dobra. ***Pretpostavka je isto toliko nužna kao*** moralni zakon, ***s obzirom za koji ona jedino i važi.***

---

*

* *

Da bi se pri upotrebi jednog još tako neobičnog pojma kao što je pojam čiste praktičke umne vjere, spriječila pogrešna tumačenja, neka mi bude dopušteno da dodam još jednu napomenu. — Gotovo da izgleda kao da se ovdje sama umna vjera navješćuje kao zapovijest***, a da se najviše dobro prihvati kao moguće. Međutim, vjera koja se zapovijeda jeste besmislica. Ali, sjetimo li se raspravljanja o onome što se zahtjeva da bude pretpostavljeno u pojmu najvišeg dobra, opazićemo da se uopšte ne smije zapovijedati da tu mogućnost pretpostavimo i da nikakva <u>praktička</u> <u>nastrojenja</u> ne traže da se ona*** dopusti***, nego da nju spekulativni um mora priznati bez molbe; jer niko ipak neće moći tvrditi da je dostojnost umnih bića na svijetu, da budu srećna, koja je srazmjerna moralnom zakonu, po sebi*** nemoguća ***u povezanosti sa posjedovanjem te sreće koja je srazmerna toj dostojnosti. S obzirom na prvi dio najvišeg dobra, to jest moralnost, moralni zakon nam daje samo zapovijest, a sumnjati u mogućnost tog sastavnog dijela značilo bi isto što i sumnji podvrgnuti sam moralni zakon. Međutim, što se tiče drugog dijela tog objekta, sreće, koja je onoj dostojnosti potpuno srazmjerna, nikako nije potrebna neka***

zapovijest da se pretpostavi njena mogućnost uopšte***, jer sam teorijski um nema ništa protiv toga; jedino*** način kako ***treba da zamislimo takvu harmoniju prirodnih zakona sa zakonima slobode sadrži u sebi nešto u pogledu čega nam pripada*** izbor***, jer teorijski um o tome ništa ne odlučuje s apodiktičkom izvjesnošću, a s obzirom na njeg, može postojati moralni interes koji odlučuje.***

Naprijed sam rekao da prema (prostom) pukom prirodnom toku u svijetu ne treba očekivati i smatrati mogućom sreću koja je tačno srazmjerna moralnoj vrijednosti, i da se, prema tome, mogućnost najvišeg dobra s te strane može dopustiti samo pod pretpostavkom postojanja moralnog tvorca svijeta. Ja sam namjerno odugovlačio da ograničim taj sud na subjektivne ***uslove našeg uma, da bih ga najprije upotrijebio tek onda kad način njegovog priznavanja istinitosti zatreba bliže odrediti. Zaista, pomenuta nemogućnost je*** samo subjektivna***, to jest naš um nalazi da*** mu je nemoguće ***da prema pukom (prostom) prirodnom toku učini shvatljivom tako tačno srazmjernu i potpuno sa svrhom povezanost između dva događaja svijeta koji se zbivaju prema tako različitim zakonima, mada on, istina, kao kod svega onoga što je i inače u prirodi sve sa svrhom, ipak ne može da po opštim prirodnim zakonima dokaže ni*** nemogućnost ***te povezanosti, odnosno da je u dovoljnoj mjeri*** dokaže ***na osnovu objektivnih razloga.***

Međutim, da bi odlučio u kolebanju spekulativnog uma, sad u igru ulazi presudni razlog druge vrste. Zapovijest da se ostvaruje najviše dobro, utemeljena je objektivno (u praktičkom umu), njegova mogućnost uopšte je isto tako utemeljena objektivno (u teorijskom umu, koji nema ništa protiv toga). Ali način na koji mi sebi treba da predstavimo tu mogućnost, da li

po opštim prirodnim zakonima, bez mudrog tvorca koji prethodi prirodi, ili samo pod pretpostavkom da on postoji — to um ne može da odluči objektivno. Ovdje se sad pokazuje subjektivni ***uslov uma: jedini način koji je za njega teorijski moguć a za moralitet (koji zavisi od*** objektivnog ***zakona uma) jedino plodan jeste da se tačan sklad carstva prirode sa carstvom morala zamisli kao uslov mogućnosti najvišeg dobra. Pošto je ostvarivanje najvišeg dobra, dakle i pretpostavka njegove mogućnosti,*** objektivno ***(ali samo na osnovu praktičkog uma) nužno, a pošto se u isto vrijeme način na koji hoćemo da ga mislimo kao mogućnost nalazi u našem izboru, u kome se, međutim, slobodan interes čistog praktičkog uma odlučuje za pretpostavku mudrog tvorca svijeta: to je princip koji određuje naš sud u tome, doduše,*** subjektivan ***kao potreba, ali je, kao sredstvo ostvarivanja onoga što je*** objektivno ***(praktički) nužno, ujedno i osnov*** maksime ***priznavanja istinitosti u moralnom pogledu,*** to jest čista praktička umna vjera***. Ova vjera, dakle, nije zapovjeđena, nego je sama proizašla iz moralnog nastrojenja kao dobrovoljno, za moralnu (zapovjeđenu) svrhu plodonosno i, osim toga, s teorijskom potrebom uma saglasno određenje našeg suda da se ta egzistencija pretpostavi i da se, dalje, u upotrebi uma postavi kao osnov; prema tome, ona i kod onih koji su dobronamjerni može katkad naići na*** kolebanje, ***ali nikada ne može naići na nevjerovanje.***

IX.

O SRAZMJERI ČOVJEKOVIH SAZNAJNIH MOĆI KOJE SU MUDRO PRIMJERENE NJEGOVOM PRAKTIČKOM ODREĐENJU

Ako je ljudska priroda određena da stremi ka najvišem dobru, onda se mora pretpostaviti da je i mjera njenih saznajnih moći, a prije svega njihov međusobni odnos, pogodna za tu svrhu. Međutim, Kritika čistog spekulativnog ***uma dokazuje najveću nedovoljnost tog uma da primjereno svrsi riješi najvažnije zadatke koji mu se postavljaju, mada ona, doduše, ne poriče nagovještaje tog istog uma, koji su prirodni i koje ne treba previdjeti, a isto tako ne poriče ni velike korake koje on može učiniti da bi se približio tom velikom cilju što mu je postavljen, ali ga sam za sebe, čak i uz pomoć najvećeg poznavanja prirode, nikada ne dostiže. Čini se dakle, da nas je (Bog***) kaznio ovdje u svijetu, ***a priroda samo*** maćehinski ***opremila*** jednom moći ***koja je potrebna našoj*** svrsi.

Ako se sad pretpostavi da je priroda u tome bila naklonjena našoj želji i da nam je dodijelila sposobnost saznanja, ili prosvijetljenost koju bismo rado htjeli da imamo, ili za koju neki čak uobražavaju ***da je stvarno imaju — šta bi onda, najvjerovatnije, bila posljedica toga? Ukoliko se u isto vrijeme ne bi promijenila cijela naša priroda, onda bi*** sklonosti ***koje uvijek, imaju prvu riječ, prvo zahtijevale svoje zadovoljenje, i to, povezane s umnim razmišljanjem, svoje najveće moguće zadovoljenje pod imenom*** sreće; ***moralni zakon bi potom progovorio, da bi te sklonosti održao u granicama koje im***

priliče i da bi ih čak sve zajedno podvrgao jednoj višoj svrsi koja se ne obazire ni na kakvu sklonost. Međutim, umjesto spora koji sad moralno nastrojenje ima da vodi sa sklonostima, u kome se poslije nekoliko poraza ipak postepeno može steći moralna jačina duše, pred očima ***bi nam neprekidno bili*** Bog ***i*** vječnost ***sa našim*** strahom ***i negovom*** veličanstvenošću ***(jer ono što možemo potpuno dokazati, u pogledu izvjesnosti nam važi toliko kao da smo se u to očigledno uvjerili). Naravno, prestup zakona bi se izbjegao, a ono što je zapovjeđeno bi se izvršilo; ali pošto se*** nastrojenje ***na osnovu kojeg radnje treba da se događaju ne može uliti nikakvom zapoviješću, a podstrekač djelatnosti je tu odmah pri ruci i*** spoljašnji je***, — pošto se, dakle, um ne mora najprije da uzdigne kako bi prikupio snagu za otpor protiv sklonosti putem žive predstave o dostojanstvu zakona — to bi se većina zakonitih radnji događale iz*** STRAHA, ***samo malo njih iz*** nade, ***a poneka iz*** dužnosti, ***a moralna vrijednost radnji, od koje jedino zavisi vrijednost osobe i samog svijeta u očima najviše mudrosti, uopšte ne bi egzistirala. Ponašanje ljudi, dokle god bi njihova priroda ostala onakva kakva je sad, pretvorilo bi se tako u prost mehanizam, u kome bi, kao u*** lutkarskoj igri, ***sve*** gestikuliralo ***kako valja, ali u figurama ipak ne bi bilo*** nikakvog života***. Ali, pošto stvari s nama stoje sasvim drukčije, pošto mi uz sav napor našeg uma, imamo samo veoma nejasan i dvoznačan pogled u budućnost, pošto nam vladalac svijeta dopušta da samo nagađamo o njegovom postojanju i njegovoj veličanstvenosti, dok, naprotiv, moralni zakon u nama, ništa nam sigurno ne obećavajući niti preteći, zahtjeva od nas nesebično poštovanje, a i to ipak tek onda kad je to poštovanje postalo djelatno i vladajuće, tek onda i samo zbog toga dopuštajući nadu u carstvo natčulnog, a i tada još dosta zamagljeno: to može postojati istinsko*** moralno,

zakonu neposredno posvećeno *nastrojenje* ***i umno stvorenje može postati*** dostojno sudjelovanja u najvišem dobru, koje je primjereno moralnoj vrijednosti njegove osobe, a ne samo njegovim radnjama. ***Prema tome, i ovdje bi ovo bilo zacijelo tačno, — čemu nas, inače, dovoljno uči studij prirode i čovjeka, — da*** nedostižna mudrost ***pomoću koje egzistiramo nije*** manje dostojna poštovanja ***u onome što nam je*** uskratila ***(zabranila) nego u onome što nam je omogućila da dobijemo.***

KRITIKA PRAKTIČKOG UMA

Drugi dio
METODOLOGIJA ČISTOG PRAKTIČKOG UMA

Pod metodologijom ***čistog*** praktičkog ***uma ne može se razumjeti način (kako u razmišljanju tako i predavanju) da se s čistim praktičkim*** ***načelima*** ***postupa s obzirom na njihovo*** naučeno***, (naučno) saznanje, što se inače na području*** teorijskog ***uma, istinu govoreći, jedino naziva*** metodom ***(jer je popularnom saznanju potreban neki*** manir (način, ponašanje)***, a nauci je potreban*** metod***; to jest postupak*** prema principima ***uma pomoću kojeg raznovrsnost saznanja jedino može da postane nažalost,*** SISTEM***. Naprotiv, pod tom metodologijom se razumije način na koji se zakonima čistog***

praktičkog uma može pribaviti pristup ***u ljudsku dušu,*** uticaj ***na njene maksime, to jest kako se objektivno praktički um može načiniti i subjektivno praktičkim.***

Doduše, jasno je da se oni određujući razlozi volje koji maksime zapravo jedino čine moralnim i koji im daju moralnu vrijednost, zatim neposredna predstava zakona i objektivno nužno pokoravanje njemu, — da se moraju predstaviti kao dužnost, kao istinske pobude radnji, jer bi bez toga, doduše, bio ostvaren legalitet ***radnji, ali ne i*** moralitet ***nastrojenjâ. Međutim, nije (sve) tako jasno, — štaviše, na prvi pogled svakome mora izgledati sasvim nevjerovatno, — da taj prikaz čiste vrline i subjektivno može imati*** više moći ***nad ljudskom dušom i da može poslužiti kao daleko jača pobuda da čak prouzrokuje taj legalitet radnji i da proizvede snažnije odluke da se zakonu iz čistog poštovanja prema njemu da prednost pred svakim drugim obzirom, nego što ih mogu prouzrokovati sve primamljivosti koje*** (»proizlaze«) ***iz obmana uživanja i uopšte iz svega onoga što pripada sreći ili što ih ikada mogu da prouzrokuju sve prijetnje bolom i nevoljama. Pa ipak, to je zaista tako, i kad stvari ne bi tako stajale s ljudskom prirodom, onda način predstavljanja zakona okolišanjem i sredstvima preporučivanja nikada ne bi proizveo*** moralitet nastrojenja. ***Sve bi bilo čista dvoličnost, zakon bi mrzili ili ga čak prezirali, ili bi ga se, i pored toga, ipak pridržavali*** iz sopstvene koristi. ***Slovo zakona (legalitet) nalazilo bi se u našim radnjama, (prikazivanjima, glumi) ali se njegov duh nikako ne bi nalazio u našim nastrojenjima kao (moralitet). Pošto se mi, uz sve svoje nastojanje, u svom sudu ipak ne možemo sasvim osloboditi od uma, to bismo se u sopstvenim očima neminovno morali pokazati kao nedostojni, izopačeni ljudi, čak i kad bismo***

pokušali da sebe za to poniženje pred unutrašnjim sudom smatramo obeštećenim time što bismo se naslađivali uživanjima što ih je, s naše strane prihvaćeni, prirodni to jest, Božiji zakon, na osnovu naše zablude, povezao s mehanizmom njihove policije, koja bi se ravnala samo prema onome što čovjek čini, ne brinući se za motive zašto to čini.

Istina, ne može se osporiti da su, kako bi se neka (nekakva) još neobrazovana ili podivljala duša tek dovela na put onoga što je moralno-dobro, potrebna su neka pripremna uputstva ***da se ona namami posredstvom njene vlastite koristi ili da se zastraši posredstvom štete; ali čim je taj mehanizam, taj povodac, (vodilja) izvršio neko dejstvo, duši se apsolutno mora predstaviti čist moralni motiv, koji, ne samo time što je jedini koji utemeljuje karakter (praktički konsekventan [pristupačan osjetnom doživljaju] način mišljenja prema nepromjenljivim maksimama), nego i zato što čovjeka uči da osjeća svoje sopstveno dostojanstvo, daje duši snagu, koja je za nju neočekivana, da se otrgne od svake čulne (materijalne) privrženosti ukoliko bi ona da postane vladajuća, i da u nezavisnosti svoje inteligibilne prirode i duševnoj veličini za koju vidi da je određen, nađe obilno*** obeštećenje ***za žrtve koje prinosi. Prema tome, mi ćemo pomoću posmatranja koja*** svako ***može izvršiti dokazati tu osobinu našeg duha, tu prijemljivost čistog moralnog interesa i, slično tome, pokretačku snagu čiste predstave vrline, ako se ona kako valja predstavi ljudskom srcu, kao najmoćniju i, kad je riječ o trajnosti i tačnosti u pokoravanju moralnim maksimama, kao jedinu pobudu za dobro; ipak, pri tom se u isto vrijeme mora napomenuti da to što ova razmatranja dokazuju samo stvarnost jednog takvog osjećanja, a ne na taj način ostvareno moralno poboljšanje, ne***

nanosi štetu jedinom metodu da se pomoću same čiste predstave dužnosti objektivno praktički zakoni čistog uma učine subjektivno praktičkim, a ni u kom pogledu ne dokazuje da je taj metod prazna fantazija. Jer, pošto taj metod još nikad nije bio korišten, to ni iskustvo još ništa ne može da kaže o njegovom uspjehu, nego se samo mogu zahtijevati dokazi za prijemljivost takvih pobuda. Te dokaze ću sad ukratko izložiti i, prema tome, u nekoliko riječi ocrtati metod utemeljivanja i kulture pravih moralnih nastrojenja.

Ako se obrati pažnja na tok razgovora u mješovitim društvima, onim koja se ne sastoje samo od učenjaka i mudraca nego i od poslovnih ljudi i žena, primjetiće se da je u njima, osim pripovijedanja i šale, prisutna još jedna razonoda, a to je vježbanje u rasuđivanju***: jer pripovijedanje, ako cilja da kaže nešto novo, i time pobudi interesovanje, ubrzo se*** iscrpi, ***a šala lako obljutavi. Međutim, od svih rasuđivanja nema nijednog koje kod osoba kojima svako mudrovanje ubrzo dosadi izaziva veće odobravanje i u društvo unosi više živosti od rasuđivanja o*** moralnoj vrijednosti ***ove ili one radnje kojom treba da bude utvrđen karakter neke osobe. Oni koji inače smatraju suhoparnim i mučnim sve ono što je u teorijskim pitanjima suptilno i istančano, ubrzo se pridružuju razgovoru ako je riječ o tome da se utvrdi moralna sadržina neke ispričane, dobre ili loše, radnje, i tako su tačni, tako istančani, tako suptilni, da će*** izmisliti ***sve ono što bi u tim radnjama moglo da umanji čistotu namjere i, prema tome, stepen vrline, kako se to od njih, inače, ne očekuje ni za jedan objekt spekulacije. U tim rasuđivanjima se često može vidjeti kako se pojavljuje karakter samih osoba koje*** sude o drugima, ***od kojih se neke čine posebno blagonaklone, budući da uglavnom sude o pokojnicima, braneći***

od svih ponižavajućih prigovora i nečistoča ono dobro što se pripovijeda o ovom ili onom njihovom dijelu, i konačno braneći cjelokupnu moralnu vrijednost osobe od prigovora, pritvora i potajne zlobe, dok drugi, naprotiv, više misle na optužbe i okrivljavanja, ***da bi tu vrijednost osporili. Ipak, ovima posljednjim se ne može uvijek pripisati namjera da iz svih primjera o ljudima hoće sasvim da uklone vrlinu kako bi na taj način od nje napravili prazno ime, nego je to često samo dobronamjerna strogost u određivanju prave moralne sadržine prema nekom nepopustljivom zakonu, a taština se u onome što je moralno, upoređena s tim zakonom a ne s primjerima, veoma smanjuje, te se poniznost možda ne samo uči, već nju svako osjeća pri oštrom samoispitivanju. Pa ipak, kod branilaca čistote namjere u datim slučajevima najčešće se može vidjeti da bi oni, tamo gdje ona za sebe ima pretpostavku čestitosti, rado htjeli da izbrišu i najmanju mrlju, motivisani time da se vrlina, kad bi se svim primjerima osporila istinitost i svim ljudskim vrlinama porekla čistota, na kraju ne bi smatrala čak ni prostim priviđenjem, a tako bi se svaka težnja ka njoj potcjenjivala kao prazno cifranje (dotjerivanje) i lažna taština.***

Ja ne znam zašto vaspitači omladine već odavno nisu (danas jesu!?) ***upotrijebili tu sklonost uma da se on u praktičkim pitanjima, koja su mu postavljena, sa uživanjem lati čak i najsuptilnijih ispitivanja, i zašto nisu, kad su kao osnovu postavili samo moralni katihizis,*** **(»** = svaki jezgrovit i kratak udžbenik neke nauke ili umjetnosti; knjiga o osnovama vjere napisan u obliku pitanja i odgovora**«)** ***potražili biografije iz starih i novih vremena u namjeri da pri ruci imaju primjere za izložene (predložene) dužnosti. Oni bi pomoću njih, prvenstveno upoređivanjem sličnih radnji u različitim***

okolnostima, pokretali rasuđivanje svojih vaspitanika — kako bi primijetili manju ili veću moralnu sadržinu tih radnji, pa bi u tome čak uskoro otkrili da je rana mladost, koja je inače još nezrela za svaku spekulaciju, vrlo pronicljiva i pri tom ne manje zainteresovana, pošto osjeća napredak svoje moći suđenja. ***A što je najglavnije, vaspitači se sa sigurnošću mogu nadati da će češće vježbanje da se dobro ponašanje upozna u svoj njegovoj čistoti i da se ono odobri, a da se, naprotiv, sa žaljenjem ili prezirom primjeti čak i najmanje odstupanje od njega — mada je to dotle samo*** (»kao«) ***neka*** igra moći suđenja ***u kojoj djeca međusobno mogu da se nadmeću — ipak ostaviti trajan utisak posebnog poštovanja, na jednoj, i gnušanja, na drugoj strani, što će već zbog navike da se takve radnje češće smatraju kao dostojne odobravanja ili prijekora sačinjavati dobru osnovu za poštenje u budućem životu. Ja samo želim da ih poštedim primjera takozvanih*** plemenitih ***(prezaslužnih) radnji, kojima se toliko razbacuju naši (koji proističu iz osječanja)*** sentimentalni spisi, ***i da sve položim samo na dužnost i vrijednost — koju čovjek u svojim sopstvenim očima može i mora sebi da da, pomoću svijesti o tome da dužnost nije prekršio. Jer ono što ide za praznim željama i čežnjama za*** nedostižnim savršenstvom ***proizvodi samo junake romana, koji se, budući da se suviše pouzdaju u svoje osjećanje za transcendentnu veličinu, oslobađaju zato posmatranja obične i*** redovne dužnosti, ***koja im onda izgleda beznačajno mala.*** *

---

* ***Hvaliti radnje iz kojih proizlaze veliko, nesebično, saosjećajuće nastrojenje i čovječnost, sasvim je pametno. Međutim, ovdje se ne mora toliko skretati pažnja na*** uzdizanje

duše***, koje je vrlo površno i prolazno, koliko, naprotiv, na*** podvrgavanje srca dužnosti***, od kojeg [podvrgavanja] se može očekivati*** trajniji ***utisak, jer ono sobom nosi načela (a samô uzdizanje duše nosi*** samo ***uzbuđenja). Kako samoljubivom uobraženošću o*** zasluzi ***ne bi potisnuo misao o*** dužnosti***, čovjek treba samo malo da razmisli, i uvijek će otkriti neku krivicu koju je sebi, s obzirom na ljudski rod, bilo kako natovario (makar to bila samo krivica što uslijed nejednakosti ljudi u građanskom uređenju uživa*** preimućstva ***zbog kojih drugi ljudi moraju utoliko više oskudijevati).***

Međutim, ako bi se pitalo: šta je zapravo čista moralnost na kojoj se, kao na probnom metalu, mora ispitati moralna sadržina svake radnje, onda moram priznati ***da samo filozofi mogu učiniti*** sumnjivim ***rješenje tog pitanja; jer to pitanje je u običnom ljudskom umu odavno riješeno, istina ne pomoću apstrahovanih opštih formula, ali ipak pomoću uobičajene upotrebe, tako reći kao razlika između desne i lijeve ruke. Mi ćemo, dakle, obilježje ispitivanja čiste vrline najprije pokazati na jednom primjeru i, zamišljajući da je on bio izložen za rasuđivanje jednom desetogodišnjem dječaku, vidjeti da li bi on i sam od sebe nužno morao suditi tako a da ga učitelj nije u to uputio. Postoji priča o nekom čestitom čovjeku koga su htjeli navesti da se pridruži klevetnicima jedne nevine osobe, koja je, uostalom, bila nemoćna (kao otprilike Ana Bolen pred optužbom Henrika VIII Engleskog). Nude mu se dobitci, to jest veliki pokloni ili visok položaj, ali, on ih odbija. To će u duši slušaočevoj izazvati samo odobravanje i pljesak, jer je to dobitak koji on odbija. Sad počinju da mu prijete gubitkom. Među tim klevetnicima nalaze se njegovi najbolji prijatelji, koji***

se sad odriču svog prijateljstva, kao i bliski, srodnici, koji prijete da će ga (a on je bez imovine) razbaštiniti, moćnici, koji u svakom mjestu i svakoj prilici mogu da ga progone i ponize; zemaljski knez, koji mu prijeti gubitkom slobode, štaviše — i samog života. Ali, da bi mu se, kako bi mjera trpljenja bila ispunjena, dalo da osjeti i bol, koji duboko može osjetiti samo moralno dobro srce, neka se zamisli njegova, krajnjom nuždom i oskudicom ugrožena porodica kako ga preklinje da bude popustljiv***; njega koji je, istina, pošten, ali kod koga ipak nisu čvrsti i neosjetljivi organi*** **(**»organ = samostalni i organizovani dio neke strukture**«)** ***osjećanja kako sažaljenja tako i sopstvene nevolje, u trenutku kad želi da nikada nije doživio dan koji ga je izložio tako neizrecivom bolu, a ipak ostajući vjeran svojoj namjeri da bude čestit, bez kolebanja ili samo sumnje: onda će se moj mladi slušalac postepeno uzdizati od prostog odobravanja do divljenja, odavde do čuđenja, a naposljetku do najvećeg*** poštovanja ***i žive želje da sam može da bude takav čovjek (mada, naravno, ne u njegovoj situaciji); pa ipak, ovdje je vrlina samo zato toliko vrijedna što toliko stoji (košta), a ne zato što nešto donosi. Cijelo divljenje, i čak težnja ka sličnosti s tim karakterom, ovdje sasvim počiva na čistoti moralnog načela koja se vrlo očigledno može predstaviti samo na taj način da se od podsticaja radnji oduzme sve ono što ljudi mogu da ubroje u sreću. Dakle, što se čistije prikazuje, moralnost mora utoliko više djelovati na ljudsko srce. A odatle slijedi: ako zakon morala i slika svetosti i vrline svuda treba da izvrše neki uticaj na našu dušu, taj uticaj mogu da izvrše samo utoliko ukoliko se moral nalaže kao čista pobuda, nepomiješan s ciljevima naše ugodnosti, zato što se on najdivnije pokazuje u trpljenju. Međutim, ono što, kad se otkloni, jača dejstvo pokretačke snage, mora da je bila neka prepreka. Prema tome,***

svaka primjesa podsticajâ (pobudâ) koje se uzimaju iz lične sreće jeste prepreka da se moralnom zakonu pribavi uticaj na ljudsko srce. — Dalje, ja tvrdim da čak u onoj zadivljujućoj radnji, ako je motiv iz kojeg se desila bilo lično poštovanje vlastite dužnosti, najveće dejstvo upravo na gledaočevu dušu ima to isto poštovanje zakona, a ne polaganje prava na unutrašnje mnjenje o velikodušnosti i plemeniti zaslužni način mišljenja, — da, dakle, dužnost, a ne zasluga, mora imati ne samo najodređeniji nego, ako se predstavi u istinskoj svjetlosti svoje nepovredljivosti, i najprodorniji uticajna dušu.

U našem vremenu, kad se ljudi više dirljivim, bolešljivim osjećanjima, ili visokosežnim, nadmeno pretjeranim zahtjevima, koji srce prije čine uvenulim nego snažnim, nadaju da će dušom više postići nego suhoparnom i ozbiljnom, ljudskoj nesavršenosti i napredovanju u dobru primjerenoj predstavi dužnosti — u takvom vremenu upućivanje na ovaj metod je potrebniji nego ikada. ***Postavljati djeci za uzor radnje kao plemenite, velikodušne, zaslužne, u namjeri da se ona, djeca, podsticanjem njihovog entuzijazma pridobiju za te radnje, svrsi je potpuno suprotno. Jer, kako ona u posmatranju najobičnije dužnosti, a čak i u njenom tačnom prosuđivanju, još daleko zaostaju, to znači isto što i na vrijeme ih napraviti fantastama. (»*** = fantazija u psihičkom životu djece, koja često zamjenjuju realno doživljeno s fantazijom, i pripadnika zajednica kod kojih je nedostatak kritičkih spoznaja nadomješten fantastičnim sintezama***«) Ali čak i kod poučenijeg i iskusnijeg dijela čovječanstva ta nekakva inicijativa ako nema štetno, a ono nema ni*** istinsko moralno dejstvo na srce, ***dejstvo koje se na taj način ipak htjelo da postigne.***

Sva osjećanja***, prvenstveno ona koja treba da proizvedu tako neobičan napor, moraju u trenutku svoje žestine i prije nego što prohuje da izvrše svoje dejstvo, inače ništa neće učiniti: budući da se srce, naravno, vraća svom prirodnom, umjerenom životnom kretanju, te, prema tome, zapada u*** mlakost ***koja mu je prije toga bila svojstvena, jer mu je, doduše, bilo do nje, to nešto što ga je dražilo, ali ništa što bi ga jačalo.*** Načela ***se moraju zasnivati na pojmovima. Na svakoj drugoj osnovi mogu nastati samo*** prohtjevi ***koji osobi ne mogu pribaviti nikakvu*** moralnu ***vrijednost, pa čak ni pouzdanje u sebe samu, bez kojeg svijest o čovjekovom moralnom nastrojenju i takvom karakteru, najviše dobro u njemu, uopšte ne može da postoji. Ako treba da postanu subjektivno praktički, ti pojmovi se ne smiju zaustaviti pri objektivnim zakonima moralnosti, da bismo im se divili i da bismo ih visoko cijenili u odnosu na čovječanstvo, nego se njihova predstava mora posmatrati u relaciji*** (»relacija = odnos, odnošenje između bivstvujućeg [stvari, pojava itd.]. Relacija, kao i ostale kategorije shvataju se i kao subjektivne i kao transcendentalne forme. U formalnoj logici to je put od do«) ***prema čovjeku i njegovoj individualnosti (samo za mene, sebe); jer, taj zakon se pojavljuje u obliku koji je, istina, vrlo vrijedan poštovanja, ali koji nije tako prijatan, kao da taj zakon pripada elementu na koji je čovjek prirodno navikao, nego čovjeka primorava da elemenat, često ne bez samoodricanja, napusti i stupi u viši element u kome se samo s mukom može održati, s*** neprestanom zebnjom ***da će se vratiti u ranije stanje. Jednom riječju, moralni zakon zahtjeva pokoravanje*** iz dužnosti, ***a ne*** iz naklonosti, ***koja se uopšte ne može i ne treba da pretpostavi.***

Sad ćemo na primjeru vidjeti da li u predstavi neke radnje, kao plemenite i velikodušne radnje, leži snaga pobude koja je subjektivno više pokretačka nego kad se taj podsticaj predstavi samo kao dužnost u odnosu prema ozbiljnom moralnom zakonu. Radnja kojom neki čovjek uz najveću životnu opasnost pokušava da spasi ljude iz brodoloma, ako pri tom konačno i sam izgubi svoj život, uračunava se, istina, s jedne strane u dužnost, a s druge strane takođe, i to ponajviše, u zaslužnu radnju. Međutim, naše poštovanje te radnje je veoma oslabljeno pojmom dužnosti prema samom sebi; ***za koju se ovdje čini da je ponešto omalovažena. Presudnije je velikodušno žrtvovanje njegovog života za spas otadžbine, a ipak još ostaje poneka sumnja za onoga ko se pita da li je to tako savršeno. Dužnost da čovjek samog sebe i bez naređenja žrtvuje tom cilju, i radnja u sebi nema cijelu snagu uzora i podsticaja za podražavanje. Međutim, ako je to neizbežna dužnost, koju, ako je izbjegnemo povređujemo moralni zakon po sebi, bez obzira na ljudsko dobro, tako reći nogama gazeći njegovu svetost (takve dužnosti se obično nazivaju dužnostima prema Bogu, jer mi u njemu zamišljamo ideal svetosti u supstanciji), onda pokoravanju tom zakonu odajemo najpotpunije poštovanje, uz žrtvovanje svega onoga što bi moglo imati neku vrijednost za najdublju od svih naših sklonosti, i nalazimo da je takvim primjerom naša duša ojačana i uzdignuta, ako se na tome možemo uvjeriti da je ljudska priroda sposobna za tako veliko uzdizanje iznad svega onoga što bi god priroda mogla da suprotstavi takvom podsticaju. Rimski pjesnik 1-2 vijek*** Juvenal ***prikazuje jedan takav primjer, sa stepenovanjem koje čitaocu omogućuje da živo osjeti snagu podsticaja koji se nalazi u čistom zakonu dužnosti, kao dužnosti:***

Budi dobar vojnik, dobar staratelj, a takođe i pošten
Sudija; ako kada budeš pozvan da svjedočiš u nejasnoj
I nesigurnoj stvari, i čak ako bi ti Neko zapovjedio
Da lažeš i čak ako bi ti diktirao krivokletstvo privodeći bika:
Vjeruj da je najveće zlo pretpostavljati život stidu,
I zarad života izgubiti razlog življenja.

Ako u naše radnje možemo unijeti nešto od onoga što zasluga ima laskavog, onda je pobuda (podsticaj) u izvjesnoj mjeri već pomješan-a sa samoljubljem, ima, dakle, neku potporu od strane <u>čulnosti</u>. Međutim, sve zapostaviti samo zbog svetosti dužnosti ***i postati svjestan da se to*** može***, jer to naš sopstveni um priznaje kao svoju zapovijest i kaže da to*** treba ***činiti, to znači sebe tako reći potpuno*** uzdići ***iznad samog čulnog svijeta, (Eee., Koje puste sreće za čovjeka!) i to je u isti mah tijesno povezano u istoj toj svijesti o zakonu, kao pobuda koja*** vlada čulnošću***; mada nema uvijek efekta, ali koja čestom primjenom i pokušajima, u početku slabim, da se upotrijebi, daje nade da će taj efekat biti realizovan, tako da u nama postupno proizvede najveći, ali čisti*** (»čisto«) ***moralni interes.***

<u>Metod</u>, dakle, ide sljedećim tokom. Najprije ***je riječ samo o tome da se rasuđivanje prema moralnim zakonima učini prirodnim poslom koji prati kako sve naše sopstvene radnje tako i posmatranje tuđih radnji, te da se, tako reći, učini navikom i ojača, budući da se prvo pita: da li je radnja objektivno*** primjerena moralnom zakonu***; i kom zakonu; pri tom se pažnja prema onom zakonu koji daje samo*** razlog ***obaveznosti razlikuje od onoga koji je uistinu*** (obavezujući) ***(kao na primjer zakon o onome što od mene zahtjeva*** potreba ***ljudi, nasuprot onome što od mene zahtjeva njihovo*** pravo***, od***

kojih ovo posljednje propisuje suštastvene,* (»**sušto = bitno, esencijalno**«) *a ono prvo samo nesuštastvene [nebitne] dužnosti), i tako uči da se razlikuju različite dužnosti koje se sastaju u jednoj radnji. Druga tačka na koju se pažnja mora usmjeriti jeste pitanje: da li se radnja (i subjektivno) dogodila* (radi moralnog zakona) *i da li, prema tome, ima ne samo moralnu tačnost kao djelo nego i moralnu vrijednost kao nastrojenje prema njenoj maksimi? Ali, nema sumnje da ta vježba i svijest o kulturi našeg uma koji sudi o onome što je samo praktičko moraju postupno da proizvedu izvjestan interes čak za njegov zakon, dakle za moralno dobre radnje. Jer, konačno zavolimo ono čije nam posmatranje omogućuje da osjetimo proširenu upotrebu naših saznajnih snaga, koju uglavnom unapređuje ono u čemu nalazimo moralnu tačnost, jer se um, sa svojom moći da prema principima a priori određuje ono što treba da se dogodi, dobro može osjećati jedino u takvom poretku stvari. Posmatrač prirode najzad zavoli predmete koji su u početku neprijatni njegovim čulima, kad na njima otkrije veliku svrhovitost njihove organizacije, te tako svoj um napaja njihovim posmatranjem.* Lajbnic *je insekta, kojeg je mikroskopom brižljivo posmatrao, blago opet vratio na list, jer se pogledom na njega smatrao poučnim i jer je od njega gotovo primio neko dobročinstvo.

***Međutim, taj posao moći suđenja, koji nam omogućava da osjetimo svoje sopstvene saznajne snage, još nije interes za radnje i za sam njihov moralitet. On naprosto čini da se čovjek rado zabavlja takvim rasuđivanjem, te vrlini, ili načinu mišljenja prema moralnim zakonima, daje formu ljepote kojoj se divi, ali koju zato još ne traži* (»**Hvaljeno je, a zlopati se (tj. poštenje svi hvale, ali ono ne vodi bogatstvu). [Juvenal]**«),

kao što sve ono čije posmatranje subjektivno proizvodi svijest o harmoniji naših snaga predstavljanja, pri čemu osjećamo da je sva naša moć saznanja (razum** i **uobrazilja) ojačana, izaziva dopadanje koje se i drugima može prenijeti. Pri tom nas egzistencija objekta ipak ostavlja ravnodušnim, budući da se smatra samo kao povod da u sebi ***opazimo obdarenost talentima koji su uzvišeni i iznad životinja. Međutim, sada u igru ulazi*** druga ***vježba, i to sa ciljem da u živom prikazivanju moralnog nastrojenja na primjerima učini primjetnom čistotu volje, najprije je posmatrajući samo kao negativno savršenstvo volje, ukoliko na nju, u nekoj radnji iz dužnosti, ne utiču nikakve pobude sklonosti kao određujući razlozi. Na taj način je učenikova pažnja prikovana za svijest o njegovoj*** slobodi, ***i mada to odricanje izaziva početno osjećanje bola, ono ipak, time što tog učenika odvaja od pritiska čak istinskih potreba, u isto vrijeme mu najavljuje oslobođenje od različitih nezadovoljnosti u koje ga upliću sve te potrebe, čineći dušu prijemljivom za osjećanje zadovoljnosti iz drugih izvora. Srce se ipak oslobađa jednog tereta koji ga uvijek potajno pritiska, kad se čovjeku na čistim moralnim odlukama, kada mu se primjeri izlažu, otkrije unutrašnja, inače čak ni njemu samom ne mnogo poznata moć,*** unutrašnja sloboda, ***da sebe toliko oslobodi od neobuzdane nametljive sklonosti da nijedna, čak ni najomiljenija sklonost nema uticaja na odluku za koju sad, treba da se poslužimo svojim umom. U slučaju kad*** samo ja sam znam ***da je nepravda do mene — i mada slobodno priznanje te nepravde i nuđenje zadovoljenja nailaze na veliko protivljenje sujete, sebičnosti, čak i odvratnosti, koja inače nije nelegitimna prema onome čije sam pravo povrijedio, a uprkos tome mogu da pređem preko svih tih sumnji — ipak je sadržana svijest o nezavisnosti od sklonosti i od okolnosti sreće, kao i o mogućnosti da samom sebi***

budem dovoljan. Ta mogućnost je za mene svuda korisna i sa drugog gledišta. Sada zakon dužnosti putem pozitivne vrijednosti koju možemo osjetiti kad mu se pokoravamo ima, poštovanjem prema nama samima***, lakši pristup u svijest o našoj slobodi. Na to poštovanje, ako je dobro utemeljeno, ako čovjek ni od čega ne zazire kao od toga da sebe u sopstvenim očima pri unutrašnjem ispitivanju otkrije kao podlog i prezira vrijednog, može se sad nakalemiti svako dobro moralno nastrojenje, jer je to najbolji, štaviše jedini čuvar koji prodiranje neplemenitih i štetnih podsticaja drži udaljenim od duše.***

Ovim sam htio da ukažem samo na najopštije maksime metodologije moralnog obrazovanja i vježbanja. Pošto bi raznolikost dužnosti za svaku njihovu vrstu zahtijevala još posebna određenja i tako stvarala obiman posao, neka mi bude oprošteno što ću u spisu kao što je ovaj, koji je samo pred-vježba, ostati pri tim osnovnim crtama.

ZAKLJUČAK

Što se razmišljanje češće i postojanije njima bavi, dvije stvari ispunjavaju dušu uvijek novim i sve većim divljenjem i strahopoštovanjem: zvjezdano nebo iznad mene i moralni zakon u meni***. Nijednu od te dvije stvari ne smijem tražiti i naprosto pretpostavljati — izvan svog vidokruga, kao obavljenu tminom ili kao smještenu u onome što je transcendentno; ja ih vidim ispred sebe i neposredno ih povezujem sa sviješću o svojoj egzistenciji. Prva stvar započinje od onog mjesta koje zauzimam u spoljašnjem čulnom svijetu, i ta povezanost u kojoj se nalazim me proširuje do u beskraj***

prostora u kome se svjetovi nastavljaju svjetovima i sistemi sistemima, a povrh toga još do bezgraničnih vremena njihovog periodičnog kretanja, njihovog početka i trajanja. Druga stvar započinje od mog nevidljivog sopstva, (»samog sebe«) ***moje ličnosti, i prikazuje me u svijetu koji ima istinsku beskonačnost, ali primjetnom samo za razum, te saznajem da se s njim (a time istovremeno i sa svim onim vidljivim svjetovima) nalazim, ne kao u prvoj stvari u slučajnoj, nego u opštoj i nužnoj povezanosti. Prvi pogled na bezbrojno mnoštvo svjetova tako reći poništava moju važnost kao*** stvorenja ***koje materiju od koje je postalo opet mora vratiti zemlji, pošto je kratko vrijeme (ne zna se kako) bilo snabdjeveno životnom snagom. Drugi pogled, naprotiv, beskrajno uzdiže moju vrijednost kao*** inteligencije, ***pomoću moje ličnosti, u kojoj mi moralni zakon otkriva život nezavisan od drugih, čak od cijelog čulnog svijeta, bar koliko se može zaključiti iz sa svrhom određenja mog postojanja posredstvom tog zakona, određenja koje nije ograničeno na uslove i granice ovog života, već ide u beskonačnost.***

Međutim, divljenje i poštovanje mogu nas, doduše, podsticati na istraživanje, ali ne mogu zamijeniti nedostatak istraživanja. Šta treba učiniti da se to istraživanje uredi na koristan i uzvišenosti predmeta primjeren način? Primjeri pri tom mogu služiti za opomenu, ali i za podržavanje. Posmatranje svijeta započelo je od najdivnijeg pogleda koji nam ljudska čula ikada mogu pružiti i koji naš razum ikada može obuhvatiti u širokom opsegu tog posmatranja, a završava — zvijezdo-čavljanjem. Moral je započeo s najplemenitijim svojstvom u ljudskoj prirodi, čije razvijanje i kultura usmjeravaju na beskrajnu korist, a završio — zanesenjaštvom ili praznovjerjem. (»praznovjerje = vjerovanje u djelovanje

racionalno neobjašnjivih sila, magije**«) *Tako se događa u svim, sirovim pokušajima, u kojima najglavniji dio posla zavisi od upotrebe uma koja se ne pojavljuje sama od sebe posredstvom češćeg vršenja, kao upotreba nogu, pogotovo ne kad se tiče osobina koje se ne mogu tako neposredno prikazati u običnom iskustvu. Međutim, pošto je, mada kasno, uvedena u modu maksima da se najprije dobro razmisli o svim koracima koje um namjerava da učini i da mu se dopusti da ide ne drukčije, nego pravcem metoda o kome se prije toga dobro razmislilo,*** i zaista dokazalo***. To prosuđivanje svemira*** **(»**možda**«)** će ***dobiti sasvim drugi pravac, a s njim u isto vrijeme i neuporedivo sretniji ishod. Padanje kamena, pokret praćke, rastavljeno na svoje elemente i snage koje se pri tom ispoljavaju, kao i matematički obrađeno, proizvelo bi onaj jasni i za svu budućnost*** možda ***nepromjenljivi uvid koji se, uz neprekidno posmatranje, a i nadam se da će se uvijek samo proširivati, i ne treba se pribojavati, da će se stalno popravljati i ispravljati.***

Da sad tim putem isto tako krenemo u obrađivanju moralnih obdarenosti naše prirode, za to nam onaj primjer može biti uputa i može nam dati nadu za sličan dobar uspjeh. Uza se imamo primjere uma koji moralno sudi. Ovaj um raščlaniti na njegove elementarne pojmove, a u nedostatku matematičkog ***metoda u ponovljenim pokušajima nad običnim ljudskim razumom preduzeti*** smjerniji ***sličan postupak*** odvajanja ***onoga što je empirijsko od onoga što je racionalno, koji se u njemu nalaze, — to nam može i jedno i drugo, kao i ono što svaki za sebe jedino može da uradi,*** čisto ***i sa izvjesnošću da učini saznatljivim. Tako će se, djelom (malo), spriječiti zabluda još*** sirovog***, neuvježbanog rasuđivanja, a malo (što je daleko***

potrebnije) nastranosti genijalnih, **(**»genije = osoba izvanrednih duševnih, duhovnih, sposobnosti, kod koje je naročito istaknuta natprosječna sposobnost u umjetnosti**«)** ***ili imućnih koji, bez ikakvog metodičkog istraživanja i poznavanja prirode, obećavaju imaginarna bogatstva, dok se istinska*** blaga traće. ***Jednom riječi: nauka (na kritički način istražena i metodički uvedena) predstavlja uzana vrata koja vode do*** učenja o mudrosti***, ako se pod njim ne podrazumijeva samo ono što čovjek treba da*** čini ***nego ono što*** učiteljima ***treba da služi kao putokaz da put ka mudrosti, kojim svako treba da ide, dobro i jasno prokrče, i druge osiguraju od stramputica; to je nauka, čija čuvarka u svako doba mora ostati filozofija, u čijem suptilnom istraživanju publika ne učestvuje, ali zacijelo treba da uzme učešća u*** učenjima ***koja joj tek poslije takve obrade svakako mogu biti jasna.***

rođen 22. april 1724.
umro u 80. godini, 12. februar 1804.
IMMANUEL KANT

UM I RAZUM

1781 – Kritika čistog uma,

1788 - Kritika praktičnog uma,

1790 - Kritika moći suđenja,

— Za dolaženje do spoznaje trebalo bi nam načelo uzročnosti koje bi vrijedilo u svijetu, a ne samo u našem doživljaju svijeta.

— Um je moć načelâ, ***a*** razum ***moć*** pravilâ. ***Um ne može otkriti*** „stvar za sebe", ***ili*** „stvar po sebi".

— Naša se spoznaja ne prilagođava predmetima već obrnuto, predmeti spoznaje moraju se prilagođavati našim mogućnostima spoznaje.

Načelo = princip, temeljna istina, ishodište, BOG

Pravilo = stalan, čvrst, nepromjenljiv, zakon, ČOVJEK

Njem. = Prinzip = Načelo, BOGA

Njem. = Regel = Pravilo, ČOVJEKA

Stvar za sebe, ***ili*** Stvar po sebi ***označava ono stvarno što opstaje neovisno o subjektu koji spoznaje, s onu stranu, izvan mogućeg predmetnog iskustva i njegova spoznajnog određenja. Od stvari po sebi doživljavamo samo pojavu (fenomen), a ona sama ostaje osjetnosti nedohvatljiva i prema tome nespoznatljiva, te je samo pomišljamo (noumenon). Subjekt je doživljava kao pojavu, kao fenomen, ona uvijek nužno aficira (podražuje), djeluje na spoznajni subjekt i tako postaje uzrok, a ujedno spoznajno objektivni neminovni korelat*** (» = u logici: pojam koji ima smisla samo u uzajamnom odnosu, tj. u korelaciji s odgovarajućim drugim pojmom, tako da se smisao jednog pojma nužno povezuje se smislom drugog pojma (korelativni pojmovi npr. toplo-hladno, učitelj-učenik, uzrok-posljedica«) ***subjektivne osjetilne doživljenosti. Stvar po sebi ne može se spoznati, ali se mora pomišljati i njenu Ô subjektu neovisnu postojanost tvrditi, jer bi se u protivnom slučaju moralo tvrditi da je osjetna pojava ničega. Prema tome, pojam stvari po sebi je*** nužna ***dopuna pojmu pojavnosti. Stvar po sebi granični je pojam mogućeg spoznavanja,*** za koji se zna tek toliko da realno jest, ***a koja na takvoj pretpostavci počiva.***

*

kako čitati // osnove

Prvo:

Sve što je u zagradama na ovaj način (» «)
je iz različitih prijevoda Kantovog teksta, kao, na primjer: ***trebalo*** **(»**treba**«)**
(dok je u štampanim knjigama na dnu stranica)

Drugo:

Sve što je u zagradama na ovaj način; (» = «)
su pojašnjenja riječi i njihovih značenja kao u slijedećem redu ispod, na primjer:

limenom **(»**limen = prag, (psihološki.) prag osjeta**«)**
ili ***transcendentalno*** **(»** = sve što prelazi granice svakog mogućeg ljudskog iskustva i ne može se nikakvim postepenim prilaženjem spoznati**«)**

Treće:

Sve što je podvučeno na ovaj način na primjer:

noumenima **= LINK (»**link = poveznica; veza, element koji povezuje; veza između riječi u tekstu sa nekom drugom stranicom**«)**

On, (link) vodi do mjesta njenog značenje (objašnjenja); klikom na takvu riječ vračate se tamo gdje se ona (uglavnom) prvi put pojavljuje.

Četvrto:

Kantove fusnote su odmah iza znaka * a ne na dnu stranice kao u štampanim knjigama.

RIJEČI

A

B

C

Č

D

E

F

G

H

I

K

L

M

N

O

P

R

S

Š

T

U

V

Z

Ž

^NATRAG NA VRH^ **prijatno čitanje...**

Čitamo zato da bi saznali da nismo sami..

Refleks i ja